

**Kitob shu erda ko'rsatilgan muddatdan
kechiktirilmagan holda topshirilishi shart**

ilgarigi berilmalar miqdori _____

--	--

IBN ARABSHOH

AMIR TEMUR TARIXI

AJOIB AL-MAQDUR FI TARIXI TAYMUR

II KITOB

122172

O'zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi
«FAN» nashriyoti
Toshkent—2018

UO'K: 94 (575.1): 355.091 (575.1) (092)

KBK 63.3(2U)

T39

Soʻz boshi, arab tilidan tarjima va izohlarni filologiya fanlari nomzodi
Ubaydulla Uvatov tayyorlagan.

Taqrizchilar:

N. Ibrohimov – filologiya fanlari doktori, professor;

A. Hasanov – tarix fanlari nomzodi, dotsent.

Masʼul muharrir

A. Oʻrinboyev – tarix fanlari doktori.

Muharrir

Anvar Zulfiqorov

Badiiy muharrir

Umid Sapayev

Sahifalovchi

Akbar Qoʻnishev

Sohibqiron Amir Temur va u hukmronlik qilgan davr haqida koʻplab tarixiy asarlar yaratilgan. Ular mualliflarning nuqtayi nafari va Temur shaxsiga munosabatiga koʻra bir-biridan farq qiladi. Ibn Arabshohning ushbu asari esa muallif guvoh boʻlgan, oʻzi bevosita ishtirok etgan voqealarni tasvirlagani bilan ham gʻoyat muhim tarixiy ahamiyatga egadir.

Birinchi jildda sohibqironning bolaligi, Samarqand taxtini egallashidan vafotiga qadar boʻlib oʻtgan voqealar tasviri oʻrin olgan. Ikkinchi jildda Amir Temurning vafotidan keyingi davr voqealari, toj-taxt uchun talashlar bayon etilgan. Izohlar, geografik joylar va ismlar koʻrsatkichi asarning ikkinchi jildida berilgan.

Keng kitobxonlar ommasiga moʻljallangan.

UO'K: 94 (575.1): 355.091 (575.1) (092)

KBK 63.3(2U)

ISBN 978-9943-19-426-7

© Oʻzbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi
«Fan» nashriyoti, 2018

MUNDARIJA

Bu tug'yonchining orqaga qaytishi va Qorabog'da qo'nishi bayoni.....	9
Temurning Rum Sultoni Ildirim Boyazidga (yuborgan) maktubi bayoni.....	9
Temurning Rum yerlarini xarob qilishni niyat qilib uchishi bayoni.....	13
Kamox qal'asining tavsifi	14
Bu to'fon o'ziga tomon qo'yilganda Ibn Usmonning unga qarshi qilgan azmi bayoni	17
Totor qo'shinlarini Ibn Usmondan qaytarish borasida Temur qilgan bag'oyat bezakli ish bayoni.....	18
Ibn Usmon o'ylagan foydasiz fikr va uning ko'p askar bilan Temur muloqotiga yuzlanishi bayoni	21
Temurning Ibn Usmon va uning askariga nisbatan ishlatgan firibi bayoni	22
Bo'lim	23
Bo'lim	26
Ibn Usmon ag'darilgandan keyin har bir joy-u rabotda voqe' bo'lgan toptash bayoni	26
Ibn Usmonning o'g'illari va qay tariqa zamon ularni to'zitib, tugatgani bayoni.....	28
Temurning avval zikr etganimiz ishlari va kulfatlariga qaytamiz	29
Ibn Usmondan Temur olgan bir qasos bayoniki, o'z qabih sifatleri bilan u dunyo boricha (mavjud) bir hiqoyatdir.....	30
Isfandiyorning Temur huzuriga kelib, itoat izhor etib, qulluq qilishi bayoni	32
Bo'lim	33
Izmir qal'asining fathi va uning yo'q qilinishi. Bu qal'a ajib surati va vasfidan bir shingil bayon.....	34
Temur Rum yerlaridaligida nimalar qilgani: uning Xitoy yeriga (yurishga) rag'bat; Turk va Jato yerlarini xolis o'ziniki qilishi; o'zi g'arbda mashg'ul bo'la turib mug'ul va boshqa sharq viloyatlarini batamom o'ziniki qilishni fikrlashi; qanday qilib qazo-yu mubram (o'z) tushishi bilan Temurga inodlik ko'rsatib, uning qalbiga o't qo'yib yondirishi; zamon unga g'addorlik qilib, maqsadiga akslik ko'rsatishi bayoni.	35

Bu (quyidagi) jumladan ma'ruza sifatida	35
Bu sayyod g'azabining Ollohdod ustiga kelishi va uni mamlakatning eng chekkasiga surgun qilishi bayoni	37
Bu dengiz muhiti chuqurligini ko'rsatuvchi va uning o'tkir fikri g'avvosi yetgan joyidan dalolat beruvchi bir namuna	38
Rum ishini nihoyasiga yetkazayotgan vaqtda Temurning totorlarga qilgan firibi bayoni	39
Bo'lim	41
O'z balosi yashinlari bilan ushbu bulutning Rum yerlaridan ko'tarilishi bayoni	45
Bu azobning suv va olov bo'lib Kurj yerlari va Nassoriylar shaharlari ustiga quyilishi bayoni	45
Temurning bu manoatli qo'rg'onni olish sababi va shu orada bo'lib o'tgan badoatli bir ish ma'nosining bayoni	48
Kurjlarni oqsoqlar shayxi Temur bilan mojarosining tamomi.....	51
O'z qo'shnilar shirvon hokimi Shayx Ibrohim vositasida kurjlarning Temurdan omonlik tilab shafolat so'rashi bayoni.....	51
Temurning o'z jilovini vataniga qarab burishi va fasodini qamoliga yetkizgach, o'z mamlakatiga yuzlanishi bayoni	53
Bu atrof podshohlarining Temur istiqboliga chiqishi, kelgusi holatining afzal bo'lishini tabriklab, uning huzuriga kelishlari bayoni ..	54
Temurning totorlarni sharq-u g'arbga va o'ng-u so'lga to'da-to'da (qilib) tarqatishi bayoni	55
Bo'lim	57
Temur bid'at etgan qirdikorlari va (o'z) muhri bilan bosgan yomonliklari xotimalari va uning vafoti talabgorining kelishi bayoni ...	57
Bo'lim	61
Bo'lim	62
Bo'lim	66
Temurga aloqador oldin o'tgan ba'zi hodisalar bayoni	67
Nukta (latifa).....	68
Bo'lim	69
Avvalgidek Temurning Xitoyga azm etishi, «haq o'lim ajali kelib», undan yopiq (parda)ni ochishi, keyin uning safardan saqar (do'zax)ga ko'chishi bayoni	71

Olohdodga Temur yullagan bir farmon, u (farmon) bilan jigarlar-u qalblarni tilka-pora qilib, madorsizlantirishi va Olohdod ustidagi (mavjud) kulfatni (yangi) mashaqqatlar bilan oshirishi bayoni.....	75
Ushbu jabbor yengilishining sababi va uning do'zaxga ko'chib, asfalasofinda qaror topishi bayoni	77
Temur vafotidan keyin voqe bo'lgan hodisalar va ishlar, zohir bo'lgan surur va yomonliklar bayoni.....	79
Baxt kulib boqib, Temurdan keyin taxtga egalik qilgan (kishi)ning bayoni	79
Askarlarning banddan xalos bo'lishi va Temur jasadini olib Samarqandga qaytishi bayoni	82
Temur vazirlari sir tutgan va ulardan har birining diliga tuygan (yashirin) o'ylari bayoni.....	83
Xalil Sultonning (o'zi) erishgan saltanat bilan vataniga yetib kelishi bayoni	85
Temurning ko'milishi va go'r qa'riga tashlanishi bayoni.....	86
Zamon mo'tadilligi va Xalil Sulton xabarlar haqida bo'lim.....	87
Bo'lim	87
Amir va vazirlardan (Xalil Sultonga) inod izhor qilib, tan olmay, ixtilof va isyon etagiga yopishganlar bayoni.....	88
Ashpara sohibi Olohdod xabarlar bayoni: uning Ashparani qoldirib, o'z diyoriga o'tlanishi; mulk tadbirida so'zu amalda nimalar qilib, nimani afzal ko'rgani. Bular jarayonida uning o'z halokati-yu vayroniga yetishiga ishora	89
Bo'lim	90
Olohdodga Xalil Sulton va Xudoydoddan ikki maktub kelishi, bu maktublar ma'nosining (bir-biriga) aks va zidligi bayoni	91
Olohdod Ashparada qoldirgan toifalar va u ketgandan keyin ular o'rtasida voqe bo'lgan zidlik va ixtilof bayoni.....	92
Olohdod bilan Xudoydod o'rtasidagi aloqa tamomi va Olohdod qanday qilib uni aldab o'ziga moyil etgani, aqlini olib, jinni qilgani bayoni	94
Bo'lim	96
Olohdodning Xalil Sulton bilan uchrashuvi va vatanida unga izzat-ikrom kelishi bayoni.....	97

Xudoydod Ollohdodning g'am-g'ussa-yu kulfatlar bilan aqlini chalg'itganini fahmlashi bayoni.....	98
Temur vafotidan keyin Turonda zamon hodisalaridan sodir bo'lgan voqealar bayoni.....	99
Idikuning totorlar bilan qo'zg'olib Movarounnahr va o'sha diyarlarga tomon yuzlanishi bayoni.....	100
Temurning nabirasi va vorisi Pirmuhammad bayoni; u bilan Xalili va valiysi o'rtasida bo'lib o'tgan mojarosi.....	101
Xalil Sultonning Pirmuhammadga qarshi Sulton Husaynni jo'natishi; uning Xalil Sulton izmidan chiqib, Amirlarini qabz qilib, muxolifat bildirishi bayoni.....	103
Ollohdodning Sulton Husaynga (ko'rsatgan) firibi va makr-u hiyla bilan o'limdan qutulishi bayoni.....	104
Sulton Husaynning amirlardan ahdu paymon olishi va ularni o'z huzurida kishanda tutib, Xalil Sultonga qarshi yurishi bayoni.....	107
Sulton Husayn muloqoti uchun Xalil Sultonning o'z qo'shin toifalari bilan Samarqaidan chiqishi va Sulton Husaynning o'z murodidan hech narsaga erisholmay quruq o'zi qaytishi bayoni.....	108
Pirmuhammad niyat qilganidan voqe bo'lgan g'am-u shodlik tamomi; qanday qilib bu (niyat) uni zahmat-u g'ussaga olib kelib, keyin uni qulatkani.....	109
Xalil Sulton askarlarining Qandahor qo'shinlarini «sodiq niyat» bilan uchratib, ularni eng dahshatli baloga giriftor qilib mag'lubiyatga uchratishi bayoni.....	110
Iroq askarining Xalil Sultonga qarshi chiqishi va xurujda jidd-u jahd ko'rsatib, o'z vatanlariga yo'l olishi bayoni.....	112
Mag'lubiyatidan so'ng o'z Qandaxoriga yetgandan keyin Pirmuhammad qilgan ishlari bayoni.....	113
Pirmuhammadning Xalil Sulton bilan to'qnashuvga ikkinchi marta o'tlanishi; (shunda) to'xtovsiz hujumdan unga nima bo'lgani va birinchi galdagidek orqasini o'girib qochishi bayoni.....	114
Pirmuhammad ishlatgan bir hiyla bayoni: yaramasligi va foydasizligi sababli ushbu (hiyla)ning uning o'ziga qaytishi.....	115
Pirmuhammad o'z noxaqligini e'tirof etishi va Xalil Sultondan sulh so'rab, u bilan murosa qilishi bayoni.....	116

Pir Ali va Pirmuhammad o'rtasida voqe bo'lgan muxolifat va adolatning ular ikkisidan ham hayot libosini yechib, muxoliflariga erishib berishi bayoni	117
Xalil Sulton g'oyibligida zamon hodisalaridan voqe bo'lgan ishlar bayoni	118
Xalil Sultonning qo'shin to'plab Shayx Nuruddin va Xudoydodga qarab yuzlanishi bayoni	118
Shayx Nuruddin va Xudoydodning Xalil (Sulton)ni kuydirish uchun olov yoqishi; Tangri taolo u (olov)ni o'chirib, Xalilni saqlagani bayoni	119
Shayx Nuruddinning Xudoydoddan ajralishi va o'sha yerlarni taqsimlab olishlari bayoni	119
Shayx Nuruddinning uzr so'rashga tutinishi va Xalil Sulton huzurida yuz bergan ishlardan o'zini oqlashi bayoni	120
Bo'lim	120
Chingizxon xarob qilgan Termizni tiklash haqida Xalil Sultonning buyrug'i va bu ish uchun askarlar yuborishi bayoni	121
Xalil Sulton kirishgan (ish)ga muqobala tarzda Xuroson tomondan Shoxruh qilgan harakat bayoni	123
Eron iqlimlarida sodir bo'lgan hodisa va ushbu to'fonning kelishida oqqan qon sellariga bir ishora	123
Odamlarning qurshovdan chiqishi va o'z vatanlarini qo'msab Movarounnahrda jo'nashi bayoni	124
Bevafo zamon qanday vayronalik va alokat keltirib, Xalil (Sulton)ni olovga uloqtirishi bayoni	125
Olohdod Xudoydodga yozgan maktubida nimani o'ylab, nimaning tadbirini ko'rgani bayoni	127
Xudoydod o'ylagan aldov va Xalil Sultonning ov tuzog'iga tushuvi bayoni	129
Bo'lim	130
Bo'lim	130
Xudoydod kelganda Samarqandda yuz bergan fasod (ishlar) bayoni	131
Bu ishlar Temurning o'g'li Shoxruh (qulog'i)ga yetishi va uning bu hodisalarni yo'lga solib, buzuqliklar maddasini bartaraf etishi bayoni	131
Bo'lim	132

Jand qo'shinlari chiqqanidan va Shoxruh qirg'iylarining yetib kelishidan oldin Samarqandda yuz bergan mojaro bayoni	133
Xalil davrining quyoshi g'urubidan keyin Movaroaunnahr osmonida	
Shoxruh davlati to'lin oyining (porlab) chiqishi bayoni.....	133
Bo'lim	134
Bo'lim	134
Xudoydodning (bu) kulfat-u fasodni tugatish uchun nimalarni ko'zda tutgani va to unga o'lim kelgunicha qayerlarga borib yotgani bayoni ...	135
Xalil (Sulton) bilan Xudoydodga o'lim (etib) kelguncha ular o'rtasida bo'lgan bitim, ahd-u paymon va do'stlik ta'kidlanishining bayoni.....	135
Xalil Sultonning Andikon yerlaridan qaytib, amakisi Shoxruh huzuriga borishi va jonini tikib, u ruh bilan o'ynashi bayoni	137
Temurning badoatli sifatleri va unga ato qilingan tug'ma xislatleri va tabiati haqida bo'lim	138
Bo'lim	142
Bo'lim	144
Bo'lim	146
Bo'lim	153
Bo'lim	155
Bo'lim	155
Bo'lim	157
Bo'lim	157
Bo'lim	158
Bo'lim	158
Bo'lim	161
Bo'lim	163
Bo'lim	165
Bo'lim	167
Bo'lim	169
Bo'lim	170
Izohlar	182
Foydalanilgan adabiyotlar va ilmiy manbalar.....	252

Bu tug'yonchining orqaga qaytishi va Qorabog'da qo'nishi bayoni

Keyin Temur har birini turk tilida jinoyatkor tug'yonchi deb aytilgan to'g'ri bo'ladigan o'sha turklari bilan orqasiga qaytdi va arablarda ham, turklarda ham haqqoniy ravishda o'z sifati va mohiyatiga muvofiq Qorabog' desa ma'qul bo'ladigan bir joyda qishlashga hazin qildi⁸⁸⁶. U tevarak-atrofga alanglagan lochin, balki shum qadam boyo'g'lidek olislarga nazar tashlab, ufqlar atroflarini, ayniqsa Rum yerlarini (diqqat bilan) kuzata boshladi.

Temurning Rum Sultoni Ildirim Boyazidga⁸⁸⁷ (yuborgan) maktubi bayoni

Keyin Temur (din yo'lida) mujohid, g'azogir (Rum) sultoni Boyazidga maktub yuborib, unda hech bir kinoyasiz va ilmoqsiz o'zini Rum yerlaridan nimalar xohlashini ochiq-oydin bayon qildi. U Sulton Ahmad va Qora Yusufni (bunga) sabab qilib (ko'rsatib), ular (ikkovlari)ning o'z qilichlari sagvosidan qochganligini, (ularning) fisq-u fasod moddasi, mamlakatlar uchun halokat va bandalar boshidagi kulfat, (ularning) ichi qora odamlar bo'lib, inqirozga (tushirishda) asos⁸⁸⁸, balandparvozlik va kiborlikda go'yo Fir'avn va Homon kabi ekanliklarini (o'z maktubida) zikr qildi. Vaholanki. «Fir'avn va Homon hamda ularning qo'shinlari xatkor edilar»⁸⁸⁹. (Yana xatda) Ular o'zlari bilan bo'lgan kishilar bilan sizning himoyangiz ostidan boshpana topdilar⁸⁹⁰. Holbuki (ular) qayerga bormasin, o'sha joyga kulfat-u shumlik joylashgan. U ikkisiga o'xshash kasofatlarni Rum sohibi qano'ti ostida bo'lishidan (xudo) saqlasin! Shu sababli siz ularga panohjoy berishdan saqlaning, aksincha, ularni chiqarib yuboring; «ularni qo'lga olib o'rab oling, qayerda topsangiz o'sha joyda o'ldiring»⁸⁹¹. Siz (bizning) amrimizga muxolif bo'lishdan o'zingizni tiying. Aks holda, ustingizga qahrimiz doirasi yopiriladi. Darhaqiqat,

siz bizning dushmanlarimiz va ularga o'xshashlarning holini hamda ular boshlariga urush va zarbadan tushgan (kaltak) larni eshitgansiz. Ular bilan nima ishlar qilganimiz sizga ayondir. Bahslashish-u urush shish u yoqda tursin, hatto biz bilan siz o'rtamizda adi-badi gaplarni ham ko'paytirmang. Mana biz sizga o'z dalillarimizni bayon qilib misollar ham keltirdik».

Shu (so'z) lar asnosida turli-tuman tahdid-u po'pisalar, xilma-xil do'q va uydirmalar bor edi.

Ibn Usmon (Boyazid) shoshqaloq va shijoatli kishi bo'lib, odil podshohlardan bo'lishiga qaramasdan unda zarracha ham sabr-toqat yo'q edi. U taqvodor kishi bo'lib, dinida mustahkam edi. Agar u majlis yuqorisida turib ma'ro'za aytsa, tinmasdan harakat qilaverib va iztirobga tushaverib, ayvon chetiga kelib qolardi. Uning adolatliligi tufayli zamon unga (o'z) ko'magini ko'rsatdiki, martabasida uning shavkati kuchaydi. Natijada, u Qaramon yerlarini xolis o'ziniki qilib olib, podshosi Aloudinni qatl qildi hamda uning ikki o'g'lini asir oldi. U Mantasho⁸⁹² va Saruxon⁸⁹³ yerlarini (ham) egalladi. (Shu paytda) Kermiyan⁸⁹⁴ viloyatining hokimi amir Yaqub ibn Alishoh undan Temurga qochib o'tdi; Bolqon tog'lari hududidagi nasroniylar yerlaridan to Arzinjon yerlarigacha bo'lgan joylar xolis uniki bo'lib qoldi⁸⁹⁵.

Boyazid Temur maktubidan voqif bo'lib, uning xitobi mazmunini fahmlagach, u o'rnidan sapchib turib ketdi; uning g'azabi qaynab, kuyib-yondi. Go'yo nasha ivitmasi ichgan kishidek goh tovushini ko'tarib, goh pasaytirib (shunday) dedi:

– Bu uydirmalar bilan u meni qo'rqitmoqchimi? Yoki bu yolg'on-yashiqlar bilan menga nisbatan fitna chiqarmoqchimi? Yoki bo'lmasa, meni Ajam podshohlari misoli hisobladimi? Yoki gapini anglab bo'lmaydigan Dasht totorlari kabi sanadimi? Yoki qo'shin yig'ishda hindlar lashkarlari kabi ko'rdimi? Yoki mening askarlarimni tarqoqlikda Iroq to'dalari kabi deb hisobladimi? Yoki mendagi islom (yo'lidagi) g'azotchilarni Shom askarlariga o'xshatdimi? Yoki o'zining qurigan to'dasini mening askarimdek bildimi? Yoki uning haqidagi (barcha) xabarlarini menga ma'lum (ekanli)gini bilmaydimi? Qanday qilib u podshohlarni aldagani-yu makr ishlatgani, (qanday qilib u vo-

hlylikka egalik qilgani va (so'ngra) noshukurlik ko'rsatgani, uning bilan (u) podshohlar o'rtasida nimalar sodir bo'lgani, qanday qilib uning u podshohlardan har vaqt bir toifani zaiflashtirgani (hammasi) menga ma'lum. Bu ishlarning hammasini men (odamlarga) bayon qilib, u yushirib (dilida) saqlab kelayotganlarni zohir etaman. Vaholanki, o'z tushishg avvalida u haromi, qon to'kuvchi va zinogir buzuqi, ahdu paymonlarnibuzuvchi, savobdan xatoga toygan bir qing'ir (kishi) edi. So'ngra u savlat to'kib javlon urdi, (tevarak-atrofga) chovut soldi va g'avg'o ko'tarib, nohaqlikga yuz qo'ydi. Uning majoli ziyoda bo'lib, odamlar undan g'aflatda qoldilar va u paydo bo'lgandan boshlab bolalarcha ish tutib, nihoyat ayb (ishlar) bilan keksaydi. Natijada, erishgan narsasiga erishib, yetishgan narsasiga yetishdi.

Uning miltillab yonib turgan piligi⁸⁹⁶ alangalanib ketdi. U yetiltirgan donning navlari sochilib g'aflatga aylandi. Ammo Ajam podshohlariga kelsak, u ularni (avval) o'z makri-yu aldovi bilan (yuqoridan) pastga tushirdi, keyin ularni o'z odam va otlari orasiga joylashtirdi. U (podshoh) lar uni qatl etish fursatini qo'ldan chiqargach, Temur ular qatliga shoshildi. To'xtamishxonga kelsak, uning askarining ko'p qismi⁸⁹⁷ unga xiyonat qildi. O'tkir qilich bilan zarba berish totar galalariga yo'l bo'lsin? Rumlar sherlari oldida ularda (yoy) o'qi otishdan boshqa hech bir hunar yo'q. Hind galalariga yo'l bo'lsin? Rumlar sherlari oldida ularfiriblarini o'zlari gardaniga qaytardi. Keyin hindlarning negizlari bo'shashdi. Ayniqsa, sultonlar o'lgandan keyin Shom askarlariga kelsak, ularning ishlari ma'lum. Ular ustiga (Temur tomonidan) nimalar kelgani aniqdir. Chunki zohir (narsa) ni parda bekitmaydi. Qachonki ularning sultoni o'lgach, rukunlari beqaror bo'ldi, ishlari chalkashib, yuz tuban bo'ldilar. Ular-dan biri ikkinchisining payiga tushdi. Ular katta boshli (ulug')lardan mahrum bo'lib, ulardan faqatgina kichik boshli (johil) lar qoldilar. Natijada, zamon ular nizomini tarqatib, (ular) mamlakati⁸⁹⁸ va Shomini tarqoqlik qamrab oldi. Ular suratda bahor kabi bo'lsalar-da, ma'noda qahraton qish kabidurlar. Ular faqat birgina narsani ko'zlaydilar. U ham bo'lsa jam bo'lishib yotadilaru ikkita-ikkita va bitta-bitta bo'lib turib ketaveradilar. Albatta, (shu sababli) u guruhlarining to'da-

lari har tarafga qarab to'zib ketdilar. Shunda Temur qo'shinlari u guruhlar orasida man qilingan ishlar bilan mashg'ul bo'lib, keyin borliq unga holi bo'lib, bo'sh qolg'ach Temur bemalol tasarruf yuritdi. Agar ular o'rtasida ittifoqlik bo'lganida edi, uni mayda-mayda qilib, tariqdek tarqatib, yanchib tashlardilar. «Ammo ularni jamlangan deb hisoblaysan-u, lekin ularning qalblari har xil»⁸⁹⁹. Ular nizomlarining yo'lga qo'yilganligi, yoylarining nishonga to'g'ri yo'yaltirilganligi, suzishlarining quvvatililigi, kurashlarining shiddatliligi, nayzalarining kuchliligi, hojatlilarga orqa tayanch va g'azabli sherlar kabi bo'lganlari bilan bizning askarimizdagi tartib-intizom-u g'alaba uchun bizlardagi o'zaro yordam va birdamlik qayoqda ularda? Yalangoyog'-u yalang'ochlar ishiga kafil bo'lgan kishi bilan, g'azogir jangchilar ishini o'z ustiga olgan kishi orasida qancha (katta) farq bor? Chunki, urush bizning xohishimiz, zarba (berish) esa matlabimiz, jihod bizning san'atimiz, Tangri taolo yo'lida g'azot qiluvchilarning shariatimiz bizning shariatimizdir. Agar birovlar mol-dunyo orttirish talabida urush qilsa, biz faqat tangrining so'zi (hamma narsadan) oliy bo'lsin, deya urush qilamiz. Bizning odamlarimiz jannat talabida xudo yo'lida o'z jonlari-yu mol-dunyolarini fido qilganlar. Ular zarbalari ovozidan qanchadan qancha kofirlar quloqlarida qolgan; u (kofir) lar boshlaridagi kulohlarida qilichlaridan qanchadan qancha jaranglagan tovush chiqqan; ahli salib dimog'lariga askarlarimiz yoylarining «nuni»dan qancha ovoz yetgan. Agar biz ularni dengiz havzalariga qarab boshlasak, ular tushib ketaverganlar. Yoki ularga kofirlar qonini oqizishni yuklasak, ular qonini oqizganlar. (Shunda) ular o'z qal'alalaridan chiqib, kofirlar qal'asini qo'porishga yuz tutganlar va ularni yakson qilib, otlari jilovlaridan tutganlar. Har vaqt ular biror vahimali chaqiriq eshitganda, unga qarab uchib borganlar. Maboda maliklari ularni biror falokat va baloga yo'liqtirganda ham ular unga qarab: «biz bu yerda o'tiramiz, sen o'z rabbing bilan borib urush qilaver»⁹⁰⁰, – demaydilar. Bizning piyoda g'azotchilarimiz borki, ular suvoriy jangchilardan ko'ra shiddatliroq jang qiladilar. Ular go'yo sindiruvchi sherlar, jasur qoplonlar, yirtqich bo'rilar kabi bo'lib, ularning boltalari o'tkir, tirnoqlari zafarlidir. Ular qalblari bizga nisbatan muhabbat bilan to'liq, dillarida bizga nisbatan hech qachon shumligi yo'q. «Bal-

ki ularning yuzlari urushda kulib, o'z rabbiga boqadi»⁹⁰¹. Gapning asulosasi shuki, bizning jami ishlarimiz, askar holimiz-u harakatimiz munim- kirlarni to'dalash, asirlarni yig'ib olish, o'ljalarni jam qilishdir. «Chunki biz Tangri yo'lida jihodchilarmizki, qaysiki ular malomatchining malomatidan (sira) qo'rqmaydilar»⁹⁰². Men bilamanki, bu bo'zlar seni hech to'xtamasdan bizning mamlakatimizga tomon otlantiradi. Agar sen (biz tomonga) kelmasang, sening xotinlaring uch taloq bo'lsin. Agar sen mening yurtimga kelsang-u men senga qarshi qat'iy urush qilmay qochsam, u vaqtda mening xotinlarim uzil-kesil uch taloq bo'lsin».

Keyin u xitobini tamomlab shu zaylda javob qaylardi.

Qachonki Temur uning iztirobli javobidan voqif bo'lgach, «Ibn Usmon majnun va ahmoq», – dedi. Chunki u aziyatli holda haqorat qilgan edi. Temur uning javobidan xotinlarning zikr qilgan joyini o'qib, xotima qildi. Chunki xotinlarga til tegizish ularda katta ayb bo'lib g'oyat gunoh xisoblanadi. Xatto ular xotin va qizlarning ismini talaffuz qilmay, ularning har birini boshqa bir ibora bilan ataydilar, hamda bu narsadan saqlaninglar, deb (odamlarga) doimo uqtirardilar. Agar ulardan birontasining xotini qiz tug'sa, unda uni «pardalik bola» yoki «ziynat sohibi» yoki «mastura» yoki shunga o'xshash (iborat)lar bilan ataydilar.

Temurning Rum yerlarini xarob qilishni niyat qilib uchishi bayoni

Natijada, Temur Ibn Usmonga qarshi yurishga bahona topib, (shu maqsad uchun) o'ziga hamroh va yo'l qidirib, yo'l boshlovchi izladi. U o'z qo'shinini ko'rik qilganda (qo'shini unga) go'yo (jami) «vahshiylar ja'mlangandek»⁹⁰³ u (askar) lar yer yuziga tarqalganda «go'yo kavkablar sochilgandek»⁹⁰⁴, mavjlanganda «go'yo harakatga kelgan tog'lardek»⁹⁰⁵ yurganda «go'yo qabrlar to'ntarilgandek»⁹⁰⁶ qo'zg'alganda yer qattiq zilzilaga kelgandek, harakat qilganda go'yo qiyomat o'z vahimalarini zohir qilgandek bo'ldi.

Temur o'zining valiahdi va o'zidan keyingi vorisi – nabirasi Jahongir o'g'li Muhammad Sultonga xat yuborib, amir Sayfuddin hamrohligida Samarqanddan o'z yoniga kelishini xabar qildi. O'zi esa

Runga qarab yo'lga tushdiki, unga tadfiq emas, tasodif madadkor bo'ldi. U ushbu qora dengiz va zulmatli kecha (misoli qo'shin) bilan yurib aylandi va qancha joylarni bosib o'tib, Kamox⁹⁰⁷ qal'asiga kelib to'xtadi.

Kamox qal'asining tavsifi

Qarasaki, u qal'a mustahkamlikda guyo xudoni yagona deyuvcu kishining iymoni kabi (mustahkam) manoat va ustivorlikda xudojo'y (kishi) ning e'tiqodi kabi (kuchli) edi. Bu qal'aning monelik xandag'ini xayol o'qi kesib o'ta olmas, unga yetishish yo'liga to'g'ri fahm yo'l topa olmas; uning yuksaklik rukunlarining asoschisi qudrat me'mori bo'lib, (uning) qubbalari binosining muhandisi tabiat duradgoridir. Qal'a g'oyatda baland ham, (erga) yopishgan past ham emas, shunga qaramasdan, manoat va pishqlikda yuqori darajada edi. Bu tarafdin qal'a etagini Frot daryosi o'pib o'tsa, ikkinchi tarafdin esa keng bir vodi y uning a'lomlarini muhofaza etadi. Vodi yda qadam qo'yishiga sira imkoniyat bo'lmay, u (joy) Frot daryosiga quyiladigan bir suv yo'lidir. Qolgan ikki tarafdin esa tepaliklar (mavjud) bo'lib, unga nazar tushish bilanoq basirat tili: «haqiqatan ham bu ajib (bir) narsa»⁹⁰⁸ (oyati) ni tilovat qiladi.

Temur bu qal'ani hech bir kulfatsiz egallab, uning haramiga u (qal'a) ning tavof qilmasdan hech bir to'xtovsiz kirib bordi. Bu (ish) Muhammad Sulton Temur huzuriga kelgandan hamda Temur qal'a hitori va muqotalasini uning zimmasiga yuklagandan keyin (bo'lgan) edi. Qal'aning egallanishi sababi shuki, uning orqa tomonidagi vodi y egri-bugri bo'lganligidan qal'aga kelgan har qanday kishini umidsiz qaytarardi, chunki u qadamni sirg'antiradigan (joy) hamda uning bag'oyat keng bo'lishi maqsadga yetishdan yiroqdir. O'q tili (esa) vodi y eni kengligiga rahna sola olmas, nazar (solish) g'avvosining qadami vodi y (eri) zaminida qaror topa olmasdi. Lekin Temurning (vodi yga) nazari tushishi bilanoq u farosat ko'zi bilan unga qarab, yog'ochlar kesib, xodalar keltirishlarini amr qildi. Temur qo'shinlari ko'z ochib yumguncha uylarni vayron qilib, daraxtlarni kesdilar va uchratgan yog'och, shox-shabba-yu xodalarning hammasini olib

kelib, ushbu vodiya qal'asiga tashladilar va uni yer bilan barobar qilib, vodiyni bo'yini-yu enini to'lg'izdilar. Qal'a ahli bu ishdan voqif bo'lgach, o'sha yog'ochlarga o't va borud⁹⁰⁹ tashlab olov qo'ydilar. Natijada, yog'ochlar alangalanib yona boshladi. Ammo qal'aning masofasiga yetish amrimahol bo'lib, u (baland) tog'lar cho'qqilari ustiga o'rnatilgan edi. Lekin bu holat Temurni dovdiratmadi va uni o'z fikridan qaytarmadi. Balki u darhol o'z odamlarining har biriga o'sha cho'l-u biyobonlardan bir xaltadan tosh olib kelishlarini amr qildi. Ular o'sha tepalig-u tog'lar, sahro-yu pastliklarga go'yo chumolilar va chigirtkalardek tarqaldilar va «bu vodiya toshlarni (ko'chirib) keltirdilar»⁹¹⁰ va bir zumda ushbu soyni mayda va yirik toshlarga to'ldirdilar.

Keyin Temur bu chuqur joyda ushbu toshlarga nisbatan bir kun jahannamda ularga qanday muomala qilinadigan bo'lsa, shunday – ya'ni jahannamdan: «Sen to'ldingmi?» – deb so'ralganda, u: «Yana ham bormi?»⁹¹¹ deganidek misolida – ish qildi. Chunki qo'shinlar (bu) vodiya o'zlari to'plagan toshlar to'dalaridan bir qismini tashladilar va bu yig'ilgan tosh xirmonlarida esa (vodiya) tashlangan toshlardan ikki baravar ortig'i qolib ketdi. Qachonki vodiya toshlardan to'lganda, Temur qo'shinlari uning ustidan yurib o'tib, qal'a devorlariga yaqinlashdilar va narvonlar o'rnatib, yuqoriga ko'tarila boshladilar va qal'a darvozalari kokillariga osildilar. Shunda qal'a ahli kalomdan voz kechdilar va omonlik tilab (qal'aga) «tinchlik bilan kiringizlar»⁹¹² dedilar. Bu hisor (qilish) va majburan omonlik tilash 804-yilning shavvol oyida (1402-yil may–iyun) bo'lgan edi. Temur qal'aga o'rnatilgan bo'lib, u (tashlangan) toshlarni vodiya ko'chirishni amr qildi. O'sha zahotiyu (qushinlar) toshlarni kutarib, (avval) olgan joylariga olib borib tashladilar. Keyin Temur qal'aga ash-Shams deb ataladigan bir kishini voliylikka tayinladi. O'zi esa undan kecha qaytgandek (bir kun turib) qaytdi. Bu qal'a Arzinjondan yarim kunlik yo'lda bo'lib, (o'z) manoati va qaysarligi bilan dunyoda mashhur qal'alardan biridir. Albatta u (Temur) qal'ani zabt etib, o'tkir qilichi bilan unga yetishgach hamda uni qahr bilan fath qilib, jabr bilan unga muyassar bo'lgach, shu oson o'lja haqida o'z yerlaridagi barcha

kelib-ketuvchilarga maktublar jo'natdiki» ularda ko'ngliga kelib, dilida javlon urgan xabarlarining hammasini bayon qildi. Bu bayonlar unvoni tarjima qilinmay aytilganda, quyidagidan iboratdir:

Misra:

Jangda qon tomadigan qilichlar tig'i bilan,
Tangriga hamd bo'lsin – Kamox qo'rg'onini fath qildik.

Temur o'z xatida Ibn Usmonni va o'zining unga yozgan xitobini va undan kelgan ahmoqona javobni eslatdi. Uning jumla-yu tarjimasidan shuki: «Biz unga (hech) dag'al muomala qilmadik va unga nisbatan (hech bir) adovat bildirmadik. Lekin (haqqoniy) so'zimiz bilan yumshoq muomala qilib, (unga) lutf ko'rsatdik. Biz unga fasod moddasi bo'lgan, viloyatlarni xarob etgan, odamlarni halok qilgan Ahmad Jaloyiriy bilan Qora Yusuf Turkmoniyni o'z mamlakati zaminidan chiqarib yuborishini maslahat ko'rdik. Chunki gunohga rozi bo'lishning o'zi gunoxkorlik, xudosizga ehson ko'rsatdi – xudosizlikdir. Fosih, murtad, bebaxt (kishi) fojir, zolim luttnbozdan ko'ra yomonroqdir. Fisqu-fasodda Ibn Usmon amir bo'lsa, bu ikkisi uning vazirlari, inodda u katta bo'lsa, ular ikkisi kichik bo'ldilar. Bu borada ular uning hamtovoqlari va ko'makchilari, «chunki mavlosi qanday bo'lsa, uning oshnalari ham shundaydir»⁹¹³. Natijada, ular Ibn Usmonni buzdilaru o'zlari tuzalmadilar, unga ziyon keltirib (o'zlari) foyda qilmadilar. Go'yo u ularning ishini nazarda tutib, ularning harakatu so'zini izhor etgan kishidek bo'ldi.

Misra:

Sog'lom odamga yaqin turishlik qo'tirga foyda bermaydi,
Lekin sog' kishi ham qo'tir bo'ladi.

«Lekin u o'zining qing'ir yo'lidan qaytmadi, aksincha u ularga homiylik qilishi bilan «amir onasining cho'loq bo'riga boshpana berishiga o'xshadi»⁹¹⁴. Biz uni bundan tiydik, u tiyilmadi; biz uni ogohlantirdik, lekin u bunga hech e'tibor qilmadi, (biz) unga (bu xususda) boshqalardan misollar keltirdik, lekin u bulardan ibrat olmadi, (bizning) muholiflardan intiqom oladigan lisonimiz unga: «Hazar qil! Ha-

qatn deb nido qildi. Biz maktublarimizdagi o'z hishmatimizni odobli adabimizga ko'ra, uning ismini o'z ismimiz bilan bir qatarga (qo'yib) yozgan edik. Lekin u g'oyatda haddidan oshib, o'zining insofsizligini namoyon qildi. Chunonchi, u xatlaridan birida va yozgan maktublarida o'z ismini Tahartan ismidan keyin qo'ydi. Bu ish unga vojib bo'lib, yarashadimi?» «Hech shubhasiz, Tahartan bizning nazdimizda bir qulimiz kabi bo'lib, fuqoromizning eng arzimagani misoli»⁹¹⁵. Keyin, u, ya'ni Boyazid, bizning maktubimizdan voqif bo'lib, bizga rad javob qilganda hamoqatining ko'pligi-yu beadabligi natijasida o'z ismini oltin (harflar) bilan (yozdirib), bizning ismimizdan yuqori qo'ydi».

Keyin Temur o'zining Rum yerlariga yurish qilib, ularni ishg'ol qilishni iroda etganini zikr qildi. Bu maktubida u dabdabali so'zlar yozib, xitobida seriborali gaplar ishlatdi. U (maktub) kotiblar dasturidan va xitob-u javobida tayaniladigan usturlardan biri hisoblanadi.

Bu to'fon o'ziga tomon qo'yilganda Ibn Usmonning unga qarshi qilgan azmi bayoni

Temurning niyati Ibn Usmonga yetib, uning o'z tole'ini urush samosida izlaganini bilgach, Ibn Usmon u bilan jang qilishga yuzlanib, istiqboliga tayyorlandi. Shu payt u (Ibn Usmon) Istanbulda shahar gumohkorlari-yu munkirlarini hisor etib turgan, u (shahar)ni fath qilish arafasida bo'lib, urush tamomiga yaqin qolgan edi⁹¹⁶. Yonida qo'shini bo'lishiga qaramasdan, Ibn Usmon o'z g'azotchilari batriqlariga⁹¹⁷, o'z lashkari yirtqich burgutlari-yu qirg'iyilariga, guruhlar boshliqlariga, Kermiyan⁹¹⁸ karimlariga, dengiz sohillari qo'rqmas galalariga, Qaramonning hur erlariga, Montasha viloyatlari jangchilariga, Saruxon suvoriylariga, tumanlari va sanjaqlarining⁹¹⁹ jami amirlariga, bayroqdorlari-yu qo'shin boshliqlariga, ikkala poytaxt Brusa va Adirna⁹²⁰ hukmi ostida joriy bo'lgan barcha makonlaru chegaralar noiblariga – kimki uning oq bayrog'ini qo'lida tutib, oq tanli yunonlarni qizil qonidan yashil dengiz bezaganlarga va chavkar otiga o'tirib, o'zining qora o'qlari bilan qo'ng'ir ko'zli dushmanlarga qora yuragini parchalaganlarga – hammasiga o'z foydalarini bilib ehtiyotkorlik

ko'rsatishga, qurolaslahalarini (qo'llariga) olishga amr qildi. Bu borada u har qanday isyonkoru buzg'unchiga qarshi kurashish uchun musulmonlar omonligiga kirgan har bir vodi, buzuq va kiborga tayand hamda totorlarni⁹²¹ (yordamga) chorladi. Ular kuchli, boy va foydalab talab odamlar bo'lib, behisob chorvalari chor atrofni to'ldirgan, boshliqlari va hoshiyalari bilan ular butun tog'u tepaliklarni qoplagan edi. Ko'pincha ulardan birining o'n ming tuyasi bo'lib, birontasiga haryuk ortilmasdi. Shuning misoli otlari ham bo'lib, ularga na egaru naryugan solinardi. Ammo qo'y-u sigirlarining hisob-kitobi bo'lmay sonsiz-sanoqsiz «Rabbing qo'shinining sonini uning o'zidan boshqichech kim bilmaydi»⁹²² (misolida edi). «Bu bandalar uchun ogohdandabo'lak hech narsa emas»⁹²³. Ularning Rum va Qaramon yerlaridan tortib toki Siaos atroflarigacha (bo'lgan) joylarda qishlov va yozlik joylari bordir; podshohlar va sultonlar ularga e'timod qiladilar. Shuningdek, ular turli-tuman ezguliklari ezaziga (har xil) siylovlarga muyassar (kishilar)dir. Agar biror faqir (kishi) yoki musofir, ilm tolibi yoki adib huzurlariga kelsa, ular uning uchun shunchalik miqdordaqo'y, sigir, yung, mo'y, qurut, yumshoq teri yig'ib berardilar, buyig'inma) uning o'zi va avlodlarining ham umri oxirigacha kifoyaqilardi. Totorlar va ular bilan birga bo'lgan xalqlarning ko'pligidan ularni «o'n sakkiz ming olam» deb atardilar⁹²⁴.

Natijada, o'sha «tog'lardan» har biri ovozi boricha «labbay» deb aks sado bilan javob berdi va Ibn Usmon farmonlariga itoatu inobat bilan amal qilishga shoshildi. O'sha zahotiyuq totorlar hamma lari bira-to'la unga tomon yo'l oldilar. Ularning askar tog'lari va qo'shin dengizlaridan bitta ham qolmay Ibn Usmonga kelib qo'shildi. U g'azogir askarlaru mujohidlarni qat'iyat bilan Temur muloqotigada'vat etdi.

Totor qo'shinlarini Ibn Usmondan qaytarish borasida Temur qilgan bag'oyat bezakli ish bayoni

Birmuncha vaqt o'z ishi bilan band bo'lgach Temur (o'z) fikr chaqmog'ini alangalatdiki, chaqmog'i Ibn Usmondan totorlarni qaytarish lozim (degan) uchqunni chiqardi. Natijada, u totorlar rahbarla-

riga, amirlar va boshliqlari ulug'lariga va ularning Fozil deb ataladigan amiriga – u (chindan ham) fozillikda baland martabaga erishgan bo'lsa ham (uning) tajribasi kam va yaramas (kishi)larning makr-hiyatini idrok eta olmas edi – maktub yuborib; (Darhaqiqat), sizning martabangiz (mening) martabam, nasabingiz nasabim bilan muttasil (bizning) mamlakatimiz (sizning) mamlakingiz, ajdodimiz – sizning ajdodingiz, biz hammamiz bir daryoning irmoqlari-yu bir daraxtning butoqlarimiz. Qadim zamonlardan beri bizning ota-bobolarimiz bir uyadan o'sib-undilar va ozgina inda ko'payishib, daraja topdilar. Shu sababdan ham, shubhasiz, sizlar mening shoxobchalarim va butoqlarimdan biri; mening a'zoyi – badanimning bir a'zosi, menga xolisona (kishilar) va do'stlarimsiz. Sizlar men uchun ichki kiyim bo'lsangiz, boshqalar esa faqatgina sirtqi kiyimdir. Agar o'zgalar podshohlik (martabasi)ni (kurashib) qo'lga kiritisa, siz esa bu martabaga nasl-u nasab yuzasidan erishgansiz, chunki sizning ota-bobolaringiz qadim zamonlarda Turon yerlarining podshohlari bo'lganlar. Ulardan bir toifasi o'z ixtiyorlarisiz bu diyorlarga kelib, shunda Vatan tutib qolganlar. Ular, xuddi hamisha bo'lganlaridek, karomatda turib, salтанat belgilari-yu riyosat jilovlarini tutib yurganlar hamda shu sururushodlikda davom etib, nihoyat tangri taoloning rahmatiga muyassar bo'lgunlaricha mana shunday izzatu ikromda bo'ldilar. Marhum Er-tana⁹²⁵ sizning oxirgi podshohingiz bo'lib, Rum yerlaridagi eng ulug'hokim sizning eng kichik mamludingiz misoli edi. Xudoga shukurki, sizning shavkatingizda zaiflik, farog'atingizda noqislik yo'q. Qanday qilib siz o'zingiz shunday xo'rlanishga rozi bo'ldingiz? Go'yoki siz sehlengan (kishi) ki, o'zgalarga malay, bo'lishlikka sabr-u toqat qilasiz? Ulug'larning ham ulug'i bo'lgandan keyin qanday qilib siz kichiklarning ham kichigi bo'lib qoldingiz? Sizlar xoru zorligi ayanchli ahvolda emassiz-ku, vaholanki tangri-taoloning yeri bepoyon. Nega endi siz (o'zi) Ali Saljuqi⁹²⁶ tomonidan (qullikdan) ozod qilingan qullarning avlodlaridan bo'lgan kishining quli bo'lib qoldingiz? Buning sababi-yu boisiga (aslo) mening aqlim bovar qilmayotir. Ixtilof va kelishmovchilikdan bo'lak (narsa) bo'lmagan bunaqa birodarligu yaqinlik qayerdan paydo bo'ldi? Lekin har holda men

siz uchun aylo (dabli) man va sizning foydangiz uchun haq gapni soʻzlayman hamda (kelgusi ishlarangiz) uchun zamin hozirlayman. Agar sizga bu yerlarda yashamoq lozim boʻlib, oʻsha keng oʻlkalarni Rum – tor yerlariga sotish zarur boʻlsa, u vaqtda sizlar eng kamida oʻz ajdodlaringiz kabi bu (mamlakat) larning hokimlari boʻlib, qalʼalar idorasining yugani sizlarning qoʻlingizda boʻlsin; sizlar u yerlar oʻr-kachida oʻtiring va unda (mamlakatda) qoʻlliigizni choʻzib, bemalol uning) jilovini boshqaring. Bu muhim ish qachonki biz ushbu urushga kifoya qilib, bu kurashdan oʻz murodimizga erishsak va maydon bizniki boʻlib, oʻrtadan Ibn Usmon koʻtarilsa, (shundagina) hosil boʻladi. Qachonki borlik gʻanimdan tozalanib, bu mamlakat joylari xolis meniki boʻlsa, men uning yoʻl va yoʻlkalaridan yursam, shunda men yoyni yasagan (odam) iga berib, uyni esa bino qilgan odamiga ato qilaman; suvlarni oʻz oqimiga qaytarib, sizlarni ular qishloqlari, qalʼalari, shaharlari va atroflarining hokimi etib tayinlayman; sizlardan har biringizni oʻzi sazovor boʻlganiga yarasha martabasiga qaror toptiraman. Faqat sizlar (urushda) bizlarga qarshi yordam bermay, biz tomon oʻtishga imkon topasiz. Fursatingizni gʻanimat bil-ing va undan oʻz hissangizni olishda foydalanib qoling. Chunki siz ham surat, ham mazmun jihatidan bizga yaqinsiz. Ammo, hozircha zohiran Ibn Usmon bilan boʻlib, botinan biz bilan boʻling. Qachonki bizlar uchrashganimizda (ulardan) ajralib chiqib, bizning askarimizga qoʻshiling», – deb yozdi.

Temur xitobining aygʻir oti totorlar aqlining biyasi tomon (shunday) pardoqli iboralar bilan toʻxtamay oʻynoqlab chopishda davom etdiki, bu soʻzlar fasohati Asvad ibn Yaʼfar⁹²⁷ xitobiga ham nafrat qoʻzgʻatar edi. Shu yoʻsinda Temur ularni Ibn Usmondan qaytarib, oʻz orqasidan ergashtirishda ular afkori girdobiga goʻyo gʻovvos kabi shoʻngʻib, insonlarga – kofir boʻl!–degan shaytonga oʻxshab ketdiki, nihoyat, bu xitob bilan u totorlarning aqlini oʻziga moyil qilib, oʻz soʻzlari maʼnosiga tomon qanot qoqdirdi. Ularni riyosat hirs bilan (shu darajada) zavqlantirdiki, qaysiki bu (hirs) ozmuncha rostgoʻy, xur kishilarni qul, katta avliyo-yu salohiyatli zotlarni ham oʻziga bandi qilib, ilm bilan amalni bogʻlagan donolarni ham xalq koʻzida

jahannam oloviga uloqtirgan. Shunday qilib, qachonki to'qnashuv ko'p bo'lgan paytda, totorlar Temur tomoniga o'tishga rozi bo'ldilar⁹²⁸.

Ibn Usmon o'ylagan foydasiz fikr va uning ko'p askar bilan Temur muloqotiga yuzlanishi bayoni

Ibn Usmon esa Temurning Rum yerlariga bostirib kelishidan zavqlandi. Chunki ziroatlar pishib yetilgan, samara va mevalarning ko'lmaklari ko'tarilib qolgan, yerdagi ko'katlar qorayib yetilgan (payti) bo'lib, uning raiyalari esa osoyishtalik va farovonlik soyasida bemalol cho'zilgan edilar. Shu sababli Ibn Usmon o'z raiyalariga Temurdan zarar yetishidan yoki Temur olovi alangasidan o'zining viloyatlari qabilalariga uchqun tushishidan qo'rqdi. Shu tufayli u Temur bilan muloqotga shoshilib, qismat haydovchilari uni o'z qadagini Temur bilan ichishishga haydadi. Ibn Usmon (ikkala) qo'shin⁹²⁹ to'qnashuvi o'z yerlari xorijida, Sivos atroflarida bo'lishini iroda etdi. O'z askaridan pishqirgan seldeklarini oqizib, ular bilan (birga) unumli bir sahro tomon yo'l oldi. O'z raiyalarini Temur otliqlari oyoq-osti qilib bosishidan ehtiyotlab, u shunday qildi. Chunki u o'zining fuqarosi zaifiga (nisbatan) shafqatli, o'z tobesi va xizmatkorlari faqiriga (nisbatan) rahmdil edi.

Hikoya qilinishicha, Ibn Usmon yurishlaridan Qay birovda uning hoshiyalaridan birini tashnalik qamrab, bir qishloqdagi xotinlardan birining oldiga kelib, undan (ichishga) suv so'ragan. U xotin Batusdan ko'ra ham shumroq⁹³⁰ ediki, uning shumligi va malomati to'g'risida (odamlar) masallar to'qirdilar. U (xotin); «Menda ichadigan hech narsa yo'q, yo'lingdan qolma va o'zingni ovora qilma», dedi. Chanqoqlik uni holdan toydirgan edi. Keyin u, xotin chelagida sut sharbatini ko'rib, uni ichib oldi. Xodin: «Bu bolarimning rizqi edi», – dedi va uning ustidan Ibn Usmonga shikoyat qildi. Ibn Usmon u kishini chaqirib, voqeaning tafsirini so'radi. U Ibn Usmonning intiqomidan qo'rqib, (bo'lgan) voqeani inkor etdi. Shunda Ibn Usmon u xotinga dedi: – «Men uning qornini yorib ko'rib, uning rost yoki yolg'on gapirayotganligini aniqlayman. Agarki, uning qornidan sut

chiqsa Men sutning qiymatini senga beraman. Agar uning gapi rochiqsa, u vaqtda seni uning ahvoliga solib namuna qilaman». Xot «Azbaroyi xudo, u sutni ichdi va men uning haqida hech yolg'ap gap gapirmadim. Lekin men uning gunohidan kechdim va uning qizi bahridan o'tdim», – dedi. Ibn Usmon: – «Lekin men adolatni ijro etib, bu hukmni nihoyasiga yetkazib, tahqiq etishim lozim», – dedi. qilich chaqirtirib ayblanuvchining beliga qo'ydi va uning qorni ustiga qo'ygan shartini ijro etdi⁹³¹. Uning qorni yorilib, u yarador bo'ldi. Soqdi-yu, majruh o'z qoniga bo'yaldi. Ibn Usmon uni bog'lab (bachaga) joriy qildirdi va «odil podshoh Ibn Usmon davlatida nohonarsani tanovvul qilgan kishining jazosi mana shu», – deb el-u yurtqichqirtirdi.

Shunday qilib, Ibn Usmon o'z yurishini davom ettirib, ramazon oyida visol ro'zasini⁹³² tutib safarga chiqdi.

Temurning Ibn Usmon va uning askariga nisbatan ishlatgan firibi bayoni

Ibn Usmonning yaroqsiz yo'lni tutganini⁹³³ eshitgach go'yo yahudiylar olloh kitobini tan olmay orqaga tashlaganlari kabi, Temur uni nazardan tashladi va o'zi ma'mur yo'l tutib, o'z askari bilan «soya-salqindor, suv chashmalari va xohlaganlaricha mevalar bo'lgan joylarga»⁹³⁴ keldi. Ular hollarining fasohatli tili butun olamga ushbu misrani nashida etib, jar solardi:

Men yuqori martabaga erishgach, parvo qilmayman,

U (erishgan) martabam menga merosmidi yoki kasb etildimi?

Ular shu zaylda rohatli joylarda, ekinzor o'tloq va chorvali makonlarda davom etib, «tikonli va tikonsiz gullar orasida, cho'zilgan soylar, quyilib oqayotgan suv»⁹³⁵, rohatbaxsh havo, salomatlik ne'matlariga burkanib, xotirjam va farovon, qo'rqinchdan xatarsiz, sayrdashoshilinchsiz, nusratu zafarga komil ishonch, mulk va hokimiyatdambashoratlanib, o'z tadbiri orqasidan qazo va qadarni ergashtirib, vaqtlarini o'tkazdilar.

Dushman ko'zini qizdirish va yengil o'ljalar qo'lga kiritish uchun uning hamiyatining harorati bir muddat ham sovimaydi; (behisob) yulduzlarga o'xshash uning intizomli askarlarining tojlarida zarracha ham sochilish yo'qdir. Shuningdek, uning shersimon askarlari orasida bir-biriga qarab irillashu nafrat yo'q, ular ta'nalari taomining dashtaxonida o'z dushmanlarini keskir qilich bilan mehmon qilishda na ularda qo'rqish, na sinish bor.

Temur yerlarinn-yakson qilgandan keyingina Ibn Usmon uyqusidan uyg'ondi. Natijada, unga qiyomat qoyim kelib, u hasrat va andomatdan qo'llarini tishladi. U ho'ngrab yig'ladi va chinqirdi, g'azabi oshganidan kuyib-yondi, bo'g'ilib, o'lishiga sal qoldi. Uning oromi-yu qarori ketdi va shu zahotiyuq orqasiga qaytishga azm qildi. Natijada, uning askarlari dengizidan to'lqinlari bir-biriga urilib, uning burjlari va tog'lari yelkalari bir-biri bilan to'qnashdi va qaytishi, boshlangan joyga (qaytib) bordi. U o'z askarlari sayrini to'xtatib, qaytishga undadi. Ularni, yurish – o'z sur'ati, makon – o'z cho'l-u biyobonligi, vaqt – o'z harorati, sultoni – o'z baqiroqligi bilan holdan ketkizdi. Ular qaytish safariga erib, bexushlikka uchraganlaridagina yetdilar va ulardan har birining holi tili: Biz bu safarimizdan qattiq mashaqqatga uhradik, – deb tilovat qilar edi.

Bo'lim

Temur Anqara shahriga yetib kelgan bo'lib, uning odamlari-yu ot-lari rohatlanayotgan va kerilib yurishib urushga intizor, jangga etagini shimarayotgan bo'lsa-da, to'qnashuvga e'tibor qilib, uning tashvishi-da qayg'urmas edilar. Go'yo ular Quraysh boshliqlari kabi suvga yetib kelganlar-u Badr musulmonlari misoli (Boyazid) askarlarini tashnalik tomonida qoldirganlar⁹³⁶. Natijada, ular g'amu g'ussadan va tashnalikdan halok bo'lib, suvsizligu chanqoqlikdan qirildilar. Go'yoki u (Boyazid) (Temur) askarlarini shu manzilga boshlab kelib, o'z holi tili bilan ularga shunday nashida qildi: Misra «Ey mehmonimiz! Agar bizni uchratsang shunday topasanki, Biz mehmonmizu, sen bo'lsang manzil egasi».

Anqara, qaysiki uni Asvad ibn Ya'far o'z qasidasi «Tanona»da zikr qilgan bo'lib, mana u:

Ular Anqaraga tushdilar, tog'lardan kelayotgan Firot suvi
ular ustiga sel bo'lib oqadi,
Bu jannat, jannatda baxt, farovonlik va bu bilan
qilinadigan o'yin-kulgilar bir kun eskiradi va yo'q bo'lib ketadi.

Qachonki qo'shin qo'shinga yaqinlashib, vahshiylar vahshiylarga urilib, sahro-yu cho'llar ulardan to'lgach, chap (tomon) o'ng (tomon) dagi, o'ng (tomon) chap (tomon)dagi bilan uchrashgach, Ibn Usmon askarlari ichidan totorlar ajralib chiqdilar va avvalda Temur qanday tushuntirib, ko'rsatgan bo'lsa, xuddi shu zaylda Temur askari bilan qo'shib ketdilar. Totorlar ular (turklar) askarlarining mustahkam qismi bo'lib, Ibn Usmon askarlaridan oshiq va aksar edilarki, hatto aytishlaricha, totor jamoalari ushbu sonsiz-sanoqsiz turk askarlarining uchdan ikkisiga yaqinini tashkil qilganlar; balki aytilishicha, ushbu olomon Temur qo'shinining uchdan ikkisiga yaqin bo'lgan⁹³⁷. Ibn Usmon bilan birga uning farzandlaridan ham bo'lib, ularning eng kattasi amir Sulaymon edi⁹³⁸. Sulaymon totorlar fe'lini ko'rgach otasining halokatga uchrashini payqadi. Shunda u askarlarining qolgan qismini olib, jang maydonidan chekinib, orqada qoldi va otasini tang ahvolda tashlab, o'zi bilan birga bo'lgan (kishi) lar bilan Brusa tomoniga ajralib ketdi. Natijada, Ibn Usmon bilan faqatgina piyodalar va ularning yaqinlari va «ozchilikni tashkil qilgan»⁹³⁹ bilan qurolli jangchilar qoldi. Agar qochsa taloq voqe' bo'lishidan qo'rqib, Ibn Usmon qolgan hamrohlari bilan urushishga bel bog'ladi. U bu ma'rakasi-yu takroriy jangida Antaraning⁹⁴⁰ mana ushbu aytganini o'zida mujassam etdi:

Men seni eslayman, go'yo nayzalaring qonimdan yutayotgan,
yaltiroq hind qilichlaring qonimni to'kayotgan,
men qilichlarni o'pishni xush ko'raman, chunki ular kulib
turgan labingdan yaltirayotgan tishga o'xshaydi.

Natijada, u (Ibn Usmon) zamon hodisalari va qiyinchiliklariga chidadi va imom Malik mazhabiga vafo etishni iroda qilib, undan voz kechmaslik yo'lini tutdi. Shunda uning atrofini go'yo bilakuzuk bilan siqib olgandek (Temur) qo'shinlari halqasi o'rab oldilar. Qachonki usmoniylar sulolasining mag'lubiyatga uchraganligi ayon bo'lib, uning muhtojlik lashkari ichida qiyin ahvolga tushgani ma'lum bo'lgach, piyodalar otliqlar ustiga sakradi, boltalar va o'tkir qilichlar ishga tushdi. Shu jang maydonida taxminan besh ming kishi bor edi, ular o'zlariga teng miqdordagini to'zitib, o'z adadlariga barobarini halok etdilar. Lekin ular yelpig'ich bilan qumtepaliklarini ko'chirimoqchi yoki dengiz suvini g'alvir bilan bo'shatmoqchi yoki top'lar vaznlarini misqol⁹⁴¹ qiyrotlari⁹⁴² bilan o'lchamoqchi bo'lgan kishidek bo'ldilar. Ular o'sha tog'lar cho'qqilariga va ushbu sherlarni tutib turgan dalalarga qora bulutdan to'xtovsiz qonli yashinlar va qora nayzalar yomg'irlarini yog'dirdilar. Qadar adovatchisi va qazo sayyodi ko'ppaklarni sigirlar ustiga olqishladi. Ibn Usmon askarlari yiqilish bilan yiqitish o'rtasida qoldilar. Ular qazoda baralla teshib o'tuvchi o'q hukmi bilan mazrub bo'lgandilarki, nihoyat ular tipratikonlar kabi bo'ldilar.

Jang saboqlari ushbu («guruhlar»⁹⁴³ o'rtasida «choshgohdan»⁹⁴⁴ «nargacha»⁹⁴⁵ davom etib, «Temur»⁹⁴⁶ «to'dalari»⁹⁴⁷ «fathga» ko'chib, rumliklar ustida «an-Nasr»⁹⁴⁸ («G'alaba») surasini tilovat qildilar.

Keyin, qachonki u (turk) larning bilaklari charchab, dushmanga qarshi to'sqinlik va qurol-yarog'lari kamaygach, ularga uzoq yurtdan kelganlar va g'arib kishilar (Temur odamlari) hukmron bo'lib, ularni qilich va nayzalar bilan urib yanchdilar, ularning qonlari bilan qo'llarini, tanalari bilan vodiylarni to'lg'izdilar. Ibn Usmon o'lja tushib, qafasdagi qushdek tutqunlikda qoldi. Bu hodisa Anqara shahridan bir milga yaqin joyda, hijriy 804-yil zu'l-hijja oyining yigirma yettinchisi (1402-yil 28-iyul) chorshanba kunida bo'lgan edi. Askarlarning ko'p qismini chanqoqlik va madorsizlik halok qildi, chunki (o'sha kuni) yigirma sakkizinchi tammuz (iyul) edi.

Amir Sulaymon Ibn Usmonning qarorgohi bo'lgan Brusaga kelgan u yerda mavjud xazinalar, mol-dunyolar, xotin-xalajlar, bolalar nafis, qimmatbaho boyliklarni ehtiyot qilib, ularni dengiz⁹⁴⁹ orqasiga ko'p joylarni o'rab olgan Adirna quruqligiga ko'chirish bilan mashg'ul bo'ldi. Bu dengiz Misr dengizidan⁹⁵⁰ irmoqlangandan keyin Dasht va Kurj yerlari tomon yo'l oluvchidir. U (dengiz) bilan Qulzum dengizini Cherkas tog'i ajratib turadi.

Ibn Usmon ag'dariilgandan keyin har bir joy-u rabotda voqe' bo'lgan toptash bayoni

Rum mamlakati boshiga bu ayanchli ish tushib, uning jussalil askarining jismlari shiddatli zarbalarga duchor bo'lgach va mash'ur qo'shin ularni halokatga keltirib, o'sha voqea subhida firoqlik xabarini keltiruvchi qarg'a qag'illab, (shu voqea) kechida boyqush qaqqaqlab qazo va qadar imomi (bu voqea) unsining mehrobida turib, mamlakat jamoatiga «Alm rumlilar mag'lub bo'ldi»⁹⁵¹ (oyat) ni tilovat qilgan vaqtida Rumlilarning boshlari va peshanalari quyi bo'lib, qo'rg'on qasrlari zilzilaga tushdi, uzoq va yaqindagilari titradilar, itoatkor is'yonkorlari hayratda qoldilar. Natijada, ular eshak qochishini qilib qochdilar. Ular o'z ahli-ayolidan, Vatanidan, mol-dunyo va hayotidan umidlarini uzdilar, chunki ulardan boshlari ketib, oralarida shiddatga qarshi turuvchi (kimsa) qolmagan edi. Qachonki amir Sulaymonning o'z bag'riga odamlarni yig'ib, dengizni kesib o'tib, Adirna quruqligiga o'tishga azm qilganini eshitgach, vodiylar va tog' etaklaridagi (odam) lar unga tomon seldek oqib keldilar va bu cheksiz balodan xalos bo'lishda unga (Sulaymonga) tayandilar. Shunda amir Sulaymon Istanbul ahli bilan bitim tuzib, ular bilan inoqlashdi va bir-birlariga xiyonat qilmaslik to'g'risida ahdu paymon qilib, ularga muhlat berdi; keyin amir Sulaymon ulardan ikki bo'g'oz – Kalipoli va Istanbuldan o'tib o'ziga (qo'shimcha) madad keltirishlarini suradi. Chunki bu ikki dengiz uchun shu ikki bo'g'ozdan boshqa quruqlikka chiqadigan yaqin yo'l va o'tadigan (qulay) joy yo'q edi, chunki Iskandariya dengizi Antioxiya va Alayani o'z ichiga (qamrab) olgandan keyin

Ittifoq yarlari tomon buriladi va Shimol yerlariga yetishidan oldin uni to'rt tomon o'rab oladi. Shu zaylda u torayishda davom etib, ikki qirg'oq orasidagi masofa noziklashib borib, nihoyat ikki qirg'oq bir-birini ko'rib turadi va lablarining bir-biriga shivirlashishiga ozgina qoladi. Bu ikki qo'shiladigan joy orasidagi masofa taxminan uch kunlik yo'ldir. Keyin u kengayib, bag'rini ochadi va quv nab, bemalol yoyilib ketadi, shunda uning mavjlari guruhlari doirasimon bo'lib g'ujlanadi. (Keyin) ular Dasht va Kurj yerlariga qarab yugurib, nihoyat, zikr qilinganidek, Cherkas yerlariga borib yetgunga qadar davom etadi. Eng dono faylasuf va eng quv muhandisidan birontasi ham bu tor joyda, bu ikkala bo'g'ozga o'tish uchun uchinchi bir (o'tar) yo'lni topishga oqizlik qilgan. Endi esa Kalipoli qo'ltig'i musulmon mallohlarning, Istanbul (qo'ltig'i) esa din g'animlari-xristianlarning qo'lidadir. Istanbul qo'ltig'i bu ikkala qo'ltiq ichida eng kattasi va kengrog'i bo'lib, xristianlar uning mallohlari edilar. Shunda odamlarning ko'p qismi u qo'ltiqqa yo'l olib, unga tomon og'a boshladilar. Natijada, franklar shodlikdan qanot qoqib, nohaqlikga bo'y chuzdilar va musulmonlar qonini to'kib, ularning haramlari-yu mol-dunyolariga egalik qilib, javlon urdilar. Shunda Ibn Usmon uni hisor qilib olganda, uning butun qishloqlari va atroflarini vayron qilib, halokatga mahkum etgan va uning ahliga farovonlik jarayoni yo'llarini toraytirgan edi. Ana shunday «sel o'zining yuqori chegarasiga yetgan»⁹⁵² va «kammar ko'krakdan oshib ketgan»⁹⁵³ hamda har bir yomonlik o'z tig'ini franklarga tikqan bir vaqtda birdan Temur kelib, ularga shiddatdan keyin osoyishtalik keltirdi⁹⁵⁴. Ibn Usmon esa zaruratdan ulardan uzoqlashdi. Bu bilan franklarda erkinlik va omonlik hosil bo'lib, bu holat musulmonlarning ularga ehtiyoji (sababi) dan yanada ziyoda bo'ldi. Ular dushmandan (Temurdan) najot tilab, ularning oldilariga o'zlarini tashladilar va o'zlaridan g'ussalari ketgach, musulmonlardan qasos olish fursatini g'animat bildilar. Shunda ular kemalarni odam va yuklar bilan yuklab, ular bilan Istanbul tomonga qarab yura boshladilar. Istanbul tog' tepalarining orqasida bo'lib, cho'qqilardan birining orqasiga qiya oqqan holda joylashgan edi. U dunyoning eng katta shaharlaridan (biri) bo'lib, hatto aytadilarki, u (bu) dunyoning Ulug' Qustantiniyasidir, Har qachonki, ular o'z kemalarida tepalik

orqasiga burilib, bu qirg'oqda turgan kishining nazaridan o'sha salobatli tepalik panasiga yashiringanlarida, ular go'yo go'rlarga tushirilgan, lahadu qabrlar qa'riga tashlangan o'liklar kabi bo'lardilar. Ular qayerga borayotganlarini-yu qaysi chaqiruvchiga qarab ketayotganliklarini ham bilmasdilar. «Barru Salomat va islom»gami⁹⁵⁵ yoki Dorul-harbgaga-yu⁹⁵⁶ nodon kofirlar asoratigami? Keyin ulardan ketganlari ketaverdiki, «ular vasiyat (qilish)ga ham ulgura olmas va o'z ahliga ham qaytmas edilar»⁹⁵⁷.

Lekin qachonki bo'sh kemalar qirg'oqqa yetib kelganda, bu xaloyiqdan har biri komilu, bor jiddi jahd bilan, boshiga nima voqealar sodir bo'lishini-yu holi ne kechishini bilmasdan turib kemalarga yopishardi. O'zlarining ko'r-ko'rona qadamlari va ulkan kulfatlari bilan ular xuddi «Kalila»⁹⁵⁸ kitobida zikr qilingan oq qo'ton va baliqqa o'xshab ketdilar. Xullasi kalom, bu hisobsiz qora qarg'adan oq dog'chasi bo'lganlari, ya'ni g'oyatda ozchiligi sog'-salomat qoldilar. Din g'animlari musulmonlarga istaganlaricha sitam qildilar. Amir Sulaymon dengizni kesib o'tib, o'sha quruqlikni egalladi, undagi yerlarni zabt qilib, yo'llarini bog'ladi. U quruqlik bu qirg'oqdan ko'ra kengroq, uning o'tloqlari bunga nisbatan yoyiqroq, hosili serobroq, uning aholisidan keladigan daromadi mo'iroq, xarju xiroji ziyodroq edi. Uning qo'rg'onlari mustahkam va kattaroq bo'lib, poytaxti Adirna shahridir. Natijada, odamlar amir Sulaymon atrofiga yig'ildilar; umuman aytganda, ishlar bir oz osonlashib, yengillashdi.

Ibn Usmonning o'g'illari va qay tariqa zamon ularni to'zitib, tugatgani⁹⁵⁹ bayoni

Mazkur sulton Boyazidning o'g'il farzandlaridan (zikri o'tgan) amir Sulaymon (bo'lib) – u ularning eng kattasi, Iso, Mustafo, Muhammad va Muso esa eng kichigi edi⁹⁶⁰. Ulardan har biri o'ziga boshpanoh izladi va har biriga otasidan ajralib pok, sidqidil toifa kelib qo'shildi. Natijada, ulardan Muhammad va Muso Amosiya qal'asida bo'ldilar. U baland va isyonkor Xarshana⁹⁶¹ (shahri) bo'lib, u haqda Abu Tayyib (al-Mutanabbiy) shunday degan: «Nihoyat u Xarshana devorlari ustida ekanida Rum, salib ahli butparastlar va otashparastlar

undan shahqovat ko'rdilar. Ularning niqohga olganlari o'lja, bolalari asir olindi; ziroati kuydirilib, jamlagan (boylik) lari talandi»⁹⁶².

Uning qal'asining cho'qqisi bag'oyat baland bo'lib, u go'yo falak pishonida muallaqdir: o'zga qal'alar yuqorisiga chiqishdan ko'ra undan tushish ancha mushkuldir. Uning ahli bu qal'ani Rum Bag'dodi deb ataydilar, chunki uning zamini qarori o'rtasidan katta bir daryo oqib o'tadi. Agar sayr jadallik bilan bo'lsa, To'qot bilan uning atigi bir kunlik yo'ldir.

Ammo Iso qal'alardan birida yashirib, to o'z akasi amir Sulaymon tomonidan qatl etilguncha unda qoldi. So'ngroq, Iso uchun qatol olib), amir Sulaymonni Muso qatl qildi. Hammasidan keyin Muhammad Musoni qatl etdi. Natijada, Muhammad farmonlari Muso va Isoning yo'l-yo'riqlari asarlarini 824 (1421) yilning boshlarida o'z qatli bilan vafot topgunga qadar, bekor qildi yoki u Malik Muayyad⁹⁶³ (yuborgan) hadyalari ichida Qo'chqor tomonidan solingan bir narxidan o'ldi. Shundan keyin podshohlik uning qo'lidan o'g'li Murod⁹⁶⁴ qo'lga o'tdiki, u shu kunlarda, u'ni 840 (1436) yilda podshohlikda mustaqildir. Ammo Mustafo esa, dom-daraksiz g'oyib bo'lib, o'ttizga yaqin Mustafo (ismli kishilar) uning dastidan qatlga tortildi.

Temurning avval zikr etganimiz ishlari va kulfatlariga qaytamiz

Ibn Usmonni qo'lga olgach, Temur o'z qo'shin va boshliqlaridan bir toifani Brusaga otlantirib, ularni Shayx Nuruddinga qo'shdi⁹⁶⁵. Keyin o'zi ham ularning izidan salobatli viqor va bamaylixotirlik bilan yo'lga tushib, unga yetib keldi va qazo-yu mubram qo'ngandek, u yerga qo'ndi hamda Ibn Usmon jamoasi, uning harami, mol-dunyoasi, xazinalari, mulozimlari va xizmatkorlaridan qo'li yetganicha zabt qilib oldi. Temur totor amirlari-yu boshliqlariga xil'atlar kiygizdi va ular nafslarini xushlash bilan xotirlarini jam qilib, (ularning) amirlarini o'z amirlari orasiga tarqatdi. Ulardan har bir belni o'z boshliqlaridan bir boshga qo'shdi va o'z odamlariga totorlarga bag'oyat imkon bilan mehribonlik va xushfe'llik bilan muomala qilishlarini tayinladi. O'zi esa o'zining eski yo'lidan, – ya'ni nafisliklarni xolis qilib olish, xotinlarni asir qilish, odamlarni ov qilishdan – yurdi. U har kuni Ibn

Usmonni o'z huzuriga chaqirtirar, unga lutf va takalluf bilan muomala qilib, hamdardlik bildirar, (ba'zan esa) masxara qilib, uning ustidagi kulardi⁹⁶⁶.

Ibn Usmondan Temur olgan bir qasos bayoniki, o'z qabih sifatleri bilan u dunyo boricha (mavjud) bir hiqoyatdir

Kunlardan birida Temur ommaviy bir majlisda o'tirib, shodlik qanotini xos-u avom ustiga yoydi va nahy-u amr bisotini yig'ib, sharof va o'yin-kulgi dasturxonini to'shadi. Qachonki ushbu makon odamlar bilan liq to'lgach, Temur Ibn Usmonni tezlik bilan chaqirtirdi. (Ibn Usmon) yuragi titragan, o'z qaydlariga bog'langan holda keldi. Temur uning qalbiga taskin berib, vahimasini ketkazdi va uni yaxshi joyga o'tqazib, o'zining xushmuomalaligi bilan (uning) g'amginligini yengillatdi. Keyin Temur shodlik falaklarini aylantirishga buyurdi, ki, falaklar aylandi, (shuningdek) xamr quyoshlarini, soqiylar qadahlari mashriqidan lablar mag'ribiga tomon sayr qilishlarini (amr qildi), ular ham sayr etdilar, qachonki soqiylar quyoshlaridan sitralar bulutlari ko'tarilib, shu ishrat (majlisi) samosida Temur farmonlari yuzaga chiqish va (to'lin oydek) ko'rinishlarini qo'zg'ayotgan yulduzlar aylangach, Ibn Usmon nazar solsa, (mavjud) soqiylar o'zining joriyalari, ularning ko'pchiligi o'zining xotinlari-yu cho'rilari edi. Shunda uning ko'z oldida dunyo qorong'ilashib, u bu ahvoldan o'limi xarxashalari achchig'ini shirin bildi. Uning qalbi parcha-parcha, dili pora-pora bo'ldi, g'amiga g'am qo'shilib, jigari parchalandi; uning oh-voyi oshib, hasrati necha hissa ko'payib, jarohatlari yangilandi, yaralari qaytadan timdalandi, uning qayg'usi jarohatlariga aziyat nailari orqali tuz sepildi⁹⁶⁷.

Ibn Usmonga ko'rsatilgan bu intiqom uning o'z maktublari-da xotinlarni tilga olib, qasamyod qilganligi sababidan edi. Chunki (avval) zikr etilganidek, hotinlarga til tegizish chig'atoyliklarda va turk qabilalarida eng katta gunoh bo'lib, oila haqiga qilingan xiyanatdan ham azimdir. Shuningdyok, bu (ish) Ibn Usmonning Arzinjonda Taharton xotinlariga nisbatan qilgan ishlari uchun «mukofot» edi. (Lekin) Temurning Ibn Usmonga yetkazgan eng katta aziyati,

uning qaramoniylar⁹⁶⁷ avlodlariga ko'rsatgan ehsoni bo'ldi. Bu shu-
ni bundan oldin Ibn Usmon Qaramon yerlarini egallab, uning muta-
valliysi sulton Alouddinni qurshab, uni tutib qatl qilgan⁹⁶⁹ va uning
o'g'illari Muhammad va Alini esa Brusa hibsga ko'chirgan edi. Ular
dodalasi uning huzurida shiddat va uqubatda edilar. Nihoyat, bu ah-
val Temurning uni (Ibn Usmonni) hibsga olib, ularni ozod qilguncha
davom etdi. Temur (hibsdan) chiqarib, ularga xil'atlar kiygizdi va
in'om-ehson ko'rsatib, o'zlari munosib martabaga qaror topdirdi⁹⁷⁰.
Hu Aliga muhabbati uchun emas tangri uning yuzini karomatli qilsin,
lekin Muoviyaga nafrati yuzasidan qabilida ish bo'ldi. Men dedim:

«Alini do'st tutuvchi (kishi) Muoviyani rad qilmadi, balki
Muoviya Yazidni tarbiya qilganligi uchun Muoviyani rad qildi.

Yana birov degan:

Uni sevgani uchun unga mehribonlik qilayotgani yo'q,
lekin boshqa bir guruhni yomon ko'rgani uchun unga mehr
ko'rsatyapti».

Men badohatan dedim:

Dushmanlarim dushmaniga sadoqat ko'rsataman,
garchi men bilan ular orasida do'stlik bo'lmasa ham,
Menga do'st ko'rinib, dushmanlik qiluvchini yomon ko'raman,
Garchi men istagancha maqtovlar ko'rsatsa ham.
Chunki mening dushmanim ranjisin, do'stligi meni
shodlantiradigan kishi shodlansin.

Bu amir Muhammad shu (kishi)ki, uni fasodkor turkmonlarning
amiri Amir Nosiruddin Muhammad ibn Dalg'ar qo'lga olgan, o'g'li
Mustafoni qiynab o'ldirib, o'zining qo'l-oyog'ini bog'lab, al-Malik
al-Muayadga yuborgan edi. Bu (voqea) 821-yilning rajab (1418-yil
avgust-sentyabr) oyida yuz bergandi⁹⁷¹.

Isfandiyorning Temur huzuriga kelib, itoat izhor etib, qulluq qilishi bayoni

Shu payt amir Isfandiyor ibn Boyazid – u Rum podshohlaridan biri bo‘lib, saltanatda mustahkam qasrga ega edi va hokimiyatni ota-sidan meros olib, mustaqil amr yuritardi. U bilan usmoniylar podshohlari o‘rtalarida merosiy adovat va nafrat bor edi. Uning hukmi ostida birmuncha shahar va qal’alar, tekislik va tepaliklar joriy edi. Shular jumlasidan «Oshiq-ma’shuqlar oroli» deb laqab olgan Sinop⁹⁷² shahri bo‘lib, dunyoning turli burchaklarida uning zarofatidan afsonalar rivoyat etadilar. Bu shahar dengizning bo‘g‘izida, katta bir orolda joylashgan bo‘lib, unga kirish yo‘li g‘oyatda mushkuldir. Bu orolda bir tog‘ bo‘lib, u sohibjamolning (orqa o‘girib yotishidagi) dumbalaridan ham husndor bo‘lib, eng xipcha beldan ham nozik o‘tish joyiga tutashgan edi. Bu shahar Isfandiyorning tayangan va ishonchli makoni, xazinalarini sahlaydigan panoh joyi bo‘lib, iblisdan ko‘ra ham bo‘ysunmaydigan (darajada) qaysar, faqir bo‘lib qolishdan qo‘rqadigan baxil (kishi) qo‘lidan ko‘ra ham qattiq edi. Shuningdek, (uning shaharlaridan) Qastamoniya⁹⁷³ bo‘lib, mulkning taxti va kemalari uchun dengiz (bandargohi) edi; shaharlaridan yana biri Samsun⁹⁷⁴ bo‘lib, musulmonlarga tegishli dengiz qirg‘og‘idagi bir qal’a edi. Buning muqobilida esa jinoyatkor nasroniylarga qarashli shunga o‘xshash bir qal’a bo‘lib, ular ikkalasi bir-biridan tosh otish masofasicha ham emasdi. Bu ikkala qal’a doimo bir-biridan hazarda turardilar. Bulardan tashqari ham uning vodiy va (tog‘) cho‘qqilarida qasabalari, qishloqlari va qal’alari bor edi.

Qachonki Isfandiyorga qaramoniylar avlodlari va totorlar Qorayluk va Arzinjon hokimi Taharton, Karmiyan mutavalliysi amir Yaqub ibn Alishoh va uning tomoniga yuz tutgan Mantosho va Saruxon hokimlariga nisbatan dog‘uli Temur qilgan ishlar (xabari) yetib, unga bo‘ysunib, amrlariga itoat va sam’ bilan tiz cho‘kkanlarni u bezovta qilmasligini eshitgach, Isfandiyor ham Temur huzuriga borib, unga qullik qilishga shoshilib hozirlik ko‘rdi. So‘ngra u olish darajali tuh-falar va qimmatbaho armug‘onlar bilan Temur xuzuriga tashrif buyur-di⁹⁷⁵. Temur uni sevinch bilan qarshi olib, sururatga to‘liq holda unga

muomala qildi va Ibn Usmonga kek qilib, Isfandiyorni o'z martabasi-
da barqaror etdi. Keyin Temur Isfandiyorga, qaramon avlodlariga va
o'ziga itoatu iz'on tamg'asi bilan tamg'alangan o'sha tevarak-atrof-
dagi amirlarga Mahmudxon va ulug' amir Temur Kuragon nomi bilan
amr qilib, pul zarb qilishlarini amr etdi. Ular Temur farmonlariga
amr qilib, u man qilgan (ish) lardan hazar qildilar. Shu bilan ular
g'arofu musodaradan amin bo'ldilar. Zikr qilingan Isfandiyor g'oyat
yoshi ulg'ayib, 843-yilning oylarida (1439–1440) vafot etdi. U Temur
hoziriga kelib itoat bildirgan podshohlarning oxirgilaridan edi. U Temur
dan keyin (uning) yerlariga o'g'li Ibrohimbek egalik qildi. Un-
bek va uning birodari Qosimbek o'rtasida mushojara voqe' bo'lib,
Qosim malik Murod ibn Usmon tomoniga o'tib ketdi. Lekin avval-u
qatib hamma ishni Tangri biladi⁹⁷⁶.

Bo'lim

Keyin Temur Ibn Usmon va o'zgalarga tegishli qimmatbaho
boyliklarni chiqarib, Rum podshohlariga meros tariqasida tekkan va
o'zlarini kasb etgan javohirlari, asl buyumlarni to'lig'icha o'z xazinas-
iga to'plab olib, Mantosho viloyatlarida qishladi va Mantosho (boy-
liklari) darslariga o'z tasarrufi bahslarini xohlaganicha yurgizdi va
uning eng uzoq joylarigacha borib yetdi. U o'ljalardan beshdan bir
(qism) ini olish bahsini o'rtaga qo'yib, shu masalani keskin hal qil-
di. Uning qo'shinlari Mantoshoning har bir burchaklarigacha sochil-
chuqurlarining qa'rigacha sho'ng'idilar. Biri uning peshanasi tog'lar-
iga-yu kokillari cho'qqilariga chiqqan, ikkinchisi uning darvozalari
quloqlariga osilgan, yana biri uylari etaklariga yopishgan, ikkinchisi
uning ko'kraklari kiftlariga minib olib, o'sha orqali Mantosho sohil-
lariga tushgan, qay biri Mantoshoning ko'rinib turgan ruxsorini o'z
oyoq oyoqlari bilan toptagan va boyliklar buloqlari yelkalarini izla-
yotgan va ko'zini quvontirish uchun Mantosho ahli dimog'ining miyasini
kavlagan va uni kutuvchi kishi bo'lmaganligidan kuchi yetganicha bir
qo'llab va ikki qo'li bilan ko'zda tutgan narsasiga erishgan, qay biri
Mantosho (ahli) ko'kraging do'ppayib chiqqan joyiga yopishgan

va uni orqasi bilan yiqitish uchun boshlariga va yuzlariga chiqqan qiluvchi bo'lmagach, zulm barmoqlarini to bilaklarigacha va tirsaklarigacha cho'zgan, qay biri fasod qadamlari bilan (Mantosha ning) mag'ribi qorinlari-yu mashrig'i sonlarini paymollagan. Ul boshlarni judo qildilar, tomoqlarni kesdilar, bo'yinlarni uzdilar, bilaklarni bo'ldilar, jigarlarni yondirdilar, yuzlarni badbashara qildilar, ko'zlardan durlarni oqizdilar, ko'rish xossalarini yo'qotdilar, tillarini gung, quloqlarni kar qildilar, burunlarni kesdilar, og'izlarni bo'lakladilar, ko'kraklarni yanchdilar, bellarni bukdilar, umurtqa pog'onalarini maydaladilar, kindiklarni yordilar, qalblarni eritdilar, ichaklarni ag'darib tashladilar, qonlarni oqizdilar, farjlarni yalang'ochladilar, nafs-balolarini o'z holicha qo'yib yubordilar, odamlarni halok qildilar, kishilarni kuydirib, jonlilarni jonsiz qildilar. Ularning yovuzliklaridan Rum raiyalaridan na uchdan biri, na to'rt dan biri ham qutula olmadi. Rum jamoalari bo'g'ilgan, oyoqsizlangan, yiqilgan, bir-birini suzib o'ldirgan va yirtqich hayvonlar yeb tashlagan o'limtik holda ular orasida qoldilar⁹⁷⁷.

Izmir qal'asining fathi va uning yo'q qilinishi. Bu qal'a ajib surati va vasfidan bir shingil bayon

Temur Izmir qal'asini ham hisor etdi. Qal'a dengiz o'rtasidagi bir qo'rg'on, uni olish amri mahol edi. (Izmir, kasrali «hamza», nuqtali «zo», kasrali «mim» va sukunli «yo» va nuqtasiz «ro» dan iboratdir). Haqiqatan ham bu qal'a dengizlar orasida o'ralgan bo'lib, manoat va isyonkorligi bilan o'z jazmanining qalbida o't yoqardi. U Jibal qal'alalaridan ko'ra ham bo'ysunmaydiganroq bo'lib, ot yoki odam yordamida qo'lga kiritishdan yiroq edi. Temur uni olish uchun xilma-xil muhosara usuldarini tayyorladi va 805-yil jumod ul-oxirning o'ninchi, (1403-yil 5-yanvar) chorshanba kunida, Rum yili konun ul-avval (dekabr) oyining oltinchi kunida⁹⁷⁸ (Temur) bu qal'ani qo'lga kiritdi. U qal'a ulug' (kishi) larini qatl etib, xotinlari va kichiklarini asir oldi; o'liklar tanalaridan jome'lar bino qilib, ularning boshlaridan minora yasadi. Keyin (qal'ada) mavjud boyliklarni shilib olib, qal'ani faqir holga keltirdi, qimmatbaho boyliklardan uni xoli qoldirib, xo-

navayron etib, bo'm-bo'sh qildi. Temur qal'adan oltinu kumushlarni batamom oldi. Bu ishlar bilan bashoratlar qanotlarini qoqib, o'z gumonicha bu (xush) xabarlar bilan butun yer yuziga eng baxtli fol bilan q'oyatda tez uchadigan qush uchirdi.

Temur Rum yerlaridaligida nimalar qilgani: uning Xitoy yeriga (yurishga) rag'bat; Turk va Jato yerlarini xolis o'ziniki qilishi; o'zi g'arbda mashg'ul bo'la turib mug'ul va boshqa sharq viloyatlarini batamom o'ziniki qilishni fikrlashi; qanday qilib qazo-yu mubram (o'z) tushishi bilan Temurga inodlik ko'rsatib, uning qalbiga o't qo'yib yondirishi; zamon unga g'addorlik qilib, maqsadiga akslik ko'rsatishi bayoni.

Bu (quyidagi) jumalardan ma'ruza sifatida

Avval zikr qilinganidek, Temur Samarqanddan nabirasi Muhammad Sulton va Amir Sayfuddinni bir guruh odamlari bilan chaqirtirib olgan edi. Bu Muhammad Sulton fozillarga tayanch, olimlarga homiy bo'lib, saodat kurtaklari uning peshanasi butoqlarida ochiq-oydin ko'rinib turar, pok-pokizalik bashoratlari uning yuzidagi sururatdan yaqqol sezilar edi. Misra:

Beshikda bobosining shuhratidan so'zlar edi,
saodat izlari ravshan dalildir.

Sayfuddin esa avvalida Temur hamrohlaridan biri bo'lib, oxirgi paytda arqonn davlatlaridan ishonchlisi edi. Ular ikkalasi Ashparani harpo qilgan bo'lib, unda nahbu g'orat qoidalariga asos solgandilar. Ashpara Mo'g'ul va Jato yerlarining tomog'ida bo'lib, Temur hukmi borib yetgan chegaralarning eng chekkasida – Xitoy yerlarining boshlanishida (joylashgan) edi. Ular Ashparaga Arg'unshoh degan amirni hokim qilib tayinlagan, unga askar toifalari bilan madad berib, (uni) mo'g'ullar chegarasiga posbon sifatida qo'ygandilar. Bu ishlarning hammasi Temur amri bilan bo'lgan edi. Qachonki ular (ikkovlari) bu ishga kirishganlarida, mo'g'ullar bu shubhali harakatga rozi bo'lmadilar. Chunki ular agar Temur ularga qo'shni bo'lsa, albatta u fasodga intilishini bilardilar. Unda ular Temur kulfatidan omonlikda bo'lmay-

dilar va uning qo'shnichiligiga toqat qila olmaydilar. Shu xususdan mo'g'ullarning es-xushlari chalkashib, dillari siyoh bo'ldi: ular o'z diyorlarini holi qoldirib qochishga tayyor turdilar. Keyin chig'atoyliklar ularga nisbatan o'z ta'magirligini oshirdi. Ikki toifadagi beboshlar (bir-birlariga) zarar (keltirish) uchun tajovuz qo'li va fasod oyog'ini cho'zib, haddidan oshdilar va harom qadahlarini ichdilar va qo'liga tushgan (narsa) ni tanovul qilib, o'z nafsini tiyib, parhez saqlab turmadi. Chig'atoyliklar bu ishdan shodlanib, natijada, ikki tomon orasida adovat voqe' bo'ldi. Bir tomon ikkinchi tomonning o'tish yo'llarini to'sdi. Chig'atoyliklar ular ustiga to'dalar yuborib, mo'g'ullarga talluqli ashyolardan qo'llari yetganlariga (turli-tuman) balolar yog'dira boshladilar. Mo'g'ullar ham chig'atoyliklarga nisbatan xuddi shu tarzda ish tuta boshladilar va zamona zayli bilan o'zlaridan yiroqda bo'lgan Temurning kelishidan xabardor bo'lib, xavf-xatarlar zimistonlariga yopishib oldilar. Bu xabar Temurga yetgach, u bu ishdan bag'oyat sururlandi. Keyin ular (ikkovlari) yetuk tayyorgarlik, mukammal qurol-yarog' va jangovar kishilar bilan Ashparani (g'oyatda) mustahkam qildilar. Shular jumlasidan Hind va Mo'ltan askarlari-dan bir toifa, Arab Iroqi va Ozarbayjon qo'shinidan bir qavm, Fors va Xuroson suvoriylaridan bir guruh, Joni Qurbon⁷⁹ deb ataladigan odamlardan birmunchasi bor edi. Ular o'sha jangchilarni chig'atoy qirg'iylaridan⁸⁰ bir tumon bilan (birga) amir Arg'unshohga qo'sh-dilar. (Keyin) ular (ikkalasi) Xo'jandga kelib, Sayxunni kesib o'tib, Samarqandga kirdilar. Itoat va ixlos qaydida boshdan oyoq (mahkam) bog'langan Xoja Yusuf degan amirni Samarqandga hokim qilib tayinladilar. Keyin ular Samarqanddan chiqib, ushbu bag'ritoshga qarab yurdilar. So'ngra ikkalasi ham – Sayfuddin Xurosoyda, Muhammad Sulton Rum mamlakatida⁸¹ vafot topdilar. Nabirasi Muhammad Sulton (o'limi) sababli Temur chuqur qayg'uga cho'mdi. Temur askari qora (libos) kiyib, uning uchun motam shartlarini ado etdilar. Ularga qora belgilar qilishning hojati yo'q edi, chunki (ular) o'zlari behad qop-qora edilar. Keyin Temur uning jasadini tobutga solib, izzatu iftixor bilan Samarqandga jo'natdi va shahar ahliga uni ovoz chiqarib yig'lab, motamsaro bo'lib kutib olib, aza shartlarini ado etishlarini va

hujarolardan bittasi ham qolmasdan boshdan oyoq qora kiyimga buranishlarini farmon qildi. Uni keltirganlarida (muloqotiga) Samarqand ahli chiqdi. Ular qoraga ko'milgan bo'lib, sharif va faqir avom va nasabdor ham qora kiyimga o'ralgan ediki, go'yo koinot yuzi zulmatli kechadan bir parcha (kabi) bo'lib qoldi. Keyin uni shahar ichkarisida Muhammad Sultonning o'zi qurgan deb mashhur bo'lgan mustahkam madrasaga dafn qildilar. Bu 805 (1403) yilda edi⁹⁸². Qachonki tangri holo uning bobosini halok qilganda uni ham – (buning) zikri keyinroq keladi – nabirasi yoniga dafn qildilar.

Bu sayyod g'azabining Ollohdod ustiga kelishi va uni mamlakatning eng chekkasiga surgun qilishi bayoni

Qachonki Mordindan karvon Ollohdod hamrohligida (Samarqandamon) yuzlanib, Bag'dodni xolis (o'ziniki) qilishga yuz qo'ygan Temur undan ajralgach – Ollohdodning o'ziga o'xshashlari, «tengdoshlari, hasadchilari, dushmanlari va raqiblari bor bo'lib, – hasad o'zlohibining bo'ynidagi mustahkam zanjir, tengqurlarning bir-biriga o'zaro hasadi esa (go'yo) tuzalmaydigan yara misolidir. – Ollohdodning dushmanlari uning haqiga dashnom (qilish) uchun majol va uning sharafiga rahna solish maqomiga so'z topdilar. Natijada, ular uning g'oyibligi fursatidan foydalandilar va uning go'shtini tuzlamasdan yeb, (uning) g'iybati bilan tanaqqul qildilar. U haqida Temurga chaqimchilik qilib: uning Shomda qilgan (yomon) ishlarini zikr etib, uni u joyda qimmatbaho boyliklardan hisobsiz miqdorda o'ziniki qilib olgani, aldov yo'li bilan nafis narsalardan behisobini o'zlashtirgani va Shomning noyob boyliklaridan benihoyat ko'p qismini egalab olganini yetkazdilar. Haqiqatan ham aytganlaridek bo'lgan edi. Ular bilmay qolgan (narsa) lar bilib Temurga aytganlaridan ham ortiq edi. Natijada, ular Ollohdodning ishini izdan chiqarib, Temur qahru g'azabini unga qarshi qo'zg'atdilar. Bu, ayniqsa shunday bir vaqtda ediki, birodari Sayfuddinning o'limi tufayli uning qanoti qir qilgan edi. Ollohdod ulug'vor va shavkatli (kishi) lardan bo'lib, Temur undan xavflanar va undan (doimo) rijo tilardi, chunki Ollohdodning Movarounnahr yerlarida zohir bo'lgan xizmatlari (bor) bo'lib, uzoq

(zamon) ga boqiy fikr natijalari mavjud edi. Ollohdod Samarqandga yetgach, Temur uning izidan o'z farmonini yuborib, unga Ashparaga borib, nahb-u g'oratga tayyorlanishini buyurdi⁹⁸³. Bu (ish) Ollohdod uchun surgun kabi bo'lib, uni mamlakatning eng uzoq burchagiga ulotirish va muxoliflar tomog'iga-yu inodga yuz qo'yganlar og'ziga tashlash edi. Arg'unshoh (esa) Ashparadan Samarqandga o'tdi va to'g'ri Temur tangri la'natiga ko'chmagunicha Ollohdod Ashparada turib, Mo'g'ullar Ashpara tomoniga katta-katta guruhlar yuborib, qo'llanib yetganicha uni jonli va jonsiz mollaridan nahb qilib, Temurning Ashparadan uzoqligi fursatini g'animat bildilar. Ollohdod mo'g'ullardan g'oyat darajada ehtiyotda bo'lar va shu bilan birga, ularga qarshi bo'lak-bo'lak qo'shinlar jo'natar, makr-hiyla bilan ular uchun chuqur va to'lalar qazirdi. Toki Temur (o'lgan)dan keyin Ashparani qoldirib ketmaguncha u qatl qilish, asir olish, kasr yetkazib maydalashni davom etdi. Bu ishlarning zikri keyinroq keladi.

Bu dengiz muhiti chuqurligini ko'rsatuvchi va uning o'tkir fikri g'avvosi yetgan joyidan dalolat beruvchi bir namuna

Qachonki Temur Rum yerlarida chodir tikib turganida Ollohdodga bir maktub jo'natdiki, unda bir qadar ijmoliiy va tafsiliy masalalar bo'lib, unga shularga amal qilishni va o'sha joylar ahvoli, kayfiyati haqida javob yuborishni buyurdi. Shular jumlasidan, o'sha yerlar avzo'larini bayon qilish, u yerlar yo'llari va masoliklarini yaqqo ko'rsatish, uning shahar va qishloqlari, pastlik va cho'qqilari, qal'alar va qo'rg'onlari, yaqin va uzoq (joy) lari, biyobonlari va egri-bug'ri yo'llari, sahro va cho'llari, belgili joylari va manorlari, suv va anhorlari, qabila va urug'lari, tor va keng yo'llari, ma'lum va majhul joylari, marhala va manzillari, ma'mur va xarob joylari kayfiyatini (shunday zikr qilsinki, bu zikrida u (kishiga) malol keladigan sergaplilik yo'lini tutib, qisqa qilib gapirishdan, xususan, maqsadga xalal yetkazishdan chetlansin; (yana) u har ikki manzil orasidagi masofani, har ikki marhala o'rtasidagi sayr kayfiyatini o'z qudrati boricha, ilmi va diroyati yetganicha bayon qilsin. Bu (ma'lumotlar) hammasi Sharq va Xitoy yerlari hamda o'sha chegaralar tomonndan (boshlanib) bayon etilsin.

da, Samarqand tomonidan Temur ilmi yetadigan joylarni ham qamrab nihoyasiga yetsin; (yana) Ollohdod shuni bilsinki, bu javob ma'no-larida balog'at maqomi o'rin olsin, unda Ollohdod imkoni boricha «qo'shimcha so'zlar» «cho'ziq iboralar» va «mubolag'alar» (ham) qo'llasin va o'z bayonida «dilola»dan⁹⁸⁴ ham ravshan yo'l tutsin, bu maolasi xufya (tutish) yo'lidan chetlansinki, (musofirlardan qolgan) vayronalar tavsifi, osori izlar chegarasi va ilgari yashovchilardan qolgan belgilar ta'rifini bilib olish bu darmana va qaysum chaynagan-dan ham oson bo'lsin.

Natijada, Ollohdod farmonga amal qilib bu (narsa)larni bahus-ni hay'atda va bag'oyat tushunarli timsolda tasvirladi. Bu shunday bo'ldiki, u bir necha qavatdan iborat toza varaqlardan olib, ular-ni yelim bilan (bir-biriga) yopishtirib, mahkamladi va to'rtburchak shakliga keltirdi. Qog'oz ustiga ushbu (Temur so'ragan) narsalar na-munasini joylashtirib, o'sha makonlar jamiyining suratini solib, ular-dagi (har bir) harakatli va turg'un (narsa) larni tasvirladi. Bu tasvirda u barcha ash'yolarni xuddi Temur buyurgandek, – Sharq-u G'arbi-ni, uzoq-yaqinligi; o'ngu chapligi, tekisu tog'ligini, bo'yi-yu eni, past-u balandini, daraxtsiz va daraxtli joylarini, osmon-u yerini, bu-loqma-buloq, manzilma- manzil qilib ochiq-oydin ko'rsatdi. Har bir makon ismini belgilab, zikr qildi (borish) yo'lini ayon qilib, rasmini chizdiki, bu bilan har bir joyning fazilati-yu nuqsonini ham bildirdi. Temurning ko'zidan g'oyib narsalarni uning mushohadasi olamiga qo'yib, go'yoki, u Temurning mushohidi, dalili va yo'l boshlovchisi bo'ldi.

Temur Ollohdodga qanday qilishni tavsiya qilgan bo'lsa, hamma-sini o'shanday ado etib, unga (Temurga) yubordi. Bu (ish) lar ham-masi Temur Rum yerlarida yurganda yuz berdi.

Rum ishini nihoyasiga yetkazayotgan vaqtda Temurning totorlarga qilgan firibi bayoni

Temurga Rum yerlari suvi kudratdan sof bo'lib, uning (qilgan) ishlaridan borliqni ajab qamrab, Rum ahli o'lim qazosini ado etgach, uning qo'shini g'oratdan o'z hirsini qondirib, o'ljalardan Temur

jo'shqin seli vodiysi to'lgach – (shu vaqt) bahor yigiti (etib) kelib, qish shayxi holidan toygan payti bo'lib, saodatli sulton, din yo'lida g'azal qiluvchi shahid yildirim Boyazid majidli Alloh rahmatidan makon u martabga topgandi⁹⁸⁵. U Temur bilan (birga) bo'lib, temir qafasda kishanlangan⁹⁸⁶ edi. Qaysar Shopurga (shunday) qilgani kabi Temur ham unga qasos tariqasida shunday qilgandi⁹⁸⁷. Temur Boyazidni o'z bilan birga Movarounnahrda olib ketishni ko'zlagan⁹⁸⁸ edi. U Rum mamlakatidagi Oqshaharda Temur huzurida vafot etdi⁹⁸⁹. Xuddi shu joyda Temur nabirasi Muhammad Sulton ham vafot topgan edi.

(Keyin) Temur jo'nashga azm qilib, yuklarini ortish uchun bog'ladi. Va totor bosh(liq) larini jam qilib – Temur ularga o'lim va vayronalik keltirish fikrini (dilida) o'ylagan edi, – dedi: «Siz qilgan xizmat uchun mukofot va siz bajargan ish evaziga badal beradigan payt keldi. Lekin bu yerlarda turish bizga ziyon-u zarar keltirib, rumlilar tor joylarida istiqomat qilish (bizga) malol kelib qoldi. Bo'linglar, tezroq poyonsiz fazoga chiqaylik, marhamati keng sahroda, (er) kishilar oromgohi va donolar qarorgohi Sivos atroflarida (ushbu) zamon va makon torliqlaridan to'yib-to'yib nafas olaylik. Bu gullayotgan iqlim masalasini o'sha yerda hal qilib, sharif ra'yimiz taqozosiga ko'ra sizlardan har biringizni (loyiq bo'lganiga) qaror toptiramiz, chunki ijmolli (masala)ni mufassal ko'rish va uning tadbiri-yu amali kayfiyatida diqqat bilan fikr yuritish lozim; uning (Rumning) shahar va qal'alalarini aniqlash, qishloq va ovullarini belgilash, tumon va iqto'larini hisobini olish, uning (yakka) odamlari va jamoalarini (barchasini) bilishimiz zarur. Qachonki bizga mujmal masalalar batafsil ayon bo'lib, ishkalli ishlar ochiq-oydin ravshan bo'lgach, biz sizlarni boshlaringiz va idroklaringizni tekshiramiz, sizlar haqingizdagi xabarlar va tarjimai hollaringizni sinchiklab o'rganamiz, boshliqlaringizni jamlab, rahbarlaringizni hisoblaymiz, adadingizni sanab, avlod-ajdodingizni chuqur o'rganamiz, og'ayni – birodar, avlodlaringizni e'tiborga olamiz, sizlarga aloqador kishilar va nabilaringizni nazarda tutamiz. Shuningdek, rumlilar ichki va tashqi kiyimlarini (bor-yo'qlarini) aniqlab, ular yeru diyorlarini sizlarga meros qoldiramiz. Keyin bu masalani boshlar adadi (zimmasiga) yuklaymiz

qatnalar va yulduzlar nafis (mol)larini jon-soniga qarab taqsim qilamiz. Keyin ularni ilkom bilan sizlarni o'sha yerlarga qaytaramiz. Sizni va bolalaringizni (turmush) tashvishidan xalos qilamiz, chunki siz bizlarga muvofiqsiz bo'ldingiz. Har holda, biz sizning har biringizga nisbatan xizmatiga muvofiq bo'lgan ishni qilamiz. Biz sizga qiladigan ishlarimizdan daftarlar va tarixlar sahifalarida abadiy barhayot bo'ladigan naql qoladi».

Totorlardan har biri ushbu (gap)dan sururlanib, bu masalada rad muvofiqsizligiga tayandi va bu ishda nohaqlik borligini payqamadi. Chunki ular bu harakatga sokin nafas (hech bir qarshiliksiz) bilan muvofiq bo'lganlarida, bir biriga o'xshash boshlari adadlarining ko'pligiga qaramasdan, ulardan (birontasidan ham) shu muvofiqlik bilan foydalanilish voqe' bo'lmadi. Natijada, Temur (shu) odamlar bilan muvofiq yetguncha yurdi.

Bo'lim

Temur otliq to'dalari bulutlari Sivos ufqida (yashindek) chaqnab, gumburlagach, uning uchun totor toifalariga qilingan va'dasiga vafo qilish (payti) keldi. U umumiy bir majlis uyushurib, qo'shin malaylaridan mukammal bir toifa tashkil qildi. Keyin totorlarning boshliq va aslzodalarini, tayanchli va g'azabli kishilarini toifalaridan qo'rqiladigan va ziyon-zahmatidan saqlanadigan kishilardan, ular shaytonlaridan (iborat) is'yonkorlarni va ular ustunlaridan (iborat) qaysarlarini (ushbu majlisga) taklif qildi. Temur ularni ochiq chelva va shirinsuxan so'zlar bilan qarshi olib izzat-ikrom bilan o'z o'rinlariga o'tqazdi va ularning imkonu tamkinlarini ziyoda qildi. Keyin u dedi: «Men Rum mamlakati va uning nohiyalarini aniqladimki, ular jami qishloq va tevarak-chetlari menga ayon bo'ldi. Darhaqiqat, tangri sizning dushmaningizni halok qilib, u yerlarga sizlarni xalifa etib qoldirdi. Men ham u (joy) larni sizlarga topshiraman va o'zim sizlardan ketaman va (sizning) ustingizga tangrini xalifa (qilib) qoldiraman. Lekin Boyazidning avlodlari sizlarni (shunday) qo'ymaydilar va sizlar bilan bu yerlarda sheriklikka rozi bo'lmaydilar. Otalariga nisbatan qilgan ishlaringiz ular bilan kelishish yo'lini to'sgan. To'g'ri, ularning otasi o'tgan yo'lga o'tishga sizlarga yo'l yo'q. Shubha

yo'qki, ular o'z nuqsonlarini tuzatadilar va (o'z) jamoalarini (sizga qarshi) undaydilar. O'troq va badaviy ahlini ustingizga otlantiradilar. (Ularning) da'vati yetgan har kimsa ularga «labbay» deb javob beradi, chunki siz ularning fikricha, «makru firib odamlarisizlar». Natijada, sizga ular yo'lbars terisini kiygizadilar. Har bir amr-u farmonni bahona qilib ustingizga cho'g' tashlaydilar! So'ngra sizni hat tomondan kemiradilar, ayniqsa chor atrofdan sizlarni qamrab oladilar. Ular qo'llarida ko'pchilik qo'rg'on va qasrlar bo'lib, amrlari ostida (omon) qolgan qo'shin va askar toifalari mavjuddir. Agar siz shu ahvolda odamlar o'rtasida tarqoq holda bo'lsalaringiz, ular go'yo hovuzda sho'ng'igandek sizlar qonlaringizga sho'ng'iydilar. Agar sizlar aqlingizga keltirmagan va eshitmagan bo'lsangiz, saqlab eshiting:

Tarqoq odamlar rahbarsiz bo'lsalar, ular yaroqsizdirlar,
Ulardan johillari rahbar bo'lsa, ular rahbarsiz bo'lgani.

Ammo men bo'lsam sizga yaqin emasman va sizlarni mudofaa qilish uchun menda qo'l bo'lmaydi. Shu sababdan ishingizning tartibi uchun, nizom jamoatingiz nomozi uchun imom va shuningdek (ba'zibir) shartlar va rukunlar kerakki, avvalo ular amalga oshiriladi, vassalom. Buning eng birinchi sharti imom (rahbar) bo'lishi kerakki, (barcha) xos-u avom uning qilgan ishlalariga iqtido qilmog'i lozim. Keyin, bundan so'ng jamoa tartibi, har bir kimsaning itoat va samasafiga kirishi, keyin barcha ashyolarni o'z o'rniga qo'yish, butun mansabu vazifalarni o'z ahli qo'liga topshirish, har bir xizmati singgan kishining xizmatiga yarasha martabasiga yetkazish, xalq fikrinibitta qilib, yagona ittifoqqa to'plashdir: agar fikrlaringiz ittifoq topib, orzu havasingiz birlashsa, bolalaringiz ulg'ayib, dushmaningiz tormor bo'ladi; sizga adovat qilganlarga qarshi bir jon-bir tan bo'lsangiz, o'zingizga muxoliflar va dushmanlik ko'rsatgan kishilar ustidang'alaba qozonasiz. Bu, siz tomon qabih qo'l cho'zilmasligi uchun va sizga muxoliflaringiz tomonidan na makr, na mushkul bir holat noil bo'lmasligi uchun bag'oyat munosib ish bo'lardi. Bu (narsa) faqatgina sizning hol-ahvolingizga nazar solinib, ot va odamlaringiz holatittekshirilganda va qurol-yarog'u aslahalaringiz aniqlanganda mumkin.

bo'ladi. Chunki bu zafar va muvaffaqiyat qurolidir. Mayli, sizlardan har biringiz o'z bolalari va ahlini zikr qilsin, o'z oti va odamini hozir qilib, (o'z) qurol-yarog'i va adadi, qo'shini va bolalari bilan kelsin. Shuningdek, agar kimning biror zaruriyati bo'lsa, uni mashaqqatli bilmay aytсинki biz uni oson qilaylik. Agar kimki mukammallik uchun biron narsaga muhtoj bo'lsa, biz uni kamoliga yetkazamiz; agar kimki biron narsadan dar qolsa, biz uni shu narsaga erishtiramiz va har qanday qo'shilishi lozim bo'lgan narsani qo'shamiz. Shunda kishida ishonch hosil bo'lib, undan qo'rquvi ketadi. Eng avval bizga o'z qurollaringizni ko'rsatingki, biz uni to'ldirib, sizning foydangizni qilaylik».

Shunda totorlardan har biri o'z qurol-yarog'ini keltirib, Temurga ko'rsatdi va bu tartibli to'daga aslahalarini tashladilar. Qurol-yarog'lar to'dalanib, «azim bir tog'dek»⁹⁹⁰ bo'ldi. U totorlarga nisbatan avval zamonda Sajiston shahri ahliga nisbatan qilgan uslublarini qo'lladiki, qachonki o'shanda o'sha sherlarning tirnoqlari va oziq tishlari shilib olingan bo'lib, u sindiruvchi jasurlar o'z tumshuq va changallari bilan ilingan edilar. Temur o'z o'tkir fikri tig'ini ular (totorlar) aqllari ichkarisiga joylashtirib, totorlar izzati samosining Sammok ur-Romixi⁹⁹¹ quROLSIZ bo'lgach, — Sammok ur Romihni sa'd uz-Zobih⁹⁹² shilib olgan edi, — o'z huzurida bo'lgan totorlardan kim bo'lmasin uni tutib, asirlik qaydigan bog'lashni amr qildi. Keyin o'sha (yig'ilgan) aslahalarni qurol-yarog' omboriga olib borishlarini buyurdi. Temur totor qabilalarini halokat cho'g'i bilan-yondirib, tutunini al-Ayyuqqa⁹⁹³ ko'targan edi. Bu (hol) totorlarning tinkasini quritib, jigar-bag'rilarini pora-pora qildi va bellarini bukdi: ular (hasrat) olovini alangalatib, nurlarini o'chirdi. Keyin Temur yolg'on va'dalar bilan ularning xotirlarini epga keltirib, noumid ahdu paymonlar bilan ular qalblarini tinchitdi. Bo'yama gaplar va yolg'on-yashiq qiliqlar bilan ularni o'zi-ga hamroh qilib oldi. Ularning ahvollari o'zgardi va shu zahoti Temur yo'lga tushib, jo'nashga amr qildi⁹⁹⁴.

Aytishlaricha, sulton Boyazid bu o'jar (Temur)ga ushbuni aytgan: «Endi men sening changalingga tushdim. Bilamanki, men (sening) halok etishingdan najot topmayman. Sen bo'lsang bu iqlimda muqim

emassan, Binobarin, senga mening uchta nasihatim bor. Bu nasihatlar ikki dunyoning xayrligi uchun dasturdir. Ulardan birinchisi shuki, sen zinhor Rum odamlarini o'ldirma, chunki ular islom ustunlaridirlar. Sen din nusrati uchun avlo bo'lmog'ing lozim, chunki sen o'zingni musulmonlardan deb ta'kidlaysan. Bukun (hozir) sen xaloyiq ishiga ega bo'lib, koinot badani uchun sen bosh o'rnida bo'lding. Agar xaloyiq ittifoqligi inoqligiga sening adovat qo'llaring vositasida biror kasr va putur yetsa «er yuzasida fitna va katta fisqu fasodlar paydo bo'ladi»⁹⁹⁵.

Nasihatlardan ikkinchisi shuki, totorlarni bu diyorda qoldirma, chunki ular fisqu fasod moddasidirlar va sen (o'zing ham) ular ishiga beparvo qarab, ular makriga ishonma. Vaholanki, ularning yaxshiligi yomonligiga barobar kelmaydi. «Rum yerida ulardan bittasini ham qoldirib ketma»⁹⁹⁶. Agar, sen ulardan qoldirsang, ular (bu) yerlarni o'z qabilalaridan iborat olov bilan to'lg'azib, bu mamlakat fuqarolari ko'z yoshlari va qonlaridan dengizlar oqizadilar. Chunki ular musulmonlar va ular yerlariga nisbatan nassoriylardan (ko'ra) ham zararlidir. Qachonki, sen (ularni) mendan qaytarganingda, ularni birodarlarim avlodlari va amakivachchalarim-u (yaqin) qarindoshlarim, deb ta'kidlagan eding. Eng avlosi shuki, jamoating va odamlaring senga ergashsin-da, o'z birodaring bolalaridan (totorlardan) har qaysisi senga – «Amaki! Meni ham o'zing bilan birga olib ket», deb aytsin. Shunday ekan, ularni (bu yerdan) chiqarishda (o'zingning) nishonga bexato tegadigan afkoringni ishlat. Agar sen ularni hibsga solsang, shunday qilginki, sira najotga ta'ma qilmasinlar. Nasihatlardan uchinchisi shuki, xarobazor qo'lingni musulmonlar qal'a va qurg'onlariga (aslo) cho'zma va ularni yotib turadigan Vatanlaridan qo'zg'ama, chunki u joylar din qo'rg'onlari-yu u (din) yo'lidagi g'azot va jihad qiluvchilarning panohgohlaridir. Bu (nasihatlar) bir omonatki, men uni sening ustingga yukladim va bir voliylikki, men uni sening bo'yningga taqdim».

Temur ushbu nasihatlarni undan bajoni-dil qabul qildi. Bu johil inson bu omonatlarni diliga jo qilib olib, ularni Ibn Usmon aqlidan ortiq bildi va toqat-u imkon qadricha ularga vafo qildi⁹⁹⁷.

O'z balosi yashinlari bilan ushbu bulutning Rum yerlaridan ko'tarilishi bayoni

Temur yo'lga tushdi; yurishidan chan-to'zon ko'tarilib, quyosh bo'lib bu to'zondan xiralashdi. Totorlar dengizi qaynab, go'yoki ular dengiz taolo yetti dengiz bilan ko'paytirgan dengiz misoli bo'ldi⁹⁹⁸. (Temur) qaysi qishloqqa kirgan bo'lsa, albatta uni buzdi, qaysi bir mahallaga tushgan bo'lsa, albatta uni yaksonlab; (er yuzidan) mahv etdi, qaysi bir joydan o'tgan bo'lsa, albatta uni vayron qildi, itoat talabidan o'zini chetga tortgan har bir bo'yinni yo'q qildi, qaysi bir yerni o'z cho'qqisi unga monelik bildirgan bo'lsa, uni yemirdi. Temur har qanday joyga kelgach, Usmon Qaroylukka xil'at kiygizdi va uni o'z shaharlarida barqaror qilib, (yana) ba'zi martaba va makonlar bilan boyat etdi. Kamox qal'asiga voliy qilib qo'ygan Shamsuddinga uni topqin qilib, ular ikkalasining bir-birlariga quvvat-u tayanch bo'lishlarini tavsiya etdi.

Uu azobning suv va olov bo'lib Kurj yerlari va Nassoriylar shaharlari ustiga quyilishi bayoni

Ko'ngra Temur to Kurj shaharlariga langar tashlamaguncha bu qal'asiz dengiz (qo'shin) bilan jo'sh urishda davom etdi. Kurjlilar (Iso) Masihga ibodat qiluvchi qavm bo'lib, yerlari keng bo'lmasa ham, lekin ular qal'a va qo'rg'onlar, kamar va g'orlar, tog' va qoyalar, cho'qqi va tog') qirralari vositasida qo'riqlanib turardi. U makonlardan har biri unga erishishda (qo'lga kiritishda) karim tabiatlik kishining xasislikni qabul qilishidan ko'ra ham is'yonkorroq edi.

Ularning shaharlaridan (biri) Tiflis (bo'lib) – Temur uni olgan edi va Tarobzun⁹⁹⁹ va Abxos¹⁰⁰⁰ – bu poytaxtlikka maxsus edi. Bu joylar Temurga monelik ko'rsatib, o'z jilovlarini unga topshirmadilar. Shunda Temur hisor qilib, ular bilan jig'illashib adovat ko'rsata boshladi. O'sha joylar jumlasidan bir mag'ora bo'lib, eshigi tog'ning baland qirrasining o'rtasida edi. Bu mag'ora kulfatlardan tinch, falokatlardan bexavotir edi. Uning shifti (usti) manjaniq yashinlaridan tinch, etagi (osti) esa osilib chiqish ilgaklari yopishishidan ko'ra baland edi. Unga kiradigan joy laylat-ul-qadrdan¹⁰⁰¹ ko'ra ham xufiyona

bo'lib, uning visoliga yetishishning amrimaholligi o'n to'rt kechal-
oydan ko'ra ham ravshan edi. Temur uning musoharasiga ishtiyoqlik
bilan kirishib, uni qamal qilishni o'z zimmasiga oldi. U o'z mu-
hazasi handasasini ishlatib, turli fikrlar va vasvasalardan o'ylayverib
bir qarorga kelmadi. Keyin u metindek ra'yi va pishiq fikrini xulosa
sa qilib, ana shu g'or ustiga uning yuqorisidan azob yubormoqchi
va oyoqlari bilan fazoga ko'tarilgan ushbu kabutarning bo'ynida
sayd qilmoqchi bo'ldi. Shu maqsadda dabbabalar¹⁰⁰² shaklida qut-
lar yasashlarini buyurdiki, go'yo u (quti) lar erlaridan ustun keluvchi
xotinlarning shaytonlari kabi bo'lsin; qutilarni mustahkam zanjir-
lar bilan bog'lab, ularning ichiga salobatli erkaklarni o'tqazdi. Qutilarni
o'sha (tog') qirralaridan tushirib, (tog') cho'qqilaridan (pastga tomon
uchirib yubordilar. Ular havoni go'yo qazo-yu mubram qoplagandek
butun borliqni to'ldirib yubordilar. Tog'lar va odamlar quyilari tit-
radi. O'sha burgut-u lochinlar holini ko'rgan har bir kishisi: «Osmo-
bo'shlig'ida musaxxar bo'lib turgan qushlarni ko'rmaysanmi? Ular
tangridan boshqa ushlab turuvchi yo'q»¹⁰⁰³ deb nido qilardi. Qachonki
ular (qutidagilar) bu mag'ora eshigiga ro'para bo'lgach, kurjlilari
sehrli o'qlar bilan hamla qilib, uchuvchi nayzalar bilan ularga zarb
berdilar, xilma-xil aslahalar bilan ularni qarshi olib, keng sirtmoq va
changaklar vositasida jang qildilar. Bu burgut va lochinlar havoda sa-
tortib, changal ochib, shu uyaga qarab intilar, uning tepasida gir-gir
aylanishib, undan uzoqlashmasdilar. Ular parmasimon tumshuqlar
bilan u (joy) ahli peshanasini cho'qib, changakdek panjalarini ularga
ichlariga botirardilar. G'orning qaysar biki qizi ularning o'z quchu-
g'iga kirishga monelik qilib, unda bor baquvvat nassoriylardan mada-
so'rardi. O'sha yirtqichlardan biri ham, g'or eshigiga jarohatlovchi
changal solsa-da, unga yopisha olmadi. Keyin (ularga) fath silkini
zafar sekin-asta ko'tarildi. U tangriga e'timod qilib, o'z dabbabasida
gi bir kishi orqali uyaga zafar topdi. Yordamchi qo'li unga yordam
madadkor bilagi unga madad berdi; salomatlik kafti uning to'pig'ida
tutdi. Natijada, nassoriylar uning oldiga orqalarini o'ngardilar! Un-
ing yolg'iz o'zi to'xtovsiz ularni halok etaverib, nihoyat ularning
qalang'i-qasang'i-yu botir odamlarini o'ldirdi. So'ngra u o'z ham-
rohlarini mag'oraning ichiga kirgizib, undagi maxfiy narsalarni yu-
zaga chiqardi. U (bir) kishining ismi Luhrasb bo'lib, oltita harflidir

Ularda ikkita harakatlidan boshqa (harakat) yo'q, Zammali «lom», «ho» va «ro» fathalik va «alif», «sin» va «bo». Uchta sukunning birinchi jam bo'lishi fors tilida ko'p uchrab, turkchada ham mavjud. Lekin bu hol unda kamdan kam bo'lib, ko'p emasdir.

Bu qal'alar jumlasidan bir baland qal'a bo'lib, uning mohiyati harflari xuddi uning ismi harflari kabi manoatidan so'zlovchidir. Uning kamoli balandligi sababli u qal'a fathida «ayt» va «laalla» tushoyad», «koshki edi») bog'lovchilari ish bermaydi. Chunki uning ismi odamlar tasdiqlashlaricha, «Kel, ko'r, qayt»¹⁰⁰⁴, ya'ni «taol» «unzur» va «irja'», buning ma'nosi shuki, unga kelgan kishi nazar so'zlashdan bo'lak hech narsaga erisha olmaydi. Uning uch tomoni qal'a atrofida bo'y cho'zgan baland tepaliklar cho'qqilari ustida bunyod etilgan bo'lib, u (go'yo) tog'lar ustidagi bayroqdir. Uning to'rtinchi tomonidagi yo'li tor bo'lib, yurish qiyindir. Bu yo'l turli-tuman mashhaqqatlardan keyin bir tik qoyaga ulashib, u bilan o'sha qo'rg'on darvozasi o'rtasida bir ko'prik bordir. Agar bu ko'prik ko'tarilsa unga ya'ni, tog'dan iborat bo'lgan qo'rg'onga yetilmay yo'l (batamom) to'atiladi. (Oiladagi) yetishmovchilik jihatidan o'z bolalaridan qochib unga chiqqan har bir kimsa panoj topadi. Uni Maoz ibn Jabal¹⁰⁰⁵ deb aytilsa to'g'ri bo'ladi.

Temur qal'a ishi haqiqatini idrok etib, uning yashirin xabarlar yohir bo'lgach, u to o'z maqsadiga erishib, uni fath qilmaguncha jo'nab ketishdan voz kechdi. Qal'a yaqinida na tushadigan bir manzil, na bu tug'yonlik dengizni ko'tarib, tutib turadigan bir quruqlik bor bo'lib, balki uning atroflari qoyalar va do'ngliklardan iborat ediki uning peshanasi ajinlari azob ustida azobni xush ko'ruvchi er bilan kelishmagan ayol yuzi singari badbashara edi. Temur bundan, ta'ma qilinmaydigan (narsa) dan ta'ma qilib, chodirini o'sha qal'adan ko'rtarib, turli va (gaplari) eshitaladigan joyga o'rnatdi. Uning pistirmada turgan sher askarlari esa qal'aga kelib-ketuvchilarni navbat bilan o'rab turardilar. Ular (kurjlar) kunduzi ko'prikn ko'tarib, dushman jangi va hisori makrlaridan tinch bo'lardilar. Chunki, oldin aytib o'tilganidek uning (qal'aning) atrofida urush qilish uchun joy va qato (qushi) uyas ham yo'q ediki, unda jang qilish mumkin bo'lsa. Temur odamlar kunduzi unga qaratib uzoqdan ko'z o'qlarini otardilar va go'yo qa

noatli oshiq kabi olisdan unga nazar tashlash bilan qanoatlanardilar. Qachonki ularni tun o'z og'ushiga olgach, ular o'z chodirgohlari tomon etak shimarardilar. Chunki ular uning atroflarida na kechasi, na kunduzi (uxlab) orom olardilar. Shunda nassoriylar ko'priknini qo'yar va o'z hojatlari uchun yo'l istardilar. Qachonki Temurga¹⁰⁰⁶ qal'ani ololmaslik belgilari bayon bo'lgach, qal'a fathi to'g'risidagi o'z gumoni orzusining puchga chiqqanligi ma'lum bo'ldi. Go'yo men aytgandek:

Zamon qisiridan maqsad tug'ilishi, vujudga kelishi
mumkin bo'lmagan narsaning eng kattasidir.

U bu yerdan jo'nab ketishga qat'iy azmu qaror qildi-yu, lekin uning oriyatidan¹⁰⁰⁷ qo'rqdi. Shu sababli bu xususda dalil va sabab izladi.

Temurning bu manoatli qo'rg'onni olish sababi va shu orada bo'lib o'tgan badoatli bir ish ma'nosining bayoni

Temur askarida ikki tengdosh yigit bo'lib, ular ikki g'azabnok sher (misoli) edilar. Ular siyrat va suvratda bir-biriga o'xshash, matonat va shijoatda oralarida ko'p farq yo'q edi. Ular har vaqt fazilatlar maydoni ichra kim g'olib musobaqasida javlon urishib, ikkalasi tarozining ikki pallasini singari va poyga maydonidagi bir biriga o'xshash (bo'lgan) ikkita ot misoli edilar. Ittifoqo, shu orada ulardan biri sherdek jur'atli va burjdek jussali baquvvat bir kurujliga tasodifan to'qnash kelib qolib, uni uldirdi va boshini kesib, Temurga keltirdi natijada, Temur uning shanini ulug'lab martabasini tengqurlaridan oliy qildi. Bu (ish) uning (boyagi) tengquriga ta'sir qilib, go'yo uning bo'yin tomirini kesgandek bo'ldi. Keyin u shunday bir ish qilish ustida fikr qildiki, bu tengdoshini pastga urib, o'zini yuqori ko'taradi; uning ismi Pirmuhammad bo'lib, laqabi Qanbar edi. U (yuqorida zikri o'tgan) ko'priknini poylashdan ortiq ulug' va shuhratli ish topmadi. Natijada yagona, pok tangriga tayandi va o'ziga kerakli anjomu-aslaqani mukammal qilib, kechalarning birida o'z (tolei) yulduzini kuzatib, holi bir joyda bekinib turdi va yulduzlarga razm solib, ular (kurjlilar) ustiga hujum va tashlanish toleilarini poylashda davom etdi. U o'sha cho'qqilarni

qarichlab va zir'olab o'ldi, to'ziyo o'z niqobini tashlab, borliq o'z
terisini shilguncha u goho qornida sudralib, goho emaklab, yurish-
da davom etdi. Nassoriylar (ko'prikn) buzish ishlariga qaytib, uni
o'limdan ko'tarishda bir-birlariga yordam berdilar. Pirmuhammad
ko'priikka sakrab chiqib¹⁰⁰⁸, uning bandlarini kesdi va kurjlilar ustiga
muyulishdan turib kamondan ketma-ket (shunday) o'q uzdiki, ular-
ga ko'prikn ko'tarish va uni (turgan) mavze'idan qo'zg'ash mum-
kin bo'lmadi. Shunda kurjlilar uning ustiga o'qu toshlarni yeg'dirib,
o'sha samodan seldek oqqan (yomg'irni) yubordilar. Pirmuhammad
esa o'z maqsadidan qaytmay, o'lishiga ham qaramasdi va kurjlilar
o'qlari va toshlaridan sodir bo'layotgan farmonlarni «bosh ustiga»
deb (boshiga va ko'ziga) qabul qilar edi. U jangu jadal, olishish va
kurashishni tong otguncha davom ettirdi va uning qilgan ishlaridan
to'niot taajjub barmoqlarini tishlab, yer-u dunyo ko'zini hayrat qam-
radi. (Shu vaqt) qal'ani hisor qiluvchilar jangni to'xtatgan, Temur esa,
qil qilinganidek, (bu yerdan) jo'nashga azm qilgan edi. Uning cho-
dini baland bir joyga o'rnatilgandi. Shunda fath lisoni unga nido qilib,
qalaba jarchilari unga xitob qilib derdi: «Inson, yetishi sabablarini
ko'rib qo'ygan matlabdan umidsizlanma. Ular (odamlar) eshiklarini
qullasalar, tangri esa uning eshigini ochadi».

Keyin Temurga uzoqdan qal'a eshigi yonida qandaydir odamlar
sakrashib, qay bir to'dalar sharpalari bir-birlarini quvlab, urushi-
mayotgandek bo'lib tuyuldi. Shunda u huzuridagilarga: «Ey madad
va shijoat sohiblari! Siz ko'rmayotgan (narsa) ni men ko'ryapman.
Menga o'xshab diqqat bilan nazar solinglarda, keyin (o'sha) to'da
tomonga qarab shoshilinglar va bu xabar haqiqatini menga keltirin-
glar», – dedi. Ular bundan biror xabar keltirish va bu sirlar pardasini
ochish uchun uzoqqa tikilgan holda ketdilar. (Shu topda) ular chopqir
yo'lbarsdan ko'ra chopag'on, yuguruvchi sherdan ko'ra (tez) yuguruv-
chan edilar. Ulardan har biri o'z chopishida va adovatida «Taabbata
sharran» («yomonlikni qo'ltiqлагan») edi. Ular birin-ketin va to'da-
to'da bo'lib shu ahvolda xuddi tashlanuvchi, sakrovchi va chopqir
shaytonlar va shular misoli bo'lib, oqib kela boshladilarki, nihoyat,
oldingilari Pirmuhammadga yetib keldi. Pirmuhammad o'lim girdo-
bida bo'lib, o'z olovida o'zi yonayotgan ediki, u kurjlilar o'qlariga

nishon bo'lib, uning (hayoti) javhari oz bo'lmasa yo'q bo'layozgandi. Qachonki Pirmuxammad o'z to'dalarini uzoqdan ko'rgach, tirilib, unda jonlanish hosil bo'ldi va titrashi taskin topdi. (Temuriylar) ga jasorat qo'shilib, o'sha qo'rqoqlik va zaiflik ketdi. Qachonki kurjlilar ko'prikn (o'rnidan) ko'tarishdan ojiz bo'lib, orqalarini o'girgach ular qo'rg'onga kirib, uning darvozasini bekitishga azm qildilar. Shunda Pirmuhammad ular bilan aralashib, qo'rg'onga kirdi va darvozani bekitishga (ularga) imkon bermadi. Natijada, ular uni qilichlar va o'lim toshlari bilan urib, zarba berdilar. U bo'lsa mudofaadan boshqa (hamma) narsani rad etib, qarshilik ko'rsatish takrorida jidd-u jahd ko'rsatar, o'ziga tosh tegib yorganini va temir (qilich) jarohatini sezmas ediki, go'yo u xudoga sig'ingan bo'lib, tavxidga berilib ketishi uni hamma narsadan yalang'och qilgan edi. Nihoyat, kurjlarni u sherlar o'rab olib, ular ustiga shijoat samosidan g'azab yashinlaridan iborat yomg'ir sellari quyildi. Keyin o'sha sherlari ularning yoqalariga yopishib, changallaridan Pirmuhammadni xalos qildilar. Keyin ular nassoriylarni qabz qilib olib, ularga tegishli mol-dunyoni o'lja, xotinlarini tutqun, bolalarini asir qildilar. Pirmuhammadni Temur huzuriga olib kelib, bu ishi bilan uning nimaga e'tiqod qilib, maqsadi nima bo'lganligi xabarini Temurga yetkazdilar. Ular unga yetkazilgan, qonab turgan jarohatlarni ko'rsalar, u o'n sakkiz joyidan majruh bo'lib, ularning har biri og'ir jarohat edi. Temur Pirmuhammadga bu qilgan ishi uchun tashakkur bildirib, unga katta va'dalar qildi. Uning martabasini ulug' qilib, Tabrizga yubordi. Uning to'g'risida (kerakli) tavsiyalar bergandan keyin noiblardan iborat amiru boshliqlarga mohir tabiblarni va tajribali davolovchilarni yig'ib keltirishni buyurib, ularni Pirmuhammadni davolashga butun jon-jahdlari bilan kirishsinar, butun mahorat-u mehnatlarini sarflab, uning muolajasida ilm-u amalni bog'lab olib borsinlar, – dedi. Natijada uning farmonlariga amal qilib, imkonlari qadricha Pirmuhammadni muolaja etib, illatini ketkizdilar. Pirmuhammadning jarohatlari bitib, yaralari avvalgidan ko'ra ham yaxshiroq tuzaldi.

Qachonki u sog'ayib huzuriga kelgach, Temur uni qo'mondonlaridan biri qilib, o'z qo'shin toifalaridan biriga boshliq etib tayinladi.

Orqada bo'lgan Pirmuhammadni ko'plardan oldinga qo'yib, uni yuz (kishi)ga amir, ming (kishiga) rahbarga aylantirdi.

Kurjlarni oqsoqlar shayxi Temur bilan mojarosining tamomi

Bu qal'a va bu mag'ora kurjlar qal'alarining ikki ko'zi, ular tog'lari tepasidagi (charaqlagan) ikki mash'al bo'lib, qolganlari esa chiroqlar (misoli) edi. Ular yuzlaridan ko'zlari o'yib olingach, ustlariga kulfat tushganiga vao'zlarini aza o'rab olganligiga ishonch hosil qildilar. Natijada, ularning quvvatlari bo'shashib, bandlari uzildi, hiylalari ish bermay, ularga qiyomat-qoyim bo'ldi. Do'zax mutasaddiylari ularni qovoq solib o'tkazib, sog'-salomat olib borib do'zaxga topshirdi. G'alabaning hosil bo'lishiga Temur umidlanib, o'z azmini Kurj yerlarini xolis egallashga burdi. Temur qo'shinlari Kurjda tarqalib, uni larzaga soldilar, ularning hayot kiyimlarini mayda-mayda qilib bo'laklab, parcha-parcha qilib qirqdilar. Qurol-aslaha bilan o'lim kafanlarini tikdilar va ularni qaviq, chok va kaf(eng) bilan ziyoda etdilar. Intiqom tili ularga: «Ko'rmaysanmi? Biz shaytonlarni kofirlar ustiga yubordikki, shaytonlar ularni doimo gunohga undaydi»¹⁰⁰⁹, deb tilovat qildi.

O'z qo'shnilari shirvon hokimi Shayx Ibrohim vositasida kurjlarning Temurdan omonlik tilab shafolat so'rashi bayoni

Keyin kurjlar o'z noshudliklarini tuzatib, tadbirlarini tikladilar va yirtiqalarini kengayishdan oldin yamab, (o'z) hayotlari ishini uzilishdan oldin uladilar. Ular «omonlik», «omonlik!» deb faryod qilib, o'z xalosliklari uchun Shirvon hokimi Shayx Ibrohimni madadkor etib, ixtiyor qildilarda, uning tadbiri qo'llariga (o'z) jilovlarini tashladilar. Garchi u g'ayri millatdan bo'lsa ham, o'z jamoalari uchun uning imom bo'lishiga rozi bo'ldilar. Bu (muhim) ish yo'lida uni xatib bildilar. Uning vositachiligi bergan mevalarni xoh quruq bo'lsin, xoh xo'l bo'lsin, shirin hisobladilar.

Shu payt yoz askari kurj to'dalari singari orqasini o'g'irgan, kuz va qish qo'shini esa. Temur askari singari yaqin kelgan edi. Kech kuz sultoni suv yuzini sayqallab tozalagan, shoxlardan sultonga tegishli bayroqlarni ko'targan, tog' cho'qqilariga billur soyabonlarini o'rnatgan, qo'l yuziga kechki nasim to'qimasidan dovudiy sovutlar kiy-

gizgan edi. Natijada, borliqdagi qotgan va unayotgan mavjud narsalar Temur askarlari jumlasidan bo'lib, uni himoya qiluvchi yoki himoya qilinuvchi bo'lgan edi. Men dedim:

Agar tangri o'z bandasiga nusrat istasa,
unda dushmanlari unga yordamchi bo'ladilar.
Agar u bandasini halokatdan qutqazishni istasa,
olovidan uning uchun anhorlar oqizadi.
O'ta oqil (kishi)ning javhari qisqarganini ko'rasan,
Uning tikoni o'rni atir gullar ko'rasan.

Natijada, Shayx Ibrohim Temur huzuriga kirib, uning oldida yer o'pdi va xusrovlarning (ulug') podshohlarga qilgan tahiylati bilan uni tabriklab, o'zini eng kichik mamluk maqomida tutdi. Keyin xitobga izn so'rab, bag'oyat lutf ila so'z qotdi. Temur unga izn qilgach, u dedi: – «Mavlono Amir shafqatining umumiyligi, miskin-u faqirga benihoya mehribonligi, karim otifaga-yu barakatlik rahmatga egaligi, bu qulingizning dilidagi ba'zi o'ylarni (Mavlono) sharif fikrlariga havola qilishga jazm etdi. Bu shuki, tangri taologa hamd bo'lsinki – maqsad hosil-u murod ixtiyorga muvofiq uzluksiz erishilayotir. Do'st hayron, dushman vayron(dir)¹⁰¹⁰. Mavlono Amirning sharq-u g'arb-dagi haybati uni zarb va harb uchun tayyorgarlikdan xolis tutur. Shuningdek, tangri madadi yor bo'lgan askarlar hisobdan xorij darajada ko'p, ular orasida asirlar, holi tang kishilar hisob-kitobdan ortiqdur, xususan, totor jamoalariki, qaysiki baxtlari ularga orqa o'giran va jamoalari jahannamdan joy olganlar. Ularga sovuq zarar keltirib, (ular) omadlari naqshi¹⁰¹¹ «tard» va «aks»¹⁰¹¹ o'rtasida taraddudlanib qoldi. Agar ishlar shu dasturda davom etsa, yirik (narsa) yupqalashib, yupqa (narsa) halok bo'ladi, azim (narsa) noziklashib, nozik (narsa) un bo'lib ketadi. Yolg'iz bu mamlakatgina emas, balki boshqa iqlimlar ham sening amringsiz mustaqim bo'lishi amri mahol; fojiru fos-iqlardan iborat ular boshliqlari Mavlono Amirimizda o'z mamlukiga nisbatan qanchalik mehribonlik va shafqat borligini bildilar. Natijada, qo'shnichilik illatidan (kamina) bu qulingiz oldiga o'zlarini tashladilar. Go'yo muhtoj bechora (kishi) karim, badavlat kishidan rijo tilaganidek, ular Mavlononing sharif sadaqalaridan umidvor bo'ldilar.

Ular qachonki Mavlonodan itoat qilinadigan farmonlar sodir bo'lsa, har qancha quling va u jamoadan har biri uni qabul bilan qarshi oladi. Ular oliy himmatli amirlarini itoat va sam' bilan qabul etadilar. Agar-ki (Mavlononing) murodlari mol-dunyo jamlash bo'lsa, bu qulingiz har holda shuni ham bajo keltiradi. Mavlono Amirning sadaqasidan to'lak qulida mol-dunyo qayerdan ham bo'lsin? Bu qilingan arzdan (ushbu) qulingiz ko'zlagan maqsad ikki tomondan kulfatni ko'tarish va mushkul ishni oson qilish va o'z qo'shnisining haqini himoya tutib, poyg'ambar alayhissalomning: «Hamisha Jabrail menga qo'shni bilan qarshi) munosabatda bo'lishni tavsiya qiladi», degan so'ziga amal qilishdir. Mavlononing ulug' ra'ylari oliy, hurmatlik va (hamma narxidan) avloki, qulining ushbu rijosini umidsiz qilsa!»

Temur uning so'raganiga rozi bo'lib, undan ko'p miqdorda mol-dunyo keltirishni talab qildiki, bu mol-dunyo xoh ularnikidan, xoh uning o'zinikidan bo'lsa ham farqi yo'q edi. Shayx Ibrohim: – «Men bunga kafilman», – dedi va so'ralgan boylikni Temur xazinasiga bekam-u ko'st yetkazdi. Keyin Temur jo'nab ketib, qishlovini Qorabog'da kamoliga yetkazdi. Bu 806-yilda (1403-yil iyul–1404-yil iyunda) (bo'lgan) edi.

Temurning o'z jilovini vataniga qarab burishi va fasodini kamoliga yetkizgach, o'z mamlakatiga yuzlanishi bayoni

Qachonki koinot pardozechisi ushbu makon kelinchagini ziynatlab, yerdan olinadigan zamon asoslarini bino qilib, o'suvchi kuchlar qo'zg'olgach, pardada bo'lgan baland cho'qqilar o'z jamolini namoyon qilgan, issiq bug'lar ko'tarilib, hasharotlar o'rmalagach, Temur ham (bu yerdan) ketishga qo'zg'oldi. Uning askarlarini tiriltiradigan kimsa sovuq o'liklar zararkunandalariga dam urgan ediki, «birdan ular ilondek harakatga tushib ketdi»¹⁰¹². Natijada, nog'oralar ajalinib, uning sadosiga qattiq momoqaldiroq ovozi aks sado berdi, liboslar oynalari yaltiradi, ulardan yashin o'qdek chaqnab, in'ikoslandi va o'z qabulini tog' kunguralarida namoyish qildi. Uning tog'dek to'dalarini qavsus ko'zah (yoy) o'rab oldi, u otlarini yopiq-lari ichida yurgizdi, to'dalari guruh-lari o'sha toza bo'shliqda gulu rayhon oralatiga mutakabbirona o'raldilar. Tuyalar yurib, tog'lar, yonidan go'yo

bulutlar o'tgandek o'tdi; qalin to'dalar yurdiki, chang tumanlarida bulutlar misoli bo'ldi. Nayzalar ko'tarildiki, ular go'yo moyil egiladigan novdalar misoli, qilichlar tebrandi, natijada arpalar tanalarida sariqchalari ochildi. Xanjar va nayzalar tillari go'yoki daraxt shoxlari tebrangandek, u yoq-bu yoqqa qimirladi; to'dalar bayroqlari yoyildiki, go'yo gullarning mashhurlari tog' qirralarida sochildi. Xullam kalom, bahor o'z yashini-yu (qora) bulutlari, o'z momaqaldirog'i-yu gulduragan ovozi, qalin o'sgan daraxtzorlari, tepaliklari, gilam singari to'shaklari va yostiqlari, o'zining qalin chang-to'zonlari, qip-qizil gullari bilan tog'lari, gullagan daraxtlari-yu chodirini, butalari bilan yoylarini, amr-nahiy shamol-osifalarini qaro to'dalari bilan ko'k qum to'dalarini, yashil gullari bilan yarqiragan kamonlarini, oquvchi soylari bilan askarlarning yurishini, qattiq shamol esganda qalin daraxtlarining mavj urishi, uning qo'shinlari dengizi iztirobi bilan hikoy qildi. Natijada, Temur ushbu «rand»¹⁰¹³ va «aror»¹⁰¹⁴ oralig'ida bo'lib xotirjam kayfiyat bilan Samarqandga qarab davom qildi. Shod-xurramlik uning nadimi, xursandchilik uning umr yo'ldoshi, kibrlik uning (doimiy) mulki, yaxshi kayfiyat uning hamsuhbati bo'lgan holda yurdi. Toki u Ozarbayjon viloyatini kesib o'tib, uzangisini Xuroson yerlariga qo'ymagunicha, yo'l-yo'lakay uning ishlari boshdan oyoq nes-nobuddan iborat bo'lib, bu iqlim podshohlari-yu toj-u taxt egalari uning xizmatida edilar.

**Bu atrof podshohlarining Temur istiqboliga chiqishi,
kelgusi holatining afzal bo'lishini tabriklab, uning huzuriga
kelishlari bayoni**

Mamlakatlar atroflari bir-birlaridan Temur o'z vataniga ravon bo'lganini eshitgach, shu makonlar atrofidagi podshohlar va uning tovaragidagi marozibalar¹⁰¹⁵ Temurga peshvoz chiqdilar, qavm boshliqlari va oliyanob sayyidlar uning istiqboliga shoshildilar; Mo'varounnahr va boshqa joylardan e'tiborli va marhamatli kishilar unga tomon oshiqdilar. Turli iqlimlar ustunlari, turli viloyat va atrof-chelalar podshoh-u sultonlari unga tomon uchib keldilar. Kimki agar biron chegarada bog'liq bo'lib yoki biron ishni pishiqlashda mashg'ul bo'lsa, o'z noibi yoki elchisini, hojibi yoki vakilini yubordi. Ular

Temurning (vataniga) qadam qo'yishi bilan bir-birlariga bashorat berar va Hind, Iroq, Rum, Kurj va Shomda unga nasib etgan (zafarlar) bilan qutlardilar. Ular (unga) sovg'a-salomlar va tuhfa-lar taqdim qilib, ziyofat va o'tirishlar uyushtirardilar. So'ngra, ulardan keyin Temurni sayyidlar, ulamolar, mashoyixlar, akobirlar va kohinlar boshliqlari va boshliqlar qohinlari muborakbod etdilar. Temur ulardan har biriga yo'l-yo'riq ko'rsatib buyruq berar, ular esa sam' va itoat bildirib, hurmat va sukut bilan bo'yin egardilar hamda ular uchun o'zi ega qilgan mamlakatida qoidalar va asoslar tayyorlar ediki, «ularda na qiyshiq-lig-u na egrilik ko'rasan»¹⁰¹⁶. Keyin u ulardan har qaysisi bilan o'z ra'yi taqozasiga ko'ra ish tutardi. Shunday qilib, u Jayxunga yetib keldi. H-u yerda uning uchun kema va qayiq-lar hozirlangan bo'lib, ular vo-silasida u daryodan o'tdi. Shunda Samarqand ahli uning istiqboliga shiqdiki, ulardan har birining qalbi shod va holi xushnud edi.

Temur 807-yilning avvallarida (1404-yil iyul-avgust) Samarqand-ga kirdi. U bilan birga har xil millat-lar toifalaridan yetmish ikki gu-ruhi bo'lib, ularning aksariyati qadriyalar¹⁰¹⁷ va murjialar¹⁰¹⁸ edi. Keyin u askarlaridan ixtiyor etib izn qildiki, ular tarqalib ketdilar, (shuningdek) Movarounnahr qo'shinidan bir qancha toifalar ham (izn bo'lgach) har tomonga to'zib ketdilar.

Temurning totorlarni sharq-u g'arbga va o'ng-u so'lga to'da-to'da (qilib) tarqatishi bayoni

O'z poytaxtida qaror topgach, Temur totorlarni to'zitishga kirish-di. Ular (totorlar) ko'p sonli bo'lib¹⁰¹⁹, qurol-yarog'larga ega, botir va shiddatli (kishilar) edilar. Temur ularning qurol-yarog'larini shilib olib, ular shavkat-u shiddatini sindirgan bo'lsa-da, lekin tangri ular adad-larini saqlab qolgandi. Shu sababli Temur ularning botirligidan xavflandi. U ularning jam'larini to'zitib, ular (o'rnashgan) yer-larini (ular) to'dalaridan holi qildi. Ularni sahro-yu soylarga sochdi, cho'l-u biyobonu, chekkalarga tarqatdi, tashvishli va unumsiz joy-larga tash-lab, turli-tuman yig'i-yu navha tomon-lariga uloqtirdi. Keyin esa ular bosh-lari bilan chegaralar og'iz-larini to'sib, bellari bilan yo'llar dar-vozalarini bekitdi. Ularday bir toifani Qoshg'arga jo'natdiki, u Xi-toy va Hind chegarasi o'rtasidagi bir oraliq (joy)dir; yana bir guruhni

Isiko'l¹⁰²⁰ deb ataladigan ko'lning o'rtasidagi Duvayraga¹⁰²¹ jo'natdi. U (Isiko'l) Temur yerlari va mo'g'ullar o'rtasidagi chegaradir. U guruhga bir qadar baxt tasodif bo'lib, Temur keyin o'ziga qo'shiladigan kishilardan ajralajagidek, ular o'ziga qo'shilgan kishilardan ajraldilar. Natijada, ular qocha-qocha birikdilar va (Temurga) boshqa qayt madilar. Ular shimol tomonni mo'ljallab yurdilar va Dashti (Qipchoq) orqali o'tib, Idikuga bordilar. Keyin Temur har bir hazin, oh tortuvchi (totorlardan) iborat ularning qolganlari, qabilalari va urug'larini Arg'unshohga qo'shdi va uni qattiq azmu qaror bilan Dasht yerlari va Xorazm chegaralariga tomon otlantirdi. Bu (ish) Temurning odati bo'lib, uning farmon va ishlarining asosi ham shunday qurilgan edi, chunki u (to'xtovsiz) ko'chib yuruvchi shaytonlardan bo'lib, odamlarga makr va aldov ishlatishda hiylakor Dalla misoli edi. Har qachon u biror ulkada bironta qal'a bino qilsa, yoki o'z muxoliflari chegaralaridan biror parcha (er) egallasa, ularga bu joydan eng uzoqda joylashgan qo'rg'on va qasrlarda bo'lgan askarlarini tushirardi va o'sha yerga bor kishilarni keltirardiki, agar chapda bo'lsa o'ngga, qibla yoki janubda bo'lsa shimolga ko'chirardi. Binobarin, Temur Tabriz mulki va uning tobe'larini egallagach, unga o'z pushti kamari dan bo'lgan o'g'li Amiranshoxni noib qilib qo'ydi va unga bir toifa g'aliz va shiddatli chig'atoylikliklar bilan madad berdi. Ulardan (biri) Ollohdodning birodari Xudoydod edi. Xitoy va Turkiston atroflariga esa ikki Iroq¹⁰²², Hind, Xuroson askarlaridan turli toifalarni ko'chirdi va (avval) zikr qilinganidek, Shomdan (olib) keltirgan Samaqa ibn at-Tikriytiyni Sayram shahri noibligiga tayinladi. U (Sayram), Samarqanddan sharq tomonda (joylashgan) bo'lib, o'n kunlik chamasi yo'ldadir. Sayram orqasida to'rt kunlikcha yo'lda joylashgan Yangi Talasga esa Yalbug'a Majnunni noib qilib tayinladi. Bu ikkala shahar muxtasar mintaqalar bo'lib, Sayxunning orqa tomonidadir va Turkistonga taalluqli joylardandir. Bu ikkisi hokim va amir bo'lishlari tugul, hatto tilga olishga ham arzimaydigan (kishilar) edilar. Ammo Temur o'z huzurida Shom boshliqlari va uning ko'zga ko'ringan a'yonlaridan bir jamoasi borligini, o'z yerlarida turli millat xizmatkorlari va boshliqlari – arab va ajam hokimlaridan (bir qanchasi) mavjudligini – o'zining u taraflarda javlon urib, savlat to'kkanini, Shom va Xitoy

maligiidagi yerlarni egallaganini bildirib, o'z yerlari atroflariga yoyish uchun ana shunday qilgan edi.

Bo'lim

Keyin Temur o'z g'oyibligida mamlakati va raiyasi ishlarida o'zini yuz berganini surishtirib, yeru mulklari masalalarini diqqat bilan o'rgana boshladi va hokimlariga yo'l-yo'riqlar ko'rsatdi; atrof va chegaralar, tevarak-chetlar foydasi tadbirini ko'rib, katta-yu kichikning g'amini yeb, boy-u faqirning manfaati bilan mashg'ul bo'ldi. O'z mulohazasi taqozasiga ko'ra barcha ash'yolarni o'z o'rniga qo'yib, hami mansabu martabalar jilovini o'shanga sazovor kishilar qo'lga tutqaza boshladi. U (go'yo) bu shoir aytganiga shoshildi:

Anushirvonga xudo xayr bersin,
biron kishini pastkashlik va tubanlikka o'rgatmadi.
O'z zamonida ozod xalqni qalam tutib,
amalda xo'rlik ko'rsatishlariga qo'ymadi.

U sayyidlarni e'zozlab, karomatlar sohiblari (bo'lgan) avliyolarni e'zozlatu ikromli qildi, ilm-u fanni va uning ahlari hurmatini oshirib, ularga muruvvatini sochib, martabalarini ulug'ladi; u muftidlarni ta'ntaraf qilib, murtadlarning (ildizini) quritdi, zinogirlarni bo'g'dirib, o'g'rilarni salb etdirdiki, nihoyat uning fikricha, siyosat ishlari muvofiq va riyosat qoidalari (esa) Chingizxon tavrotiga muvofiq bo'ldi¹⁰²².

Temur bid'at etgan qirdikorlari va (o'z) muhri bilan bosgan yomonliklari xotimalari va uning vafoti talabgorining kelishi bayoni

Keyin u o'g'li Shohruhning farzandi, o'zining ziyrak nabirasi Ulug'bekni uylantirishga kirishdi¹⁰²³. U (Ulug'bek) shu kunlarda, ya'ni 840 (1436–1437) yilda otasi nomidan Samarqand hokimidir¹⁰²⁴. Temur Samarqand ahliga zebi-ziyatga o'ralishni, ular ustidan jabr-u qatamlarni ko'tarib, soliq va to'lovlardan ozod qilishni, ularga omonlik bisotini yozishni, aholidan katta-yu kichik, yuqori quyi (tabaqali)

kishilarga fazl-u ehson bilan muomala qilishni, o'z yerlarida qilish yalang'ochlamaslik, zulm va nohaqlik joriy qilmasliklarini hamda ularga (Samarqand ahliga) o'z zeb-u ziynatlari bilan Samarqand etagida, bir milda joylashgan Konigil deb ataladigan joyga chiqishlarini amr qildi. U joyning havosi mushkdan ham sof, suvi qanddan ham shirin bo'lib, go'yo bu (joylar) jannat bo'stonidan (bo'lib olingan) bir qit'a, jannat mutasaddiysi Rizvon undan g'aflatda qolgan. Men dedim:

U bog'da turk ohusi darmana (o'ti)ni yeb o'tladi,
Natijada, mushk bu ohu qonining bir qismi bo'lib qoldi.

U joy havosining riyhalari sahar nasimidan ko'ra latifroq va tiniq suvining ta'mi obi hayotdan ko'ra laziz va sof bo'lib, kudratdan nishona ham yo'qdur; qushlarining (yoqimli) sayrashlari torga jo'bo'lgan nay sozi (sadosi) dan ham quloqqa yoqimliroq. Men dedim:

Zumrad (rangli) bir bisotki, uning ustiga
yoqutdan turli alvondagi javohirlar solingan

Shuningdek, yana dedim:

Bog'ning husni uchun go'yo atirgul-u qizil gul
birin-ketin terib qo'yilgan,
Unda kumush, aqiq, marjon, yoqut, oltindan
iborat kosalar qo'yilgan.
(Ulardan) Bir qanchasining ichi maydalangan mushk,
bir qanchasining ichi sochilgan tillo (bilan limmo-lim).
Bog' bizga ularni jilva qildirdi.
Shular deya zabarjaddan bir qancha qo'llar yasadi.

Xayoliy quvvat bo'yoqchilari (afsonaviy) naqshlar bo'yoqlarini qorishni u bog'ning mashhur gullari yoyilishidan o'rgansa, sohibjamol kelinlarni pardozlovchilar kamolat yelkalariga zeb berishda u bog' tasvirlari tartibotlaridan qiyos oladi. Men dedim:

Go'yo uning tepaliklari, ayniqsa, tongotarda
turli javohirlar bilan bezatilgan qilich misoli

U (bog‘) izzat-ikromlik boyning martabasini orzu qilib, unga hirs qo‘ygan tama‘gir kishining orzusidan ham keng, ochiq yuz, kamo-
li odob, uzoq umr va mo‘l molmulk bilan zamon unga yor belgan
odamlarning ko‘zida gullab-yashnab turgan yosh yigitning ko‘z qa-
rashidan ko‘ra ham pokroqdir. U zikr qilinadigan va dunyoda samimi-
yati farovonlik bilan shuhrat qozongan oromgoh joylarning biri, chor
atrofi nozu ne‘matlarga to‘liq, baxt-u saodat (chashmasi) ning ibtido-
si edi. Men dedim: «Undagi lolalar, ko‘zlar qorachig‘idan chetlanib
yashnab turgan ruxsorlardir».

Temur askarlari garchi mavj urayotgan dengiz misoli bo‘lsa-da,
ushbu bo‘stonda go‘yo qaybir tomonda adashib yurgan Banu Isroil
(yaxudiylar) ga o‘xshaydi.

So‘ngra Temur podshohlar, sultonlar, toju-taxtlar egalari bo‘lgan
ustunlarga bog‘ga chiqib, unda yoyilishlarini amr qildi.

Ushbu chamanzorlarda ulardan har biriga bir makon ajratib ularki
o‘ngi chapga, orqa va oldinga tartibli ravishda qo‘yib, ulardan har
biriga imkoni qadricha o‘z zeblarini zohir qilishni va o‘zlarida mav-
jud bo‘lgan hamda turli ziynat va naqshlar bilan bezatilgan chodir-u
o‘tovlarini tikishlarini buyurdi. So‘ngra, ulardan keyin bu bepoyon
bog‘, uzun va keng chamanzorda ulug‘lar, a‘yonlar, amir boshliqlari
va yordamchilarini tartib bilan qo‘ydi. Shunda ulardan har biri o‘zida
bor ziynatlarini chiqarib, o‘z tengdoshlariga bor narsasini ko‘z-ko‘z
qilib imkoni qadricha ko‘proq ko‘rsatishga intildi. Faxrga moyillar
taxrlanib, kibrlik bildirdi, maqtanish va g‘ururlanish borasida baland-
larga parvoz qildi. Natijada, ular bu ashyolarni qilishda ro‘zg‘orlari sa-
hifalari ijod etgan narsalarni zohir qildilarki, bu narsalar ular jinoyat-
larining sijli (ro‘yxati) bo‘lib, turli iqlimu shaharlarning ajoyibotlari,
ma‘danlaru dengizlar javohirlaridan tuhfa, nafis, nodir boyliklar
edikim, bular yo‘lida kishilar jonlarini talab, nafslarini yondirgan edi-
lar: yana (shunday) go‘zal kelinchaklar edikim, ular ustida kosalab
maylar simirib, cho‘ntaklar yirtgandilar. Bu yashil bog‘ gullarini por-
loq yulduzlar kamsita olmaydi va bu bog‘ning go‘zal manzari shodlik
to‘dalarini qalblar ichkarisi tomon (tinmasdan) yetaklardi. Shunday
qilib, bu makon ustidagi maqtovli gap ko‘payib, ziyoda bo‘ldi. Butun
yer yuziga bog‘ning go‘zalligi qadri oshib, baland bo‘ldi.

Keyin Temur amr qildi; uning surodiqalarini¹⁰²⁵, bu yashnagan makon markazi qilib qo'ydilarki, go'yo u ushbu aylanayotgan falaklar doirasining (markaziy) nuqtasi bo'ldi. Bu qurilgan chodir va o'tovlar ustidagi atrofi o'ralib o'rnatilgan bir ko'tarma edi. Unda katta darvoza bo'lib, u orqali ichidagi mavjud joy va manzillarga keng dahliz bo'ylab kirilardi. Darvozaning ikkita baland shohi bo'lib, odamlar ularga boshlarini egar va (ularni) mushohida qilgan paytda kishilar esdan judo bo'lardi. Shu ikki shox (borligi) sababidan bu (joy) «Zu-l-qarnayn» («ikki shoxli») deb laqablanardi. Bu dargohning ichkarisiga Temur uchun bir qancha chodir, xayma va o'tovlar tikdilar. Shular jumlasidan bir chodir bor ediki, uning yuqori-yu quysisiga oltin bilan zarkash berilib, ichi-yu sirti nafis patlar bilan patlangan edi. Chodirlardan yana biri batamom harirdan tikilib, turli-tuman naqshlar xilma-xil alvonli bo'yoqlar bilan bezalib to'qilgan; yana boshqa biriga boshidan oxirigacha yirik marvaridlar qadalganki, ulardan har bir donasining qiymatini barcha asrorlar bilimdoni (tangri) dan boshqa biror kimsa bilmaydi; yana biri tillo bo'laklari ustida turli-tuman javohirlar bilan shunday bezatilganki, u odamzot ko'zini o'ynatib, aqlini dahshatga soladi. Ana shular oralgiga «kumushdan tom yopib, uning ustiga chiqadigan narvonlar qurganlar va o'z xonalari uchun darvozalar va suyanib o'tiriladigan taxtlar yasaganlar»¹⁰²⁶. Ularning oralarida naqshli ravoqlar, zarhal berilgan chodirlar dahlizlari va yo'laklari, kishini hayratga soladigan inshootlar bor edi. Shular ichida orom olish uchun salqinliklar beradigan (kanopdan yasalgan) yelpig'ichlar, foydali (narsalar) va zaruratlar, ochilib-qulflanadigan va qulflanib-ochiladigan narsalar bor edi. Ular o'zlari zohir qilgan g'aroyib, qimmatbaho ashyolar ustiga ajoyib sitoralarni tashladilar. Shu sitoralar jumlasidan movutdan (ishlangan) bir sitora bo'lib, Temur uni Sulton Boyazid xazinasidan olgan edi. U (alohida) bir qit'a uning eni temir gaz¹⁰²⁷ bilan o'n gazga yaqin edi. Sitora xilma-xil naqshlar bilan naqshlangan bo'lib, nabotot, imoratlar va arshlar, turli-tuman hasharotlar, qushlar, vahshiy hayvonlar, keksa va yosh kishilar, ayollar, bolalar rasmlari, kitobat naqshlari, mamlakatlar ajoyibotlari, musiqqa asboblari va hayvonlar g'aroyibotlari suratlari alvonli bo'yoqlar bilan bezalganki, ular bekam-u ko'stlik va yetuklikda o'ta kamolga

molik edi. (Ular shunday mahorat bilan ishlanganki) go'yoki surat-lari harakatga tushib, sen bilan suhbat qurayotgandek va quyi egilib turgan mevalar esa o'zini terishga seni chorlayotgandek tuyuladi. Bu atora dunyo ajoyibotlaridan biri bo'lib, u haqda (boshqalardan) eshi-tish ko'z bilan ko'rgandek emasdir.

Temur surodiqalari oldida bir masofa joyda soyavon jihozini o'rnatdilar, unda muboshirlar va devon arboblari yig'ilardilar. U (hamsiyali) qaddi oliy bir chodir bo'lib, havoga bo'y cho'zgan edi. Uning qirqqa yaqin ustun, rukun va amudlari bor bo'lib, ana shu-lar ustiga soyavon rukunlarini o'rnatib, uning binosini pishiqladilar. Go'yo shayton va murtaqlardan «gap o'g'irlayotgandek»¹⁰²⁸ soyavon taroshlari uning tepasiga maymunlar misoli tirmashib chiqardilar va hammamni yotgan joyidan (ko'tarib), ko'targanlaridan keyin uning us-tida chopib yurishardilar.

Bo'lim

Shahar ahli bekitgan zeb-u ziynatlarini (yuzaga) chiqarib, Temur surodiqalarining ro'parasiga, ko'zga tashlanadigan joyga qo'yidilar. Shahar ahlidan har biri o'z holi-qudrati yetguncha ko'rkam bo'lishga urindi. Har bir hunarmand o'z hunariga bog'liq narsada jidd-u jahd ko'rsatdi, har bir san'at ahli o'z san'atiga mansub narsada imkonidan ham oshirib hunarini ko'rsatdiki, hatto bir qamish to'quvchi (qamish-dan) mukammal qurol-yarog'li bir otliqni yasab chiqardi va uning suratini kamoliga yetkazib, hatto tirnoqlari-yu kipriklarini ham ya-sadi. Unga (otliqqa) zarur bo'lgan qurol-yarog'lardan yoy, qilich va boshqa taalluqli narsalarning (hammasini) daqiq usulda kamoliga yet-kazib yasadi. Ushbu (anjom) larning barchasi qamishdan bo'lib, ular-ni hech bir mashaqqat va qiynoqsiz (hammasini) o'z o'rniga tikladi. Paxta tituvchilar paxtadan tikligi yarashgai, baland, pishiq ishlangan, go'zal suratli nafis va chiroyli bir mezana yasadilar, u o'z jismining oqligida jannat huridan ko'ra ham yuqori va bo'yining barkamolligi (baland) qasrlardan ko'ra ham baland edi. Mana shunday hay'atda bu mezanani tikladilar. U o'z husni bilan odamlar nazarini o'ziga lol qilar va qomatining oliyligi bilan bu bepoyon maskanda o'tkinchilar-ga yo'l ko'rsatib turardiki, hatto u sayyoraga bir belgi va o'sha bino-

lar jome'lari ustidagi bir minora bo'lib qoldi. Shuningdek, zargarlar, temirchilar, etikdo'zlar, yoy yasovchilar va boshqa toifalar hunarmandlari, musiqa, hazil-mutoiba va latifalar sohiblari ham o'z hunar san'atlarini namoyon qildilar. Darhaqiqat, Samarqand fozillar jamoasi bo'lgan va fazilat ahlining kelib qo'nadigan joyi edi. Har bir toifa o'z olib chiqqan narsasini Temur surodiqati va uning devoni soyavon oldidagi o'ziga ajratilgan joyga alohida tartib bilan (terib) qo'ydi. Bu lar hammasining orqasiga bozorlar qurilib, xaloyiq o'rtasida jarcha karnaylar chalindi, fillar va otlarning saralari chiroyli jabduqlar bilan bezatildi. Xaloyiqqa turli-tuman o'yin-kulgi va lazzatlardan bahramand bo'lib, istifoda qilish tizgini bo'shatib yuborildi. Natijada, barcha kishi ikkinchi bir kishiga nisbatan adovat qilish yoki bo'lmasa oli martabali past tabaqaliga – xoh u shahar ahlidan bo'lsin, xoh qo'shun dan bo'lsin – nohaqlik ko'rsatish, yoki sharif kishi avomga zarracha xilof ish qilmasdan har bir talabgor o'z matlubiga shoshilib, ulardan har bir muhib o'z mahbubi bilan suhbat qurdi.

Bo'lim

Qachonki (bu) ishlar Temur murodiga muvofiq ravishda qaratilgan topib, «er yuzi o'z ziynatiga burkanib»¹⁰²⁹, Temur askari-yu shahar ahlidan yasangach, u o'ziga xos viqor va vazminlik bilan ushbu chamanzorga tomon yuzlanib, o'z qavmi oldiga ziynatiga yasangan holda chiqdi. Keyin ushbu qoramtir chamanzor zabarjadi (xrizolit) ustiga tilla rang yoqutlar (suv) yurgizishni buyurdi. Shuni har bir nozir-u avom uchun fido qildiki, natijada, uning oqimida har bir xos avom (yayrab) suzdi. So'ngra o'sha yerning osmonida shod-xurramlik uchun falaklar aylandi va bu yerning ufqiga malohat falaklarida lazzat xabarlarini keltirgan farishtalar tushdi. Shahar ahli (go'yo) bo'lib kinib yotgan kiyiklar edi-yu (endi) ular bemalol uyalarida (kerilil) yotgan sherlarga aylandi. Ular jangu jadal do'zaxidan o'yin-kulgi jannatiga tushdilar. (Ulardagi) mavjud g'alizlik va dag'allik latofati va zarofat bilan almashdi. Ozor-u ziyonlaridan keyin ular bir-biri bilan mehribonlik qilib, men aytgan ushbu (she'r) mazmunida (bir-birlari) bilan suhbat qurdilar:

Bizning adlimiz qilichi odamlar orasidagi zulmni yo'qotdi,
Biron yordam so'rovchi adovat qiluvchiga yopishmadi,
Qora ko'z ov qilgan xipcha bel, yumshoq dumba,
qattiq tutgan oshiq qalbidan boshqa dod faryod qiluvchi yo'q.

Natijada, faqat o'tkir ko'z qarashi (lahza) qilichidan o'zga (qilich) mavlat to'kmadi. Shu bilan birga, u (qilich) sinishga (qaytishga) oiddir. Faqat xipcha bel nayzasidan bo'lak nayza javlon qilmadi. Shu bilan birga, u (bel) quchoq og'ushiga tushgan. Agar shu yerda bo'lsang o'ldi, faqat o'ynatilyotgan ud so'zi yoki kuydirilyotgan xushbo'y ud yog'ochini yoki suzilib tozalanib uzatilyotgan qadahni, kuylayotgan mahulachini, sharob ichib g'ovg'a ko'tarayotganni, soqiylik qilayotgan joriyani, yurib sharob tutayotgan soqiyani, xushbo'y gul yuzlini, gul yuzli ma'shuqni, so'rayotgan og'izdagi qadahni, bo'yinga yopishayotgan xipcha belini, kishi g'animat biladigan maishat fursatlarini yoki holi haqida nashida etib, tarannum qilayotgan lisonni ko'rarding.

Men dedim:

Visol bahorida qochqoq kiyik vafo qildi (qochmadi),
Sabo shamoli bog'da esib (u kiyikning) kelishidan xabar berdi.
Anhorlar shildiradi, shohlar sajda qilishga egildi.
Husni mavjudotni asir qiladigan bog'larda yig'ildik.

Bu bog'larda oshiq bulut o'z o'stirishi bilan kech shamolini keltiradi. Bulutlar billurlari ustimizga dur sepdi.

Ipaksimon bog'ning sahni ustida yoqutdan yasalgan jom mavjud
Aqiqdan ishlangan tishlarki, tabassum unga ziynatdir.
Kumushsimon ko'zlarki, uxlamasdan termuladi.
Daraxt shoxlariki, bizni turli nafisliklar bilan o'rab turadi.
Bog' qushi ud shoxiga uchib ko'tarilgach, sayraydi.
Uning hushbo'y hidi orasida mushk hidi sezilmaydi.
Uning toza shamoli esganda sabo shamoli kasallikka chalinadi,
U Firdavs jannatiki, unda bo'lgan oy yuzi go'yo olovdek.
Jannat bog'iki, unda umrbod qolishni orzu qilasan.
Ey turli baxtlar bilan birga ishratga ega bo'lgan bog'.

Unda quchish, ichish, quchoqlashdan boshqa narsa yo'q,
Aylanuvchi qadahlar, ashula va to'kinlik bor.
Agar u bog'ni taqvodor kishi ko'rsa edi,
Uning go'zalligidan ikki bukilar edi,
Uning taqvosidan qech narsa qolmasdi – faqat inkor qolardi.
Tur, e hamtovoq! Zamon g'amginlikka to'g'ri kelmaydi!
Aysh ishrat qadahini menga ber,
bu bog' tabiatida zamon tasarruflari yo'q bo'lsin.
Menga tilla rangli sharob, suv, ko'kalamzoru go'zal yuz ber.
Malomatchiga bo'ysunma, u aldovchidir,
Uning tilida g'alayon bor, uni yaqin do'st dema.

Shunday qilib, osoyishtaligu xotirjamlik, farog'at-u to'kinchilik, narxi-navo arzonligi, orzu xavas ushalishi, zamon mo'tadilligi, sulton adlligi, tani-badan sihatligi, vaqti chog'lik, nafrat ko'tarilish, matlubga yetishish, mahbubga visollik hosil bo'ldi. Misra: «Nihoyasiga yetgach, uzun narsa qisqaradi». Ushbu to'y (tantanasi) da Temurga savlatlilik va ulug'vorlik, hashamat va dabdabalikdan (shunday) bir (ulug') narsa muyassar bo'ldiki, o'ylaymanki, bu qadarlik narsa qadim o'tgan xalifalardan hech biriga nasib bo'lmagan va (bundan) keyin keladiganlardan ham birontasiga nasib bo'lmaydi, garchi al-Ma'munning¹⁰³⁰ to'yi kechasi ostiga oltindan (bo'lgan) to'shak to'shalib, boshi saralangan marvaridlar sochilgan bo'lsa ham, u (al-Ma'mun) ushbu javohirlarga qaramadi va orqa-oldida sochilib yotganlarni yig'ishtirmadi va toki (mana) shunday demaguncha davom etaverdi – Abu Nuvosni¹⁰³¹ xudo ursin, – go'yo mana shunday deganda u (al-Ma'mun) hozir bo'lgan:

Go'yo u (sochilgan) oq – sariq (javohir)larning katta-yu kichiklari,
Oltin to'shakdagi dur tashlandilari kabidir.

Lekin qudratli¹⁰³² Temurning ushbu to'yida podshohlarning qizlari cho'ri, o'g'illari qul bo'lib, ularning har biri tutqunlik maqomida oyoqda turdilar. Temur huzuriga Misr va Shomdan al-Malik an-Nosir Farajning vakillari (qanchadan qancha) armug'on va sovg'alar keltirildilarki, shular jumlasidan jiraflar, tuyaqushlar (bor) edi; Xitoy, Hind,

Iroq, Dasht, Sind, Farang (evropalik)lar¹⁰³³ elchilari va ulardan boshqalar yaqin va uzoqdagi barcha iqlimlardan kelgan vakillar, har bir muxolifu muvofiq, do'st-u dushman (vakillari) yig'ilgan edilar. Kelganlar uning ulug'vorligining shohidi bo'lib, bu to'yda uning qudrati va hashamatini o'z ko'zlari bilan ko'rsinlar uchun Temur hammadan keyin chiqdi va jazolanishdan xavflanmay, oqibatidan qo'rqmay, o'sha paytning o'zidayoq bu ishga boshchilik qildi.

Men she'r aytdim:

U mamnun bo'lib xudo rijosiga ehtiyoji qolmadi.

Ko'ngli to'q bo'lib oqibatdan qo'rqmadi.

U xarom (narsa) larni tanovul qilib, ularni o'ziga muboh bilardi va jirkanchu yaramas narsalarni ko'p iste'mol qilardi. Bu borada u o'z jamoasiga nimani amr qilsa, ular unga amal qilardilar va o'zlari qilgan har bir qabih ishda kibrlanib, qilgan manfur ishlaridan o'zlarini tiymasdilar. Men dedim:

U (Temur) qon to'kish, buzuqlikdan (boshqa) bir jinoyatga o'tdiki,

U (jinoyat) orqali shariat harom hisoblangan narsani u halol bildi.

Keyin Temur podshohlar va amirlar, ufqlar sultonlari va ulug'larini, tumanlar oqsoqollari, askarlar azimlari va qo'mondonlarini taklif etib, ularga o'z qo'li bilan qadahlar quya boshladi va ulardan har birini o'z birodari yoki o'g'li maqomiga qo'ydi; ularga g'oyat qimmatbaho xil'atlar kiygizib, xilma-xil in'om-ehson va armug'onlar ado etib, ularning har birini o'z yonidan¹⁰³⁴ o'ng (tomon) iga o'tqazardi. Ammo chap tomoni esa ayollar va xonimlar uchun (maxsus) edi. Darvoqe, ayollar erkaklardan bekinmasdilar, xususan, ommaviy yig'inlar va xursandchilik tantanalarida, Temur bu tantanada chang va sitra¹⁰³⁵, ud va urg'un¹⁰³⁶ ashulachini ashula aytdirib, (raqqosani) o'z kuyiga raqsga tushirayotgan nay, ajoyib va g'aroyib ashula, maftunkor son, barakatli zamon, yoqimli havo tinglanadigan farmon, yulduzlar va to'lin oylar ustida aylanadigan quyosh, may to'liq qadah, bo'shagan cho'ntak, bajo keltiriladigan ish, ushaladigan orzu orasida davom etib, nihoyat o'yin-kulgi va xursandchilik uni to'liqlantirib, shod-xurramlig-u mag'rurlik uni qulg'utdi. U madadkordan yordam

so‘rab, qo‘lini uzatib, o‘rnidan turish uchun u (odamga) qo‘l cho‘zdi. Odamlar unga yordam berdilar, u (o‘tirgan) o‘rnidan turib tik turgach, keksaligi va cho‘loqligiga qaramay, ular o‘rtasida tebranib-tebranib raqsga tushdi. Men dedim: «Shol odamning chapak chalishi, go‘ng (odam) ning sergap bo‘lishi, cho‘loq (odam)ning raqs tushishi dunyo ajoyibotlaridandir».

Shunda podshohlar va ulug‘lar, sultonlar va amirlarning xotinlari Temur boshiga javohirlar va marvaridlar, kumush va tillolar, turli-tuman nafis qimmatbaho ashyolar sochdilar. O‘yin-kulgidan o‘z hissasini batamom olib, kuyov o‘z chimildig‘iga kirib, o‘sha orzular ushilib, ushbu jamoat tarqamaguncha Temur shu ahvolda davom qildi.

She‘r:

Bu ayshu ishrat mastvozlikdan bo‘lak narsa emasdi,
chunki u (mastlik) ketdi-yu, uning xumori qoldi.

Bo‘lim

Temur o‘z dunyosidan ko‘zlagan murodiga bolig‘ bo‘lib, orzusi¹⁰³⁷ kamoli-yu tamomiga yetgach, istagan narsasiga erishib yuqori darajaga chiqqach va o‘shish cho‘qqisining eng oliy zinapoyasiga ko‘tarilgach – uning umri oyi g‘urubiga yaqinlab, hayoti quyoshi botishiga andak qolganda, zamon uni (shunday) bir o‘q bilan otib qulatdiki, Temur (qaytib) oyoqqa turmadi¹⁰³⁸. Zamon unga fasohatli til bilan: – «Ey qizigan uy!» – deb nido qildiki, agar uning (tovushini) eshitsa homilador xotin tug‘ib yuborardi. Men she‘r aytdim:

Asli hayot narvondan bo‘lak hech narsa emas,

Kishi unga ko‘tarilganiga qarab yiqiladi.

Afsuski, u (tushish) narvondan tushish singari tushish emasdir.

Lekin shu shart muqarrarki, unga chiqishning yiqilishi bor.

Kishi qanchalik baland ko‘tarilsa, shunchalik qattiq parchalanadi,

Keyin Temur mastlikdan o‘ziga kelib, o‘z asliga¹⁰³⁹ qaytdi, o‘zining chegaradan chiqqanligiga nadomat chekdi va o‘z qavmini adashtirib, to‘g‘ri yo‘ldan boshlamaganligini fabmladi. Riyosat ishida (o‘zining) noshudlik ko‘rsatganini, siyosat va boshqaruvda tuban-

lashib ketganini sezdi. U mulkga nisbatan nohaqlik qildi va saltanat egasi haqiga nuqsonlardan yuzlab topildi. Izdan chiqqan (ish)larni uzatib, mushkul holatga tushgan vaziyatlarni to'g'rilashga kirishdi.

Temurga aloqador oldin o'tgan ba'zi hodisalar bayoni

Temur Hindistonda ko'ngilni quvnatib, ko'zni yashnatadigan bir jome' ko'rgan edi. U jome'ning arshi qurilishi bag'oyat husndor bo'lib, naqshi o'ziga yoyilgan to'shagi kabi oq marmardan edi. Jome' shakli Temurga yoqib qolib, o'ziga Samarqandda xuddi shuning miqolida jome' bunyod qilishni iroda etdi. Natijada, shu maqsad uchun bir makon ajratib, o'sha (jome') tarzida bir jome' qurishlariga va bu jome' uchun qattiq marmardan toshlar kesishlariga farmon berdi. Jome' ishini o'zining yordamchilaridan va devoni boshliqlaridan biri bo'lgan Muhammad Jald degan shaxsga topshirdi¹⁰⁴⁰. Muhammad Jald jome' binosi va uning rukunlarini pishiqlashda jidd-u jahd ko'rsatib, jome'ning asosi tarkibi, tartibi va ziynatiga husn berishda kamoli harakatini sarfladi.

Jome' ustiga to'rt mezana ko'tarib, uni (binosida) peshqadam binokorlar va ustalar bir-birlari bilan musobaqa qilib qurdilar. Muhammad Jald agar bu ish undan boshqa biron kimsa zimmasiga tushganda, u mana shu tarzda uddalay olmas va o'zi tutgan yo'ldan yurolmas edi va albatta Temur bu ishi uchun unga tashakkur bildiradi va uning huzurida (o'zining) martabasi yuqori bo'ladi, deb gumon qildi. Temur o'z safaridan qaytib¹⁰⁴¹ g'oyibligi vaqtida yuz bergan hodisalarni tekshirib yurib, ushbu jome'ni ko'rish uchun unga tomon yo'l oldi. Temurning nazari jome'iga-tushgan zahotiyoq u buyurdi, Muhammad Jaldni hozir qildilar va uni yuz tuban qilib, oyoqlarini bog'ladi-lar va-to'xtamasdan uning yuzini yerga qaratib tortib sudradilarki, nihoyat uni shu holatda tilka pora qildilar va butun xotini, bolalari va mol-mulkiga egalik qildilar.

Bu (jazo) ning sabablari bir qanchadir. Ulardan eng kattasi shuki, (shu payt) Temurning bosh xotini Katta Malika (ham) bir madrasa qurishni buyurgan edi. Me'morlar va handasa ahli bu madrasaning joyi Temur qurishga buyurgan jome' binosi muqobilida bo'lishini lozim topdilar. Keyin ular madrasa rukunlarini baland va binosini pishiqlik

qilib o'rnatdilar. Madrasa tabaqa va devorlarini jome'ga nisbatan baland ko'tardilar. Natijada, madrasa asosi jome' (asosi)dan mustahkam balandlikda jome'dan ko'ra yuqori bo'ldi. Temur esa qoplon tabiatli shahar vaziyat bo'lib, biron bosh unga takabburlik ko'rsatsa, albatta uning mahaqqi majoqlar, agar biron bel unga nisbatan g'ururlik xayoliga keltirsa, uning ustiga albatta tahqirga muhtalo qilardi. Shuningdek, biron kimsa o'zini unga teng barobar (teng) qilsa yoki nisbat berishda unga tayansa ham shu ahvolda yuz berardi.

Qachonki Temur ushbu madrasa qomatining cho'zilib, o'z kenitidan jome'sidan yuqori va baland ekanligini ko'rgach uning nafrati oshib, sadri g'azabga to'lib, alanga oldi va jome' muboshiri (Muhammad Jald)ga nisbatan qilgan ishini qildi. Umid qilgan orzusidan Muhammad Jaldga biron baxt nasib bo'lmadi. Bu hikoya keyin aytadiganimizga bir muqaddimadir.

Nukta (latifa)

Bu jome' ham o'z sohibi (Temur) kabi bo'lib, atroflarini gumbaz toshlari o'ragan, u toshlar jome' bo'yni va yelkalariga og'irlik qilib qolgan, u (jome') toqatining bo'yni o'sha toshlarni ko'tarishdan iborat gichka bo'lib, noziklashib, jome' tomining tili: «Agar samo yordam sa»¹⁰⁴² (oyati)ni tilovat qilardi.

Temur uchun jome'ni buzib, qaytadan uni tiklash va binosini ag'darib, yangitdan mustahkam qilib qurish bilan mashg'ul bo'lishga imkon yetmadi. Shunda u jome' imorati libosining yirtiqligicha va uning yog'ochlari cho'pini zaifu sinigligicha qoldirdi. Lekin Temur o'zining xos odamlari-yu yaqinlariga yig'ilishib o'sha jome'da jum'at namozini o'qib turishlarini buyurdi. Bu (hol) Temur hayot vaqtida va u vafotidan keyin ham davom etdi. Har safar odamlar bu jome'da namozga to'plansalar, uning toshlaridan «xudodan qo'rqib tushib ketadiganlarini»¹⁰⁴³ kutib turardilar va shu joydagi tog'lar farishtalari – «bilginki, tog'ni ular tepasiga soyavondek qilib to'nkardik»¹⁰⁴⁴, (oyati) ni tilovat qilardi. Kunlardan bir kun ushbu makon odamlari bilan liq to'lgan bo'lib, ulardan har biri o'z ehtiyotini ko'rib turganda

jome' yuqorisidagi toshdan bir-ikki bo'lagi (erga) tushdi. Shunda qimirlamay o'tirgan har bir (kishi) qochib, «imomni qoyim holda qoldirib, o'zlarini eshikka urdilar»¹⁰⁴⁵. Shular jumlasidan (ularning) tengquri va o'xshashlaridan biri bo'lgan Ollohdod ham bor edi. Qachonki ular bu xabar daqiqatini bilgach, o'rinlariga) qaytdilar va ulardan boqarorlik ketdi. Ular (nomoz) farzini ado etib, (tashqariga) chiqib tarqalgach, Ollohdod menga: – u fribgar daholilardan va sinchkov xakiylardan bo'lib, sharmandaliklar ka'basi atrofida yuz marta lab aylanib, ming martalab tavof qilgan (kishi) edi – «Bu jome'ga «Masjid ul-Harom»¹⁰⁴⁶ va unda o'qiladigan nomozga esa «Salot ul-Xayf»¹⁰⁴⁷ deb laqab bermoq lozim», – dedi. Ollohdod yana menga: – u quyidagi mana shu she'r ma'nosini fahm-lagan ekan – «Bu ibodatxonam sha'nida nashida to'qilishi va u nashida tirozining raqami hamda uning boshlanishi (sadri) va bad'iiyligi (majoz) ning naqshi, bir shoirning mana shu so'zi bo'lishi kerak», – dedi.

Soliqlar (puli)dan¹⁰⁴⁸ masjid qurayottaningni eshitdim. Xudoga shukurki, sen bunga muvaffaq bo'la olmayсан. Go'yo o'z farjini vosta qilib, yetimlarni boqqan xotin kabi; e xarob bo'lgir xotin! Zino ham, sadaqa ham qilmagin.

Bo'lim

Temur Rum shaharlarida savlat to'kib yurganida, uning fikrida sharq yerlarini xolis qilib olish javlon urardi. Uning Ollohdodga maktab yuborib, u mamlakatlar avzoi tavsifini talab qilganligi avval zikr etilgandi. Qachonki u joylar holatlari (ochiq-oydin) namoyon etilib, qishloqlari, muzofotlari va mintaqalari unga ayon bo'lib, xuddi o'z basirati ko'zi bilan mushohida etgach, hamda u mamlakatlar kayfiyati Temur dilida qarorlangach, u tarafga tomon bu atrof boshliqlarini otlantirdi. Shular jumlasidan Berdibek, Tangriberdi, Saodat, Ilyos Xoja, Davlat Temur va ulardan boshqa yana bir qanchalar bor edi. Ularga qo'shinlaridan bir necha toifasini qo'shib, hammalarini Ollohdodga borishlarini, Ollohdod o'z ishini tartibga keltirishini, yo'lga ravona bo'lishlarini va Bosh Xumra¹⁰⁴⁹ deb ataladigan bir qal'ani tiklashlarini buyurdi.

U (qal'a) Ashparadan o'n kunlik chamasi yo'lda, mo'g'ul to'dalari qaramog'idagi joylardan bo'lib, ikki mamlakat o'rtasida nizoli bo'lganidan, qal'a ishlari iztirobga tushib, xarobaga kelgan edi.

Ular sonsiz-sanoqsiz askar bilan ushbu joyga qarab yo'l oldilar va o'z odatlariga xilof ravishda imorat (qurish) bilan shug'ullandilar. Bu guruhning yo'lga chiqishi 806-yilning oxirlari (1404-yil iyun) va 807-yilning avvallarida (1404-yil iyul) edi. Bu bilan ular bu joyni o'zlari uchun mustahkam qo'rg'on va Xitoyga yurish qilib qaytishlarida o'zlariga qarorgoh va panohjoy bo'lishini ko'zda tutdilar. Qachonki ular qal'a asosini mustahkamlab, xilma-xil uylari va ular misoli imoratlarini tartibga solib, poydevor bo'ladigan toshlardan uning qadamlari asoslarini qurib, devorlari tepasiga belgi va alomatlarini ko'targach, Temur ularga bir farmon yuborib, qal'a ishlarini keyiniga qoldirib, o'zlarini go'yo uning zikrini unutganga solishlarini va (ularni) qaytib, mamlakatda ziroat ishlari bilan mashg'ul bo'lishlarini buyurdi. Chunki shahar va qishloqlar ahlidan haydash va yanchish faqihlari, ekish va sug'orish bilan mashg'ul bo'lgan o'ru qirdagi fallohlar, ruzdoqi¹⁰⁵⁰ va korandalar ahlining Samarqand hududidan tortib to Ashparagacha (bo'lganlari) muomala va savdo-sotiq masalalarini tark qilib, sug'orish va ekish darsida so'zda va amalda bahs takrorlaydilar va har birlari o'z jamoasiga ekishda yaroqli o'z ashyosini tayyorlashini bildiradilar. Agar biron kishi, garchi namozini tark qilishga majbur bo'lsa ham, dehqonchiligini tark qilishdan hazarda bo'lsin, – dyodi. Bu bilan Temur ularni (Xitoyga) safarida o'zlariga yetarli tayyorgarlik bo'lishini, bu qiyin yo'lda o'zlari va ulovlariga oziq-ovqat noqis bo'lsa, uni ziyoda qilishni istadi.

Natijada, ular qurilishni tashlab, amirlardan har qaysinisi o'z diyorini ko'zlab jo'nadi. Ular ho'kiz va urug'larni yuzaga chiqarish bilan mashg'ul bo'lib, xuddi Temur ko'rsatib, buyurgandek jamiyki unumsiz (o'lik) yerlarga hayot berishda jidd-u jahd ko'rsatdilar. Ular bu ishdan faqatgina yoz o'z bisotini yig'ib, kuz jarchisi olamga o'z bayrog'u namatlarini yoyganda forig' bo'ldilar.

Avvalgidek Temurning Xitoyga azm etishi, «haq o'lim ajali kelib»¹⁰⁵¹, undan yopiq (parda)ni ochishi, keyin uning safardan saqar (do'zax)ga ko'chishi bayoni

Temur o'ziga kelgach, otlanishi kerak bo'lgan ufqlar tomoniga tinchlikka tutindi; u tevarak-atroflarni, (ayrim) mamlakatu yurtlarni o'ziga xolis qilib olishni niyat qildi. O'z odatiga binoan yurish jilovini Xitoy tomonga burdi. Chunki (uning gumonicha) bu eng to'g'ri yo'l edi. O'z askarlari ummatlariga xabarchi yuborib, to'rt yil yoki undan ham ziyodga yetadigan tayyorgarligini ko'rib, hozirlanishlarini xabar qildi. Shunda har bir ummat o'z «rasuli» da'vatiga «labbay» deb javob berib, o'z qabullari quloqlariga Temur farmonlari sirg'alarini oqib zeb berdilar. Har bir sher (Asad)¹⁰⁵² o'z tayyorgarligi Javzotil¹⁰⁵³ ko'tarib, Temur xohishi echki (Jady)sini¹⁰⁵⁴ mindi, har bir bu'kiz (Savr)¹⁰⁵⁵ o'z ovqati, doni, (Sumbulasi)ni¹⁰⁵⁶, sug'orish chelag (Chelv)ini¹⁰⁵⁷ tayyor qildi; ulardan har bir chayon (Aqrab)¹⁰⁵⁸, qisqichbop (Saraton)¹⁰⁵⁹ o'rimalashini qilib o'rimaladi, hech bir me'yorsiz-u boshovsiz tavakkaliga bandalarga zulm ko'rsatib, ular katta baliq (Din)¹⁰⁶⁰ suzganidek adovat dengizida suzdilar. Shu payt kamalak (Qavs)¹⁰⁶¹ hiloli o'z sovug'i o'qini (o'z) farmoni bilan har bir quloqqa (xabarga) jo'natdiki, u qish askari bu dunyoga o'rinlashdi, — deb (sovuq) xabar keltirdi. Demak, har bir bekam-u ko'st kishi (qishga) tayyorlansin, har bir yalang'ochu oyoq yalang undan hazarda bo'lsin. Bu qishni daf qilishda (shoir aytgan) «koflari»¹⁰⁶² bilan kifoyalanmasinlar, chunki hech qanday «kof» unga barobar bo'la olmaydi. Zotan bu galgi qish xudo alomatlaridan bir alomatki, «(Siz) xudo alomatlarini masxara qilmang»¹⁰⁶³. Darhaqiqat, qishning kelishidan maqsadi rafslarni yaxlatish, burun va quloqlarni (sovuqdan) kuydirish, oyoqlarni chalishtirib, kallalarni uzishdir.

Kuz fasli (qish) qo'shinining (yo'l) boshlovchisi va to'dalarining qo'mondoni, uning ko'rinishidan (bir) namuna, asl xohishining bo'zgusi, mukotibalarining unvoni, guruhining muqaddimasi bo'ldi. Keyin (qish) o'zining sovuq shamollari osiflari bilan baqirib hayqirdi va olam ustiga kelib-kelib turuvchi bulutlari chodirlarini yopdi. Natijada, uning hayqirig'idan (odamlarning) a'zoyi badani titradi, har bir hasharot uning kuchli sovug'idan qo'rqib, o'zining jahannami qa'ri-

dan boshpana izladi. Olovlar so'ndi, ko'llar muzladi, shoxlardan tushgan barglar titradi, tepaliklardan soyliklarga tomon oqayotgan anhorlar o'z yo'lida yiqildi (muzlab to'xtadi), sherlar o'z to'qayzorlariga chopib, kiyiklar uyalarida yashirindilar, borliq bu qish ofati dastidan (xudodan) panoh tiladi, undan qo'rquvidan yer yuzi sarg'aydi, bog'lar ruxsorlari g'uborsimon bo'ldi, ko'kalamzorlarning jismi so'lib, ulardagi so'limlik va ko'rkamlik ketdi. «Yer yuzidagi nabobotlar shamol uchirib ketadigan quruq cho'pga aylandilar»¹⁰⁶⁴.

Temur bu nasim shamollari (og'zidan chiqarib) otib tashlagan lafzlarni qabohatli bilib, bu puflash damlarini sovuq hisobladi va chodirlar liboslarini tayyorlab, otlar uchun jullar¹⁰⁶⁴ «jubba»larini¹⁰⁶⁵ hozirlashni amr qildi. Yax parchalari va sovuq (do'l) o'qlariga qarshi «mubattana»lardan¹⁰⁶⁶ «daraq»¹⁰⁶⁷ va tivitdan «zarad»¹⁰⁶⁸ tayyorladi. Keyin qishning muloqoti uchun kiyimlarni ikki barobar ko'paytirdi va u (kiyim)larni o'zining keskir azmi qomatiga quydirib, ularni o'qobiliyati kifoyaticha qalqonlar bilan mustahkamladi. U (odamlarning) kalomi-yu malomatiga e'tibor bermadi, qish ishiga kiygan va tayyorlagan (liboslar) ini ro'kach qilib, har bir «kof» va «lom», ya'ni «hamma narsa (kifoya)» deb hisobladi va o'z askariga: «Siz qish xususida parvo qilmang, u faqat «sovuq va salomatlik»¹⁰⁶⁹ dedi.

Askarlari jam bo'lib, ishi va farmonlari bir bo'lgach, Temur besyuz arava yasashlarini va (og'ir) yuklarni ortish uchun ular ustiga temir qoplashlarini buyurdi. Qish kirishi bilan Temur xurujini tezlatdi va qish uning umri jarayonini uzish bilan fano devoniga yetishga boshladi. Natijada, u rajab (1405-yil yanvar) oyida yo'lga chiqdi¹⁰⁷⁰. Shu payt shunday qattiq sovuq bo'ldiki, undan ajabda qolasan! Biroq ayanchliga rahm qilmay va sovuqdan kuygan biron jasadga hech bir achinmay Temur yurdi. O'z sayohatida u Sayhunga yetib keldi, daryo muzlagan bo'lib, uning ustiga «sof na; sim»¹⁰⁷⁰ «tekis qasr»¹⁰⁷¹ qurguladi. Men avval aytgandim:

Dengiz ustiga chuzilgan ko'prik ko'rdim,

Uni arshi ilohi tekis qasr qilgan ekan.

Uning yonida o'tirib, sovuq va sharobsimon ko'z
yoshimni to'kdim,

Ko'z yoshlarim shishada yaxladi.

Temur daryoni kesib o'tib, yo'lida davom etdi va o'z qaysarligiga yopishib olib, o'jarlik qilaverdi. Qish esa Temur ustiga o'z balolarini yuborib, «ichida olovi bo'lgan uyurma bo'ronlari»¹⁰⁷² bilan har tarafdan uning boshiga kulfatlar ag'dardi. Uning askari nabototini o'zining sovuq izg'irin shamollari bilan urdiki, qish bu shamolini tobora kuchaytirdi. U (Temur) esa bu ko'pchilik to'da bilan yurib, hech bir asirga rahm-shafqat qilmadi, biror mayib-siniqni tuzatmadi. U o'z kiyimlari bilan qish sovug'ini yengmoqchi bo'lib, o'z yoshu qullariga qaramay sahro bilan raqobat qilardi. Keyin qish o'z sovuq qullalari bilan ular o'rtasida javlon urib, ular ichiga o'zining kuchli bo'ronlarini tarqatdi; shuvillagan qattiq shamollarini ular ustiga turg'izib, davomli qattiq bo'ronni ularga hukmron qildi. (Qish) Temur to'dasi orasiga joylashib: «Shoshilma, e bebaxt! O'zingni bos, e qattiqqo'l zulmkor?! Qachongacha sen (o'z) o'ting bilan kishilar qalblarini yondirasan? Oloving va (mulkka) tashnaliging bilan kishilar jigar-bag'rini kuydirasan? Agar sen jahannam ikki nafasining biri bo'lsang, men esa uning ikkinchisiman. Biz ikkimiz mamlakatlar va odamlarni qo'porib, yo'q qilishda keksaydik. Sen ikki nahs¹⁰⁷³ yulduzining uchrashish sababi (bilan) baxtsiz bo'lg'in! Agar sen odamlarning jonini nafasini sovutgan bo'lsang (o'ldirgan bo'lsang), mening dahshatli sovug'im esishlari sendan ko'ra kuchliroq. Agar sening otliqlaring musulmonlarning terisini azob bilan shilib, ularni yaksonlab, har qilib, azoblagan bo'lsa, mening ro'zg'orimda (esa) tangri yordami bilan undan ko'ra pishiqroq shilish bor. Azbaroyi xudo, men seni (bu gaplardan) chetda qoldirmayman. Mana men olib kelgan (narsa) larni ol! Xudo haqi, e shayx, seni rayb ul-manun (taqdir bevafo)liq) sovug'idan hech narsa, na otashkurakdagi cho'g' iltijosi-yu na o'choqdagi alanga issig'i – himoya qila oladi», – deb nido qildi.

Keyin qish uning ustiga temirni ham qirqadigan, qalqonni ham parchalaydigan miqdorda qor uyumlarini yog'dirib, Temur va uning askarlari ustiga qattiq sovuq samosidan (behisob) tog'larni qulatdirdi, ularda do'l bor edi; uning orqasidan esa qum bo'ronlarini jo'natib, ular bilan Temur odamlarining quloqlari-yu ko'zlarini to'lg'izdi; sozdirmasdan burunlariga tiqdi. Shular sababidan ularning jonlari

halqumlariga qarab yurdi. «Bu qisir (behuda) shamol»¹⁰⁷⁴ tekkan har bir narsa o'sib-unmay, aksincha buzildi. Yerning mashriqi-yu mag'ribi bu yoqqan qordan qiyomat maydonining sahrosi kabi yoki xudo kumushdan quygan dengiz misoli bo'lib qoldi. Agar (shu payt) quyosh chiqib, muz yarqirasa, undan ajoyib bir narsa: osmon feruzdan, yer billurdan bo'lib, ular (ikkalasi) o'rtasi tillo parchalari bilan to'lgandek ko'rinardi. Agar shu asnoda – xudo (undan) saqlasin – biror jonli mahluq ustiga shamol esib qolsa, u (jonli)ning nafasini o'chirib, uning o'zini, otini, shuningdek, tuyalari va tuyaboqarlarini ham muzlatib, nihoyat, har bir holi zaif (kishi)ni halok etadi. Nihoyat shunday bo'ldiki, olov bo'lsa atirguldek yoqib, u (olov)ning kelishi salomatlik va yoqimlilik keltirdi. Ammo quyosh esa titrab, uning ko'zi sovuqdan muzlab, qurib, go'yo ushbu aytilgandek bo'lib qoldi: «Shunday bir kun bo'ldiki, quyosh u kun sovuq'i dastidan o'z kulchasiga «olov tortilsa» deb orzu qildi».

Agar kishi nafas chiqarsa, uning nafaslari soqol va mo'ylovi bilan muzlab, u kishi o'z soqolini turli qimmatbaho zebalar bilan bezagan fir'avn kabi bo'lar edi. Agar kishi quyuq bir tuflasa, tufugi o'zida harorat bo'lishga qaramasdan, yerga borib tushmay, (faqat u) yaxlagan o'q kabi borib tushardi. Shunday qilib, ular (Temur odamlari) hayoti sitrasi ochilib, ulardan har birining holi tili nashida eta boshladi:

«Ey Rabbim! Sovuq qattiq bo'ldi, sen mening xolimdan xabardorsan, endi biladigan emassan; agar bir kun sen meni jahannamga kirgizadigan bo'lsang, mana shu kundan menga jahannam avlodir».

Natijada, Temur askaridan birtalayi halok bo'lib, qish ulardan katta-yu, kichikni qirdi. Ularning burun va quloqlarini (sovuq yaxlatib) tushirdi. Ular nizomlarining bandi yechilib, tarqab ketdi. Qish esa ular ustiga shamol bo'lib esib, dengiz bo'lib quyilib, nihoyat ularni g'arq qilib yubordi. Ular esa (bundan) ojiz bo'lib, hayratda qoldilar va «o'z gunohlari sababli (suvga) g'arq qilinib, keyin jahannamga kirgizdilar. Ular o'zlari uchun xudodan boshqa madadkor topmadilar»¹⁰⁷⁵. Shunga qaramasdan, Temur o'lganlarga e'tibor qilmas va yuz bergan ish(lar) uchun afsuslanmasdi.

**Oллоhdodga Temur yullagan bir farmon, u (farmon) bilan
jigarlar-u qalblarni tilka-pora qilib, madorsizlantirishi va
Oллоhdod ustidagi (mavjud) kulfatni (yangi) mashaqqatlar
bilan oshirishi bayoni**

Samarqanddan (Xitoyga qarab) chiqqan paytda Temur Ashparada
turgan Oллоhdodga bir farmon yo'llab, bu (farmoni) bilan uni beqaror
qilib, qovoqlari uyasidan uyqusi qushini cho'chitib, uchirib yubordi.
Bu farmon mazmuni ishoratidan Oллоhdod fahm etdiki, Temur uni
talvon, bolalarini yetim, diyorini vayron qilishni istab, qattiq tanglik
keltirib, uning oldidagi barcha yo'lu yo'laklarni bekitdi. O'z amrida
Temur unga shunday topshiriqlar tavsiya qildiki, ularni bajarishdan
to'm tog'larni kesib, qoyalarni ko'chirish oson va ulardan eng ar-
sinaganining oldida dengizlar suvini simirish lazzatli edi. Oллоhdod-
ga buyurilgan ishlarning eng kichigidan (biri) shu ediki, uning yolg'iz
askari Temur (askari) Ashparaga kelgan kuni faqat bir kechaga kifoyat
ovqat va otlarini to'ydiradigan oziq tayyorlab, iqomat uyush-
tirish edi. Shunga tegishli narsa- lardan yuz tuyaga yuk bo'ladigan
maxsus un bo'lib, bu (un) faqat bir kechaga muljallanardi. Chunki u
askarining ko'p sonli askari bilan Ashparada faqat bir kechagina tunay-
di deyilib, (farmonda) bundan boshqa (gap)lar ham bor edi. Qachonki
Oллоhdod bu maktubdan voqif bo'lib, bu xitob mag'zi-yu mazmuniga
tashungach, u o'ziga azob-uqubat kelganligini bildi: uning oromi bu-
tildi va butun harakatini sarflab, (aytilgan) unni tayyorlashga kirishdi
va (to'xtab qolgan) tegirmonlarni yurgizishda jidd-u jahd ko'rsatdi.
Tegirmonlar esa bu ajib paytda adabli kishining holidan ko'ra ham
to'staganroq bo'lib, ular suvlarining ariqlari xasis kishining kafidan
ko'ra ham quriganroq edi. Qahatchilik davri un gardlarini shamolga
kelirgan, anhorlar (suvlari) qonlari tog'lar tomirlari yo'llarida qotib
qolgan, ko'z yoshlari esa ko'z ichki burchaklariga botib ketgandi. Ol-
lohdod har qanday kulfatu shiddatga tayyorlab (bekitib) qo'yganla-
rni sarflab, nafis mollarini ham ayamadi va suvni oqizish xususida
mol dunyosiga suyandi. Dovyurak erkaklarni yordamga chorlab, har
bir oqar suv va ko'lmakdan foydalandi. Ittifoqli¹⁰⁷⁷ do'stlari maslahat-

larini so'rab, ular yordamida ustiga kelib (tushib) turgan balolar chalgidan qutulishga intildi. (O'zining) yuziga yopilib, ochishga toqayotgan yetmaydigan har bir eshikni taqillatdi. Natijada, ular uning da'vati qabul etib, nido-yu sadosiga javob berdilar va iztirobi alamidani o'z voy chekishib, kasaliga tabib izladilar. Sher va qoplon sifatli korond va hunarmandlarni jam qildilar. Tegirmonlarni yurgizadigan miqdordagi anhorlarni oqizish uchun (birqadar) ish qildilar. Ular sovuqqa inodib ko'rsatib, suv yo'lidagi muzliklarni parchalay boshladilar. (Bu ishda ular go'yo sovgan temirga (bolg'a) urgan (temirchi)ga va o'z va'q qudrati bilan xudosiz kishi qalbini yumshatmoqchi bo'lib mashaqqat tortgan odam kabi bo'ldilar. Nihoyat, Ollohdodning g'am-g'ussasi yengillashdi, ularning chekkan uqubatlari sababli ko'ngli bo'shashib ko'zlaridan yosh keldi¹⁰⁷⁸. So'ngra u g'azabli yuzlarga sovuq nasim kelib, ular muzdan temir quloch bilan bir quloch ham parchalay olmay qoldilar. Agar sovuq nasim essa, suv uni tabassumli yuz bilan qarshi olardi. Suvning qalbi u (odam)lar olovidan muzlab, (ular) taftidan yuragi qotardi. Natijada, (suv) betidagi narsalar muzlar edi. Shunday qilib, ularga yo'llar torayib, orqalariga qaytardilar va xudosehrlanganlarga o'xshab keyinga yurardilar. Shunga qaramasdan, Ollohdod mol-dunyoni ayamasdan: «Ey suv! Ey odamlar!» – deb madda tilab nido qilardi. Men dedim:

Ularning har biri quvvati boricha aylantirib
 suv chiqaradigan eshak misoli,
 Suv oqishi uchun uni (eshak)ni to'xtatardi,
 Har gal uni to'xtatsa, bu sovuqqa qo'l kelardi.

Nihoyat, (Ollohdod) do'stlari o'rtasida (Temurning bu amri) majburiyet yetmaydigan topshiriqdir, degan ittifoq voqe' bo'ldi. Qachonki (Ollohdodga) ularning ahvoli bayon bo'lib, o'z huzurida ularning majburiyet ekanliklari ayon bo'lgach, Ollohdod o'ziga g'amgin baxt yaqinlashib so'zsiz halok bo'lishiga ishonch hosil qildi. U o'zining cheksiz balaqiga uchraganligi va o'z mahdumining ulkan bir ish uchungina unda nozik tig' talab qilganligini bildi. O'z g'animlarini uning to'g'risida Temurga nima chaqimchilik qilganliklari va dushmanlari va hasudachilarining u haqida Temurga yetkizgan (gap)lari Ollohdodga keldi.

yetgan edi. U Temur dilining o'ziga qarshi o'zgarganligini bilib, uni o'z jome'si ustosi Muhammad Jald bilan nima ish qilganligi unga ma'lum bo'lgan va qanday qilib Temur uni rosa qiynab, qatl etgani, mol-dunyosini talab, bolalari-yu ahlini asir olgani Ollohdodga hikoya qilingan edi. Ollohdod bu kulfatlarni o'ziga nisbatan necha hissa ko'p bo'lishini (Temurdan) kutib, unda na qaror, na kecha-yu na kunduz erom bor edi. U dunyodan qo'lini yuvib, hayoti, ahli, mol-dunyosi va bola-chaqasi bilan vidolashgandi. (Shu payt) ro'za oyi yaqinlashib, Temur bilan muloqotiga o'n kuncha chamasi qolgan edi. (Holbuki), yo'llar uzilgan, «tolib (Temur) ham va matlub (Ollohdod) ham o'jiz qolgan edilar»¹⁰⁷⁹. Tanho bayt:

Agar holing toraysa, huzur-halovat (ham) kut,
Ko'pincha holi torlik erkinlikka (eng) yakindur.

Ushbu jabbor yengilishining sababi va uning do'zaxga ko'chib, asfalasofinda qaror topishi bayoni

Vaholanki, Temur O'tror¹⁰⁸⁰ deb ataladigan joyga yetguncha o'z yurishini davom ettiraverdi. U zohiran sovuqdan amin bo'lib, botinan o'zidan ibrida¹⁰⁸¹ (kasali)ni daf qiladigan narsa tayyorlamoqni istadi. Shu sababli tarkibida issiq davo (modda)lari, hushbo'yliklar, zarar-siz, foydali rezavorlar solib ishlangan xamr arag'ini (tozalab) ajratib oliblarini buyurdi. Chunki tangri bu qudratli ruhning Temur o'zi ixtiro qilib, asoslagan zulm sifatlariga ko'ra chiqishini iroda etdi. Keyin Temur ushbu araqdan tanavul qilib, hech bir tap tortmay o'lchovsiz miqdorda ko'proq iste'mol qilaverdi. U o'z askarlari hol-ahvolini e'tiborga, ularga e'tibor bermas va (ular) duosini tinglamasdi. Nihoyat, o'lim qo'li unga bir qadah tutqazib, «ularga shunday) qaynoq qay ichirdiki, bu bilan ularning ichak- larini uzdi»¹⁰⁸².

Darhaqiqat, Temur tangri qazosiga qarshilikni va zamon (ahli) bilan urushni davom ettirib, tangri taoloning ne'matlarini inkor etar edi. Shubha yo'qki, u nuqsonli (holda) kelib, (ko'pdan ko'p) zulmlarni amalga oshirib, ziyoda (bo'lgan) holda ketdi.

Ushbu araq Temur ichaklari va jigariga ta'sir qilib, uning a'zoi-budani qaqshab-titradi va qo'l-oyoqlari bo'shashdi. Shunda u tabib-

larni keltirib, kasalini ularga ko'rsatdi. Bu (qahraton) sovuqda ular uning qorniga va peshanasiga muz qo'yib muolaja qildilar. Natijada, uch kecha o'tgach, Temur xo'rlanish va jazolanish uyiga tomon ko'chish yuklarini bog'ladi. Uning jigari pora-pora bo'lib, «mol-dunyosi va bolalarining unga nafi tegmadi»¹⁰⁸³. U qon qusib, hasrat va nadomatdan qo'llarini tashlay boshladi. Tanho (bayt):

Agar o'lim changalini solsa,
hech qanday tumor befoydadir.

Ulim soqiysi Temurga eng achchiq qadahni ichirdiki, shu payt u o'zi inkor etgan (narsasiga imon keltirdi. Lekin «azob-uqubatni ko'rib keltirgan imoni unga foyda bermadi»¹⁰⁸⁴. U madad tilab dod-faryod qildi, lekin madadkor topilmadi. Unga qarab: «jirkanch jasadda bo'lgan, e iflos ruh chiq»¹⁰⁸⁵. (Ey jon!), bulg'angan, zolim va gunohkor bo'lgan holingdan chiqqin va do'zaxdagi qaynoq suv, sassisq joy va fosiqlarga qo'shni bo'lish senga muborak bo'lsin», – degan nido tushdi.

Agar uning bo'g'ilgan bo'taloq kabi xirillab, rangining o'chganini va osilgan tuya misoli ikki lunjidan ko'pigi oqqanini ko'rsang edi! Agar sen azob maloikalarini zolimlarning diyorlarini xarob etish, ular olovlarini so'ndirish va manorlarini vayron qilish uchun bashorat bermoqqa zohir bo'lishlarini ko'rsang eding! «Kofirlar vafot topayotgan vaqtida maloikalarning ularning yuzlari-yu orqalariga urayotganini ko'rsang edi»¹⁰⁸⁶. Agar sen uning (Temurning) xotinlari-yu hoshiyasini uning atrofida bo'kirib yig'lashlarini-yu uning yordamchi va qo'shinining «o'zlari shunchaki (soxta) intilgan kishilarini yo'qotganlarini»¹⁰⁸⁷ ko'rsang eding. «Agar sen ularning: «ruhlaringizni qo'yib yuboring, bu kun xo'rlik azobi bilan jazolanasiz, bu shuning uchunki, tangri taolo ustida siz haqiqatga xilof gapni aytgansiz, tangrini (tangrilik) alomatlaridan o'zingizni yuqori tutib kibrlangansiz»¹⁰⁸⁸ deb aytayotganlarini ko'rsang eding! Keyin maloikalar jahannamdan azobli va g'aliz bir libos keltirib, ho'l jundan sixlarni tortib olgandek, ushbu ruhni tortib oldilar. Shunday qilib, Temur Allohning la'nati va uqubatiga ko'chib, uning alami tahqiri va azobida qaror topdi. Bu (voqea) 807-yil, nurli sha'bon oyining o'n yettinchisi, chorshanba ke-

chasi (1405-yil 18-fevral) O'tror atrofida yuz berdi¹⁰⁸⁹. Tangri taolo o'z marhamati bilan (bu) xo'rllovchi azobni bandalar ustidan ko'tardi, natijada, «zulm qilgan jamoaning orqa tayanchi qulatildi, olamlar og'usi bo'lgan tangriga hamdlar bo'lsin»¹⁰⁹⁰.

Temur vafotidan keyin voqe bo'lgan hodisalar va ishlar, zohir bo'lgan surur va yomonliklar bayoni

Ollohdodning Saodat deb ataladigan bir sodiq do'sti bo'lib, u Andijon (shahri)ning noibi edi. Saodat taniqli, mashhur kishilardan bo'lib, Bosh Humra (qal'asi)ni tiklashga tavajjuh qilgan amirlardan biri edi. U Ollohdodga chopar yuborib, fasod moddasining (bu dunyodan) ko'tarilganligi, Temur yerlari tobelarini tashlab, o'z gunohlari bilan darak-molikka¹⁰⁹⁵ (do'zaxga) tomon yuzlangani xabarini yetkazdi. Chopar ushbu xushxabar bilan mazkur yil ramazon oyining o'n to'rtinchisida (16-mart, 1405-yil) Ashparaga yetib kelib, Ollohdoddan g'am-g'ussasini yengillatib, uning qayg'u alamini ketkazdi. Chopar unga go'yo yangitdan hayot baxsh etgandek, cho'l-u biyobonda ustiga taom va suv ortilgan tuyasini yo'qotgandan keyin qaytarib keltirgandek bo'ldi.

Ollohdod, uning ishlari va bundan keyin umrining oxirigacha u bilan yuz bergan mojarolar hikoyasi keyinroq keladi.

Baxt kulib boqib, Temurdan keyin taxtga egalik qilgan (kishi)ning bayoni

Temur vafot etib, tangri olamdan uning g'amini yo'q qilganda, u bilan askarlari ichida yaqinlari va bolalaridan Amiranshoh o'g'li, Temurning nabirasi Xalil Sulton va hamshirasining o'g'li Sulton Humayndan – qaysiki, u Temur Shomga kirganda (Misr) sultoni tomoniga qochib o'tgan edi – o'zga hech kim yo'q edi. Ular bu masalani (uning vafotini) sir saqlashni, fuqarodan hech bir kimsa sezmasligini iroda etdilar. Lekin ular rag'batlariga qaramasdan bu habar tarqalib, hamma yoqqa ovoza bo'lib ketdi. Natijada, ular iztirob chekib, vahimada qoldilar, u yoq – bu yoqqa yugurishib, sarosimaga tushdilar. Shunda odamlarning hammasi bu ishdan voqif bo'lib, fahmladilar va

«zulm qilgan qavmning orqasi kesilganligini»¹⁰⁹⁶ tushundilar. Natijada, askarlar (ham) sarosimaga tushib, seskandilar va Temur jasadi ortib, Samarqandga qarab qaytdilar. Xalil Sultonga baxt kulib boqib borliq unga xoli bo'lgach, u taxtga egalik qildi. Uning otasi Amiranshoh Ozarbayjon va unga qarashli yerlarning mutavalliyasi bo'lib, o'g'illari – Umar va Abu Bakr u bilan birga edi. Ular bilan Movarounnahr o'rtaligida tog'-u toshlari daraxtzorlardan yuzlab to'siqlar minglab g'ovlar mavjuddir. Ushbu Abu Bakr chigatoyliklar o'rtasida suvoriy botirlardan va o'tkir qilich bilan dushmanning boshiga zarba tushiruvchilardan biri edi. Zikr qilishlaricha, u ho'kizni to'xtatib yoki tuyasini cho'ktirib, qilich bilan ikki zarba emas, bir zarba urib, (uni) ikki ajratib bo'lib tashlarkan.

Amiranshohni esa Temur (o'lgan)dan keyin Qora Yusuf qilib etib¹⁰⁹⁷, undan Ozarbayjon yerlarini xolis o'ziniki qilib oldi; uning o'g'li Umarni birodari Abu Bakr o'ldirdi. Abu Bakrni esa Kermanshok hokimi Idiku o'ldirdi. Ularning janglari (tarixlarda) zikr qilingan bo'lib, hikoyalari mashhurdir.

Shohruh Hirot va Xuroson yerlarida bo'lib, Pir Umar esa Foni viloyatlari va o'sha mamlakatlarda edi. Temur o'ziga valiahd qilib Muhammad Sultonni tayinlagandi. Garchi u nabiralariidan bo'lsa ham, lekin Temurga uning baxtu saodatligi, aql-idrokligi va ziyrakligi ayon bo'lgach, uni o'z o'g'illaridan muqaddam qo'ygan edi. Ammo qazo Temur xohishiga inodlik bildirib, (avval) zikr qilinganidek, Muhammad Sulton Rum mamlakatidagi Oqshaharda vafot topdi. Muhammad Sultonning Pirmuhammad degan birodari bo'lib, minba'di Temur uni o'ziga valiahd qilib tayinlagan edi. Temurga o'lim jarchisi hujum qilib, uning ruhini tashvishli tovush bilan chorlaganda, u g'aflat dengizida g'arq bo'lib, o'z (hayoti) muhlatining cho'zilishini rijo qilardi. Lekin (o'lim) o'ylab-netib o'tirmay, uni so'yib tashladi va askarini sarosimaga tushirib, gangitdi. Temur shu ahvolda ekanida, uning (barcha) avlodi va nabiralari undan uzoqda, qarorlari barqaror, halokatdan amin, vayrongarchilikdan forig' bo'lib, ular ham Temur kabi g'aflatda qoldilar. Pirmuhammad (esa) Qandahorda bo'lib, u (Qandahor) Xuroson va Hind hududining o'rtasidadir. U bilan Mo

varounnahr o'rtalig'ida (poyonsiz) cho'l-u biyobonlar mavjud edi. Temur bunyod etgan Doril mulkga – ya'ni Samarqandga Amiranshoh o'g'li Xalil Sultondan boshqa yaqinroq (kishi) yo'q edi. Shu bilan birga, qish paxtalari va uning savaydiganlari yer firosfiga o'z to'shagini voygan, uning ustida qor momiqlaridan olam yuzini va uning atroflarini qoplaydigan, orqa va kiftlarini yopadigan miqdorda tashlagan edi. Ushbu avomlar (Temur avlodlari) dan birortasi ham tayyorgarlik foratida safar harakatiga kerilib (otlanib), qo'lini hamlaga ko'tarish va ayog'ini yurishga cho'zish u yoqda tursin, to'shakdan boshini chiqarib yoki tishini ko'rsatib kulib, yeng ichidagi barmoqlari uchini zo'hir qilishga ham qodir bo'lmadi. Chunki jinoyatkor nasim darhol uni o'rab, qamrab olishidan qo'rqardi. Natijada, hech bir nizosiz va tortishuvchisiz Xalil Sulton mana shu oson o'ljaga egalik qildi va mulkni, balki (butun) olamni jahannamdan Kavsari Salsabiyga¹⁰⁹⁸ badal qildi. Maltanat tili o'z yerlari ustiga: «Qanday yaxshi badal keldi» – deb qildi. Manfur (kishi) mahbub, dushman (kishi) do'st¹⁰⁹⁹ bilan almashindi; Xalil Sulton askarlar va amirlar, qo'shin saralari va zaimlar ustunlar ustidan hokimiyatga ega bo'lib, o'sha millatlarni, arab va ajamdan bo'lgan boshliqlar toifalarini o'ziga og'dirib, barchaning bo'yini tobelik halqasiga kirgizdi va ular uchun sadoqat bozorlarida toq fотиha berish do'konlarini ochdi. Natijada, ular uning bilan do'stona ravishda oldi-sotdi shartlarini tuzdilar. Ularning birortasiga ham tomtga kirishdan chiqish va o'sha kuniyoq bir muddat ham u bilan ayvdo-sotiq qilishga shoshilishdan kech qolish mumkin bo'lmadi. (Keyin) Xalil Sulton ularga xursandchilik (jilovi)ni bo'shatib, ular muhabbatini xush bildi.

Xalil Sulton Yusufdek chiroyli, Muhammaddek xushxulqli, Xalildek muloyim, Ismoildek sadoqatli bo'lib, malohat belgilarini o'ziga jam qilgan, turli-tuman latofatlarga ega kishi edi. Uning fazilatlarini (barcha) in'omlar kotibi (xudo) «kof» va «nun» «bo'l» kitobasi bilan yozib, bag'oyat go'zal «harakat» va «sukun» bilan naqshlagan edi. Uning jamol lavhasida dastlab tushirgan narsani Xalil Sultonning «alifdek»¹¹⁰⁰ tik qomati edi. Uning uzori «lomi»dan qaytgan har bir kishi «dolu» «jim» kabi egilib, uning xizmatida yoydek bukilib

turdi. Har bir ko'ruvchiga undagi ziynatlar chiroyli ko'rindi. Uning tishining «sin» simon terilib turishi, og'zining «mim» (harfi) kalu chiroyliligi so'z aytgandan beri biron yolg'on va va'daga xilof qilish bilan ayblangan emas. Unga erishuvchi (kof) har bir kishi uning ne'matiga muyassar bo'ldi. Har bir kifoyalanuvchi (kof) kishi uning ehson-u atosi bilan kifoyalanib, uning «ayn» simon kaffidan oltin yog'ilib turdi. Natijada, askar ichidan u har bir «aql» egasini o'qildi. Bu bilan unga va'da qilib, o'z va'dasidan qaytgan va ahdi ni buzgan har bir kishi ustidan g'alaba qildi. Qo'riqllovchilar uning ruhiga fido qilib, xusnini turli hodisalar suqidan «xudo saqlasini» deb duo qildilar. «Tur» va «Ahqof»¹¹⁰¹ (suralari)ni o'qib, barcha undan panoh istadi. Uning «nun»simon qoshi, og'zi, ko'zi va gajagini ح (ho), م (mim), ا (alif), ص (sod), ق (qof).¹¹⁰² bilan asradi. Podshohlar uni maqtab, og'iz ochdilar va uning ko'tarilishi uchun quyi egib, Xudodan unga panoh tilab, «س ي (Yosin) ح ط (Toho)»,¹¹⁰³ dedilar.

Askarlarning banddan xalos bo'lishi va Temur jasadini olib Samarqandga qaytishi bayoni

Qachonki fano qassobi Temurni so'yib, uni mollar tanasini bo'laklagandek bo'laklaganda, u ho'kiz va sigirga o'xshab bo'kira boshladi. Keyin u (fano qassobi) uni o'zi qazigan jahannam tannuriga solib kuydirishni iroda etdi. Shunda u (Temur) o'z sevimlisini¹¹⁰⁴ yordamga chaqirdi. Xalil uni himoyasiga olib fano qassobiga: «Unga bunchalik shoshilmagin», dedi va jasadni sur'at bilan taxtiravonga solib, mo'miyoladi va Samarqandga olib qaytdi¹¹⁰⁵. (Shu paytda) Xo'jand daryosi (muzi) erigan, qish talabgori o'z qasдини olib bo'lib, qalbi sovgan va harorat o'mashgai edi. Men dedim:

Nasim (shamoli)ning qalbi olamga mayin boqdi,
Zamon tabassumli yuz bilan olamga nigoh tashladi.

Keyin muzaffar bahor lashkari hujum qildiki, undan sovuq qo'shini mag'lubiyatga uchrab, yengilgan holda orqasini o'girib qochdi.

Temur vazirlari¹¹⁰⁶ sir tutgan va ulardan har birining diliga tuygan (yashirin) o'ylari bayoni

Hu askarlar aflokida yulduz sayyorolari bo'lib, ular bilan Temur
lagoni charaqlar, ular fikrini iqtido tutar, ruiyatidan uning ko'ngli
shan bo'lar edi.

Men dedim:

Ishga saylangan har bir kishidan saylanuvchi bor,
(U) shundayki, ra'yi quyosh, jur'atda sher kabidir.

Ho'lib o'tgan ishlar ularni ko'p narsalarga o'rgatib, Temur balo-
ni ularni (bir qadar) pishiq qilib qo'ygan edi. Ular yordamida Temur
pishiq (qo'rg'on)larni fath qilib, (ular) zarbalari bilan tor joylarni ken-
gaytirdi; ular hamlalari bilan har bir qaysarning shiddatidan qutulib
ular azmi bilan har bir istagan murodiga erishdi; ular qat'iyati bilan
har qanday matlablar xazinalari visoliga yetdi. Agar Temur to'lin oy
to'lin, ular uning yorug'lik gardishi, agar u usta bo'lsa, ular uning
alohidi, u jon (ruh), bular sezgilar, ular a'zo-yu badan, u esa bosh edi.

Oachonki ular sayrlari «quyoshi botib»¹¹⁰⁷ «yulduzlar sayyor-
alari sochilgach»¹¹⁰⁸ va ular Zuhali¹¹⁰⁹ ko'chib ketib, orzulari noumid
ketish – men dedim:

Olam choshgoh nurini kecha zulmatiga aylantirdi,
Mirrihni Mushtariyga¹¹¹⁰ almashtirdi, –

Ular ulardan har biri o'z fikri chaqmog'ini ushbu voqeaga qaratib, bu
fath va uning oqibati haqida o'zicha tadbir ko'rdi va Xalil Sultonni
qalbi hisoblab, uning ustiga har tomondan nizo mavji kelishini va
mulk atirgulining kudurat keltiruvchidan sof bo'lmay, unga g'ubor-
ni sof havo bo'lmasligini, sira bo'lmaganda Xalil Sultonning xesh-u
alohidirlarining elchisi unga: «Katta bo'! Ulg'ay!» deb aytishini bildi.

Natijada, ulardan har biri har qanday shiddatga qarshi o'z jidd-u
jahdini, har bir ehtiyojga yarasha o'z hozirligini, har bir nohaklikka
qarshi o'z ximoyasini, har bir buzuqlikka qarshi o'z chorasini, har bir
baxtsizlikka qarshi o'z libosini, har bir o'qqa qarshi qalqon, har bir
falokatga qarshi aslaha, har bir musibatga qarshi yo'l, har bir baloga

qarshi xitob, har bir xitobga qarshi javob, har bir urushga qarshi naya, har bir amirga maslahat, har bir makr-xiylaga qarshi uzr, har bir tanglikka yo'l-yo'riq, har bir aldovga qarshi tadbir, har bir kasrga bir iloj tayyorladi.

Lekin sovuqning o'jarligi har bir qaysar sarkashligini qaytargan muz parchalari har bir uchqur otning qanotini qirqqan edi. Natijada ulardan har qaysisining itoat qilishdan va Xalil Sulton so'zini tinglab buyrug'iga bo'y egishdan bo'lak choralari yo'q edi. Ular go'yo Abdullo ibn Ubayyin ibn Salul¹¹¹¹ Habibga (Muhammad payg'ambarga) (qarshi) shumlik o'ylagani kabi, o'z dillarida Xalilga qarshi har xil fikrlarni o'ylab, uning bilan (Samarqandga) qaytishda davom ettilar. Ulardan biri Burunduc¹¹¹² deb atalar edi. U Xalil Sultonga muxolifat qal'asida mustahkamlanib, (yuqori) ko'tarilishni istab, unga: «Agar (oliy) fikrlar taqozo qilsa, men oldinroq ketib sen yetib borguningcha barcha ishlarni (sening uchun) tartibga solaman. Men (sening) davlatningning jarchisi, saltanatingning boshchisi bo'laman va qonun-qoidalariga asos solib, kelib ketuvchilarga (bu xususda) bashorat beraman. Barcha (sening) muloqatingga tayyor bo'lib, kirib borishingga kerakli (barcha) vositalar muhayyo turadi», – dedi.

Xalil Sulton unga izn qilib, o'zidan oldin yubordi. Burunduc Sayhunga yetib kelganda, daryo ustiga kemalardan ko'prik tuzilib, har bir piyoda va otliq undan o'tishi uchun (barcha) vositalar muhayyo edi. Burunduc o'z jamoasi bilan daryodan o'tib, o'sha zahotiyoc ko'priknı buzishni buyurdi va isyon e'lon qilib, ochiq-oydin tug'yon bilan Samarqandga qarab ravona bo'ldi¹¹¹³. Ittifoqan bir nazm:

Uning yuziga (shahar) qo'rg'onlari tishlarini qayradi,
(Qo'rg'onlar) o'zining pokligi eshishiga parda tushirdi.
Manoat peshanasiga o'z niqobini tutdi

Keyin Burunduc nojo'ya harakatini tuzatmoqqa intilib, o'z manitiqi masalasida g'alat yo'ldan yurdi. Xalil Sulton ko'priikka yetib kelib, ko'prik tuguni tarqab, nizomi buzilganini ko'rdi. U Burunducqa va u qilgan bu ishga e'tibor qilmay, balki kupriknı tuzatib, daryodan o'tdi hamda, Sayhun orqasida bo'lgan yerlarga Xudoydod deb atalar

miş o'sha yerlarning avvalgi xokimini hokim qilib qo'ydi. U Xalil Sultonning eng katta g'animlaridan biri Temur hamrohlari va tengdoshlaridan bo'lib, Sulton Xusaynga mansub (kishi) edi. Xudoydod o'sha yerlarda bosh-ko'z maqomida bo'lib, Xalil Sultonga u bilan kelishish, uni o'z yerlarida qaror topdirib, u bilan do'stona munosabatda bo'lishdan boshqa chora yo'q edi. Chunki uning ishlari hali avvalida edi. Xalil Sulton o'sha yerlar ishini Xudoydodga va qalblarni o'z fardoliklariga topshirdi.

Xalil Sultonning (o'zi) erishgan saltanat bilan vataniga yetib kelishi bayoni

Keyin Xalil Sulton Samarqandga ravona bo'ldi. Uni shahar ulug'lari qarshi olib, istiqboliga shahar noibi va zaimlari chiqdilar. Shaharlar noiblari qora kiyimga burkanib, motam liboslarini kiyib, uning huzuriga tashrif buyurdi. Ushbu jasadga ta'zim (qilish) uchun hamda Xalil Sultonning sog'-salomat qaytgani va podshohlik taxtini olgani bilan muborakbod etish uchun akobirlar va ulug'lar keldilar. Men dedim:

Har bir kimsaning yuzi kulib turgan bahordek bo'ldi,
Ko'zi bulut ko'zidek yig'lagan tishi tabassumdan yarqiradi.

Ular Xalil Sultonga qimmatbaho sovg'alar va asil armug'onlar taqdim qila boshladilar. U ulardan har birini o'z hurmatiga yarasha qarshi olib, har qaysisi martabasiga loyiq (joyga) o'tqazar edi. U Burunduqqa: «Zarari yo'q», – deb do'st o'zining sevimli qarshi olgandek, uni qarshi oldi va unga¹¹⁴ ochiq ko'ngillilik bisotini hozirlab, mug'olata masalasini topshirdi. Qachonki o'z ustunlari mustahkam bo'lib bo'lgach, u Burunduqni tag-tomiri bilan qo'pordi va g'aflat topib, uni o'lim sherini og'ziga tashladiki, sher uni yutib yubordi. Keyin uning diyoriga nahb etuvchi ko'ppaklarni olqishlab, uchqur yulduz olovlarini yubordi. Ular uning diyori terisini parcha-parcha qildi va haramlarini tahqirlab yoshu qarisini izini quritdi.

Temurning ko'milishi va go'r qa'riga tashlanishi bayoni

Xalil Sulton dastavval o'z bobosini ko'mish, uning ishini bira to'la tugatib, lahadi chuquriga tashlash bidan mashg'ul bo'ldi. Keyin uni obnusdan¹¹¹⁵ bo'lgan tobutga solib, boshliqlar boshlarida ko'tardilar. Uning janozasi marosimida podshohlar-u qo'shinlar bosh yalang, qora kiyim kiygan xolda bordilar, ular bilan birga amirlar va a'yonlar toifalari ham bor edilar. Temurni nabirasi Muhammad Sultonning yoniga, nabirasi madrasasiga, Ruhobod deb ataladigan joy yaqiniga qo'ydilar. Bu mashho'r mavze bo'lib, u (unda) toshlar ustidagi xavf-xatarsiz ma'lum bir sardobda edi. Xalil Sulton uning (jasadi) ustida aza shartlarini: xatim Qur'on, rub'a poralari (30 porani 30 kishiga o'qitish), duo o'qitish, sadaqalar tarqatish, taomlar va shirinliklar ulashishni bajo keltirdi. (Keyin) u qabrni sag'ana qilib ishlatib, (Temur) ishini nihoyasiga yetkazdi. Qabr ustiga kiyimlaridini yoyib, devorlariga esa qurol-aslaha va anjomlarini osdi. Bularning hammasi qimmatbaho toshlar va oltin bilan bezatilib, zarkash berilib ishlangan edi. Ulardan eng arzimaganining kiymati bir iqlim xirojiga barobar va u javharlar uyumidan bir bug'doy donasi (miqdorining) bahosi taqvimdan¹¹¹⁶ ortiq edi. Uning qabri shiftlari samosiga oltin va kumush qandillar yulduzlarini ildi.

Uning to'shagi ustiga va atroflariyu chetlariga harir firoschlari va parcha paloslarini to'shadi. Bu qandillar jumlasidan oltindan bo'lgan bir qandil bo'lib, uning vazni tur ming misqol, Samarqandchasiga, bir rati va Damashqchasiga, o'n ratl edi.

Keyin Xalil Sulton uning qabriga (Qur'on) qorilari va xizmatkorlar qo'yib, madrasaga darvozabon va qoravullar tayinladi va ularga yillik, oylik, kunlik moyanalar belgiladi.

Shundan bir muddt o'tgach, Temur jasadini po'latdan ishlangan tobutga ko'chirdi. Bu tobutni o'z san'atida mohir bo'lgan shirozlik bir usta yasagan edi. Temur qabri (avvalgi) mao'hur joyida bo'lib, unga nazr-nuzurlar keltirilib, kishilar o'z hojatlarini tilaydilar, uning yonida duo qilib, rijo istaydilar. Agar qabr yonidan podshohlar o'tib qolsalar, ta'zim bilan bosh egadilar, ko'pincha unga hurmat va izzat yuzasidan o'z ulovlaridan tushadilar.

Zamon mo'tadilligi va Xalil Sulton xabarlari haqida bo'lim

O'chindan ham Temurni sayxa qamrab olib, u turobga aylangan¹¹⁷ hamda Xalil Sulton taxtga o'tirib, cho'kib yotgan qish qad-dini rostlagach, shoirlar davrni madh etib, Xalil Sultonni tabriklab, Temur haqiga yig'lab, (o'z) tillarini cho'zdilar. Shunda qish (buni) chitib, kuylab ovoz chiqarib yayradi va o'z (o'rnidan) turishi bilan alamdand ko'krak va dumbalarni ko'tardi. Borliq bahor kelishidan quturildi, baxsh etgan husnli fe'llari uchun bog'lar bulutlarga tashak-kun izhor etdi, tepaliklar ustiga qip-qizil gullardan iborat bayroqlarini ko'tardi, san'at chodirchisi daraxtlar gullari bilan zeb-u ziynat bergan o'z chodirlarini tikdi va bo'stonlar anvorlari bilan ko'z qorachiq-lari munavvar bo'ldi. Bo'stonlar jomelaridagi¹¹⁸ butoqlar minbarlaridagi qushlar notiqlari yaratuvchini ko'klarga ko'tarish bilan har bir notiqqa (o'z) tilidagi so'zi bilan xitob qildiki, bu har qanday fasohat devo-nidek g'aroyib va balog'at sirlarini cheksiz taajjubga solardi. Shunda qullar ashulasiga daraxtlar raqsga tushib, anhorlar chapak chaldilar, tocha-kunduz mo'tadil bo'lib, kulrang yer gul solingan ipakli xil'at-ga burkandi, shoxlarning paxtadek (oppoq) qorlardan iborat barcha liboslari qudrat bo'yoqlari bilan bo'yolib, rang-barang tovlangan va gullar ipaklari bilan to'qilgan libosga almashdi.

Butun yer yuzi gullab-yashnadi va har bir qush-u jo'ja uchun tarog'at hosil bo'ldi. Borliq bu joyda Xalil Sulton poyqadamlari osti-ga atirgul-u rayhonlar gilamlarini to'shadi.

Bo'lim

Xalil Sulton bu (ish)lardan forig' bo'lgach, o'z yerlari ishlarini tartibga solib, yo'llarini tozalashga kirishdi. U, agar in'om-ehsonlar bo'lmasa, bir kishining ham o'ziga rom bo'lmasligini va mol-dunyo qadl qilmay, (bu yo'lda) xotiri orom topmasligini bildi. Shu sabab-dan qalbini sirli jumboqlar va maxfiy belgilarni yechishga bog'ladi. Ushbu matlablar va xazinalar vositasida to'siqlaru tobelarga nisbatan tasarruf yuritdi va yashirin (ashyo)larni fath qilishda o'z qat'iyati-ni kuchaytirdi. Ehson donlarini ato to'rlari tagiga sochib, ko'ngillar qushlarini ovladi. Ularni jamlash yo'lida fuqarolar birligini sochib,

bobosi to'plagan (boylik) larni (elga) tarqatdi. Ayblar va gunohlar bilan o'zidan boshqalar orqasiga Temur ortgan og'irliklardan yolg'izliklarni yengillatish bilan og'ir qildi va orzu umidlar yuklarini og'ir qilib, mol-dunyo xirsi bilan odamlarni qizqtirdi. Saodatli qo'llarida hadyalar yog'dirdi. Misra: «Chap (qo'li) tomonidan xayr jo'sh urdi». Gapga no'noq qo'shinlarga yashirin mollar, sandiqlar va cho'ntaklar hosillarini bo'shatishi bilan odamlarning «og'izlari» «quloqlari» va «ko'zlarini» (shov-shuvga) to'ldirdi. Go'e Xalil Sulton o'z tartib barmoqlarida dirham va dinorlarni sochayotgani kabi bahor kelishi bilan azm davh daraxti shoxlari turli-tuman gullarini sochdi. Bulutlar to'kayotgan o'z yomg'ir va (suv) durlari bilan Xalil Sultonning barcha olam va uning atroflariga to'xtovsiz quyilayotgan ehsonu in'omlari to'lg'ib o'xshadi. Shunday qilib, Halil Sulton odamlarning hammasini shukr kishan bilan kishanladi. Ular itoat bildirib, uning xolis in'omlari to'lg'ib moniga yurdilar. Amr-u Zeydga qaralmadi.

Amir va vazirlardan (Xalil Sultonga) inod izhor qilib, tan olmay, ixtilof va isyon etagiga yopishganlar bayoni

Shunga qaramasdan, u qo'mondonlardan ba'zilari, vazirlar va qo'shinlar zaimlari o'zlari sir saqlagan (narsa)ni oshkora qilib, isyon dan iborat yashirin fitnani zohir etdilar. Isyon qilichini yalang'ochlatib adovat yoyini o'qlagan va Rudayniy¹¹¹⁹ muxolafatiga shuru' qilganlarning dastlabkisi Sayxun daryosi orqasi va Turkiston atrofida qolgan yerlar mutavallisi Xudoydod Xusayniy edi. Natijada, o'z qo'lini itoat bandidan tortishga jazm etgan har bir shaxs xasadlik, xususan jamoatni tarqatishda iqtido qilinadigan imomni topdi. Shu paytda bu bahor zargari o'z yonayotgan cho'g'lari bilan muz va qor quymalarini eritib, ushbu eritmada chiqargan narsasi bilan yeru ko'k qiyofasini ni-yu bog'-u bo'stonlar lavhasini, chamanzorlar atroflarini bezagan edi. Hasharotlar o'liklari haqiqatan ham momaqaldiraqlar sayxasini eshitib: «Bu, (yerdan) chiqish kuni»¹¹²⁰ dedilar.

So'ngra isyon va inodda Xudoydodga Shayx Nuriddin ergashdi u Temur huzurida muqaddam qo'yiladiganlardan, o'z fikri va mar'abasiga ega kishilardan edi. Shayx Nuruddin ochiq-oydin yolg'iz o'zini chiqib, kecha-yu kunduz yurib Xudoydodga yetib keldi. Xudoydod

dan (uni) bel va qo'llari kuchayib, o'jarlik va fasodda unga sherik bo'ldi.

So'ngra Shoh Malik o'z itoat nizomini tarqatib, muxoliflik yo'liga o'tib, boshdan-oyoq sho'ng'ib ketdi. U baqirib-chaqirib Samarqanddan chiqib, Jayxunni kesib o'tdi va Shohruh huzuriga keldi. U (Shoh Malik) Shayx Nuruddinga tengdosh bo'lib, metindek mulohazali, qal'iy fikrli (kishi) edi. Xalil Sulton (esa) isyonkorlarga e'tibor qilmay, isyon qilmaganlarga izzat-ikrom ko'rsatdi. O'z in'omi tojini har bir boshga (barchaga) umumiy bilib, (uni) xususiy qilmadi¹¹²¹.

Ashpara sohibi Ollohdod xabarlarini bayoni: uning Ashparani qoldirib, o'z diyoriga o'tlanishi; mulk tadbirida so'zu amalda o'tmalar qilib, nimani afzal ko'rgani. Bular jarayonida uning o'z halokati-yu vayroniga yetishiga ishora

So'ngra Ollohdod (Temur o'limi) xabari o'ziga (etib) kelgan kechasi hos kishilarini yig'ib, bundan keyin nima qilishi va nimaga bitgan ish tutishi xususida ular bilan mushovara qildi. Shunda ularning so'zlari-yu maslahatlari Ollohdodning Ashparani qoldirib, o'z diyoriga qarab jo'nashiga bir ovozdan ittifoq topdi. Chunki ular bu joyda (Ashparada) go'yo ramazon oyida haddidan oshgan fosiq yoki qur'on qo'rilari o'rtasidagi dinsiz (kishilar) misoli edilar. Qachonki borliq munhksimon ro'ypushini to'shab, ushbu makon ustiga kofursimon toq yaktagini yoygach hamda fajr iloni bu ko'tarilgan tom ustiga aqlli munchog'ini og'zidan tashlagach, tugk va xurosonliklar, hind va iroqliklardan qo'shinlar amirlari va lashkarlar o'z odatlariga ko'ra Ollohdod xizmatiga hozir bo'ldilar. Shunda so'zlari mador bo'ladi-gan fazilatliklari bilan Ollohdod xilvatda bo'lib, ularga bu masala qirini oshkora qiladi hamda bu haqda ular fikrlari (ichi) dan to'g'ri va g'alatini izladi. Bu xabar tarqalib, mo'g'ullar sezib qolmasliklari uchun uni sir tutishlarini so'radi. Ammo qanday qilib sof havoda qur'osh ko'zini yashirish mumkin? Qanday qilib ko'zi bor kishidan kunduzni bekitish mumkin? Ulardan har biri (bu masalada) ishni o'z amri-ga topshirib, ushbu masala qissasini yashirin cho'ntagiga tashladi. So'ngra Ollohdod o'sha rafiqlarini o'zining (kelajakda) ko'radigan ahllarida u bilan birga inoqlik izmida bo'lishga da'vat etdi. Shunda

ular Ollohdodning aytganiga rozi bo'lishib, o'z harakatlarini uning so'zlariga bog'ladilar. U bu masalada ularning (tutgan) sirlari go'z e'lonlari kabitur, deb qasam ichirib, (ushbuni) ta'kidladi. Natijada ulardan har biri o'z muvofiqligiga muxolif bo'lmasligiga qasam yod qilib, Ollohdod nimaiki ko'rsatsa, o'shanga amal qilish, nimaiki am qilsa, o'shani qilishga, ont ichdi.

Qachonki Ollohdod ularning muxolifat va isyoni kulfatlaridan amin bo'lib, qasamlari bilan ular bo'yinlarini bog'lab, ko'ngil to'qib hosil bo'lgach, dedi: «Ey xayr jamoasi! Siz kulfatdan saqlanib otadigan qutildinglar. O'ylaymanki, bu ish salotida men sizning imonining bo'lib, o'z jamoam bilan sizdan avval Samarqandga borib, (u yerda sizlar uchun ishlarni tayyorlab, (sizlarni) bu shahringizga (o'rningizga) badallarni yuborsam. Xudoga qasam bo'lsinki, menda na qaror na orom bo'lmaydi va men sizlarni chaynovchi saqichdek chaynash uchun (hech vaqt) dushman og'zida qoldirmayman. Agar siz ishlaringizning bag'oyat kelishuv bilan qaror topishini, qal'angiz va devorlaringiz atirguli sarasini g'animlar mo'ylovi qahridan himoyada bo'lishini istasangiz, Xo'jand daryosini kechib o'tib, Samarqandga yetib borgunimcha menga muhlat bering. Shu sababli men (u yerga) yetib borib Xalil Sulton bilan bog'langunimcha menga vaqt darkor».

Natijada, ular Ollohdod murodiga ergashib, u iroda etganga amal qildilar va undan so'ngra ham bunga xilof qilmaslikka va u jo'nab ketgandan keyin ham o'z bo'yinlaridan ahdu paymon chilvirini yechmaslikka va'da berdilar. Keyin Ollohdod ular ustiga Iroq qo'shinlari boshlig'ini amir qilib tayinladi. U ittifoqdagi rafiqlarining eng kattasi edi. U shahar devorlaridagi askar jamoalarining har biriga qurolli jangchilardan bir qism bir qism ajratib berib, go'yo payg'ambar o'z ummatiga (rahbar) bo'lganidek, o'sha qurolli kishilarning rahbari bo'lib qoldi; shu bilan birga u Ma'sum¹¹²¹ deb atalar edi.

Bo'lim

Keyin Ollohdod (lozim bo'lgan) ishlarni saranjomlashni buyurib, zikr qilingan ramazon oyining o'n yettinchisida (19 mart, 1405) sovuq va issiqqa parvo qilmay (yo'lga) chiqdi. U Ashparani vatan tutib, unda joylashib qolgan va xotiniyu bolalarini ko'chirib keltirgan,

shu tarzda o'z hoshiyasi va qo'shinlariga ham amr qilgan edi. Ba'zan o'zi bilan birga bo'lgan hammasini – katta-yu kichigini o'ziga tegishli ashyolardan na bir piligu na biror narsa qoldirdi. Ba'zan o'rmalab ba'zan sudralib yurdilar. Ba'zan esa yerda qor qatlamidan ularga qisman azob-uqubat bo'ldi, «ahyonan osmon ostiga qovog'ini soldi»¹¹²². Qulonchuq¹¹²³ deb ataladigan joyga qoyimli hayit»¹¹²⁴ bilan birga yetdilar. Bu (joy shu o'lkaning) sovuq joylaridan bo'lib, go'yo u Od¹²²⁵ shamolining manbayidir. Bu dedim:

Agar jahannam qattiq sovuqqa muhtoj bo'lsa,
(Jazirama) peshin vaqti nafaslari undan o'ziga oladi.

Ollohdodga Xalil Sulton va Xudoydoddan ikki maktub kelishi, bu maktublar ma'nosining (bir-biriga) aks va zidligi bayoni

Shu payt Ollohdodga Xalil Sultondan bir maktub kelib, unda bob-bob bilan zamon hodisalaridan ne ishlar yuz bergani, o'zini uning taxmin qilganini, qadr-u qiymati katta-yu kichik bo'lgan podshohlar-ning hammasi o'ziga itoat bildirgani, xudoga shukurki, barcha ishlari mustahkam, mulk qonun-qoidalarining ilgarigidek qoyimligi; u (Ollohdod)ning biron ish boshlamayin va o'z shahri (Ashpara) dengizidan quruqlikka chiqmasligi, zinhor o'z joyida qolishligi, o'z qo'shin toifalari va yordamchilari bilan Ashparada sobit o'rnashib olishligi, har bir kimsaning (kattayu kichikning) xotirini xushnud qilishligi chunki u (Xalil Sulton) bu maktub izidan tez orada ularning hammasini almashtirishga yetadigan miqdorda badal yuborishi zikr qilingan edi.

(Bundan) Ollohdod hayratga tushib, fikrga cho'mdi va bu safaridan foyda yoki zarar qilishini o'zicha hisob-kitob qilib chamalab, har bir g'umon-u taxminlarni tuzdi»¹¹²⁶. Natijada «qanday gumon qilgan bo'lsa, shu tarzda qatlga yetdi»¹¹²⁷.

U shu alfozda bu masala boisida bosh qotirib, mushkul ahvolda tushib, fikr qilayotgan bir paytda, birdan Xudoydod Xusayniydan chopar kelib, uning Ashparadan chiqib, tezda (Xudoydodning) huzuriga yetib borishga undadi. Shunda u Ashparadan chiqishiga Xalil Sulton nazdida vaju korson topdi. U qaytadan hayotga kelib (yotib)

uxladi, go'yo o'lganidan keyin ko'zi yumilgan-u, lekin ikkala ko'z ham ochiq edi. Keyin u o'z taraddudi bisotini yoydi va cheksiz orzu-umidlari bilan o'z maqsadi tomon yuzlandi.

Lekin uning bilan (ko'zlagan) murodi o'rtasida «xart ul-qatod» va bir qadar to'sqinliklar bor ediki, ularni Suad¹¹²⁸ visoliga ilhaq bo'lgan talabgor¹¹²⁹ zikr qilgan; ular ustiga ustak Sayxun daryosiyo Xudoydod ham bor edi.

Olohdod kechayu kunduz (to'xtamasdan) yo'l yurib, nihoyatda Xudoydodga yetib keldi. Xudoydod (uni) ko'rganidan shodlanib, uning siymosidan o'z maqsudi tomon yaqin kelgandek bo'ldi. Keyin ikkala lalari Xo'jand daryosini kechib o'tib, Samarqand atroflariga tomon yurdilar va hech bir kutilmagan g'aflat paytida Tayzak¹¹³⁰ deb ataladigan bir joyga yetib keldilar. Ular adovat uchun qilich yalang'ochlagan bo'lib, (odamlarni) qirish uchun nayza o'qtalغان edilar. So'ngra ular Temur chorvalarini qurshab olib, ularni g'orat qildilar va xoh pul, xoh qo'llari yetganicha zo'ravonlik qilib shilib oldilar. Ular bu yerda ko'p yomonliklaru fasod ishlar bilan mashg'ul bo'lib, bu borada Samud va Od (qavmi)ning «to'qqiz kishisiga»¹¹³¹ o'xshadilar. Mana shu (fasodlik)lar Temur Samarqand yerlarini egallagandan keyin «otashkuralardan tushib»¹¹³², qo'lini fitnalar bilan cho'zgan yomonlik va bid'at uchunining dastlabkisi edi. Chunki Temur hayot vaqtida Samarqand aholi yomonliklar va fitnalar voqe bo'lishidan amin edilar. Qachonki ushbu g'iybatchilar to'satdan (bostirib) kelganda, ular ustiga o'ylamagan tomondan azoblar yog'ildi. Bu, (807)-yilning shavvol oyida, (1405-yil aprel), ya'ni mamlakat Temurdan judo bo'lgan yili yuz berdi.

Bu ulkan kulfatni tuzatish Xalil Sultonga mumkin bo'lmadi.

Olohdod Ashparada qoldirgan toifalar va u ketgandan keyin ular o'rtasida voqe bo'lgan ziddlik va ixtilof bayoni

Ammo Olohdod Ashparada o'zidan keyin qoldirgan qo'shin toifalari masalasiga kelsak, ular o'zlariga mo'g'ullardan o'lim kelishidan xavf-xatarda bo'ldilar. Natijada, ular guruhlariga bo'linib, turli to'nalarga ajralib ketdilar. «Ular ichidan bir guruh chiqib»¹¹³³ biri: «Men o'z ahdinga qat'iy bo'lib, xiyonat ham qilmayman, aldamayman

tan, «ikkala qo'lim ahd bandiga mahkam yopishib»¹¹³⁴, qasam ipi bilan bog'langan. Men o'ngga chapni alishadigan (beqaror) kishilardan emasman; eng kamida biz Olloxdoddan biror elchi yoki maktub keltirib, sabr qilib, unda bayon qilingan yo'l-yo'riqni ko'raylik. Shunga muvofiq o'z nazarimiz taqazosi bilan savobni xatodan ajratib olamiz. Agar u (yo'l-yo'riq) bizning murodu maqsadimizga muvofiq kelsa, unda biz u aytgan (gap)ga amal qilib, shu maktub va elchi keltirgan (xabar)ga ergashaylik va o'sha zahotiyoq (ahli) sunna va jamoaga o'xshab yuraylik. Agarki, u o'z so'zida biz bilan bema'ni, nomarg'ub yo'l haqida gap yuritsa, u vaqtda biz (mu'tazaliylar kabi) undan chetga chiqamiz va har birimiz kishi o'ziga manfaat bo'ladigan yo'l)dan bormog'i lozim, degan gapga amal qilib, o'z foydasini ko'radi», – dedi.

Ulardan (yana) bir guruh bu joyni tashlab, Ashparadan xuruj qilib chiqishga shoshildi va bu bahslashuv takroridan muqotilaga ko'chdilar. Bu nizo maydonida xurosonlik boshliqlardan birining boshi kesildi. Yana bir toifani o'z nafaslari ularni (shunday) harakatga tushirdi, «ular kechayu kunduz tinmadilar»¹¹³⁵. Keyin ular yuklarini ortib, shahardan chiqdilar va uylarni o'zini qurgan kishining o'limi haqida xabar bergan holda (huvillatib) tashlab ketdilar. Qolganlar esa (shahardan) chiqib ketishda ularning orqasidan ergashishdan boshqa yo'l topmadilar, chunki ularning mavqelari avvaldanoq qor ustida (omonat) turgan qasrlar misoli edi. Natijada, ular jami mol-mulklarini yuklab, sog'lari-yu betoblarini ham otlantirdilar. Shaharni, unda bo'lgan g'allalar, hosillar, noz-ne'matlar, boyliklar, mol-dunyo, gazlamalar, kishini hayratga soladigan nafis ashyolar bilan tashlab ketdilar. Ushbu mahbus (misoli) qavmdan unda (shaharda)gi og'irligi tufayli yuklashga ojizlik qilingan og'ir yuklar hamda bir majnun xotindan boshqa hech narsa qolmadi. Ular Ollohdod bilan – u Xudoydod huzurida edi – uchrashdilar. Ollohdod bu (qilgan) ishlari uchun ulardan bittasini ham ko'ymadi va Xudoydodning unga Samarqandga borib, ularga badal tayyorlashni man etganligini bildirib, uzr so'radi. Ollohdod ularga inoyat (turgan) holda o'zi bilan birga bo'lishlarini, agar Samarqandga qarab otlanish fursati kelsa, tezda undan foydalanishlarini buyurdi.

Ollohdod bilan Xudoydod o'rtasidagi aloqa tamomi va Ollohdod qanday qilib uni aldab o'ziga moyil etgani, aqlini olib, jinni qilgani bayoni

Keyin Xudoydod ushbu fasodning voqe bo'lganini aniq bilib, Xalil Sulton bilan Ollohdod o'rtasida adovat borligiga ishonch hosil qildi. Natijada, Xudoydod unga bir qadar tayangandek bo'lib, o'zining kelajakdagi ishlari xususida uning maslahatini ola boshladi. Xudoydod huzurida bir toifa tutqun askarlar o'sha mamlakatlar askarlaridan qolib ketgan edilar. U ularga yo'llarni tor qilib qo'ygan bo'lib, ularni bir egadan ikkinchi ega (jahannam)ga o'tkazishni xohladi. Lekin bu borada Ollohdod unga e'tiroz bildirib: – tadbirkorlar odati odamlar xotirini o'ziga jalb qilishdir, xususan, ishlarining avvalida va dastlabki kulfatlar voqe bo'lishida, – dedi. Sen xalqni o'zingdan qochirma-da, ularga avval in'om-ehson ko'rsatib, muloyimlik bilan muomala qil. O'shalarni qatl qilib, terilarini tilka-pora etishdan nima foyda? Bu faqat (bir-birimizga) sadoqatimizni inkor etib, biz bilan ular mahdumlari o'rtasida adovat (borligi)ni ta'kidlashdir. Ehtimol, ular mahdumlaridan birontasining dilida Xalil Sultonga nisbatan nafrat bo'lib, shu xususda o'ziga tayanch sifatida hamroh va makon izlab, (o'ziga) panoxjoy va madad istar? Natijada, zarurat madad izlab) uni Turkiston yerlariga yo'l olishga undar. Agar sen uning raiyalariga aziyat yetkazzang, qanday qilib unda senga nisbatan tayanch va ishonch qoladi? O'shalar bilan sen qiladigan eng arzimagan ish shuki, ey inson, mehribonlik etagini tutish yoki in'om-ehson bilan ularni ozod etishdir»¹¹³⁶. (Chunki) ularning mahdumlari bizga nisbatan rafiq. Xalil Sultonga esa sadoqatli kishilardir. Agar sen ularga nisbatan marhamat urug'ini eksang, unda sen har bir buyuk va nozikka ega bo'lasan; o'z do'stu yorlaring ichidan kim senga dushmanlik ko'rsatgan bo'lsa, ular o'rtasiga adovat tashlagan bo'lasan».

Xudoydod Ollohdodning ushbu gaplarini eshitgach, bu ish jilovini uning qo'liga tutqazdi. Natijada, Ollohdod unga ushbu tutqun askarlarga ozodlik berishni va ularga erta-yu kech ehson ko'rsatishni maslahat berdi. Shunda u ular farog'atini ziyoda etib, (ular) kesilgan

qimotlarini pat bilan bezadi va izzat-ikrom bilan ularni o'z vatanlari tomon tashriflarini o'zlariga berdi. Natijada, falaklari saodatli aylanib, ular o'z mulklari va mahdumlari bilan jam bo'ldilar. Xalil (Sulton)dan kelgan bir maktub bayoni. Undagi nozik bir lafzning, ulkan (tur) ishning yechilishi

Keyin (bo'lsa) Xalil Sultondan Ollohdodga elchi kelib, u (Xalil Sulton) bilan Xudoydod o'rtasida voqe bo'lgan tarqoqlikni birlashtirishga say' qilib, uning xotirini rizolikka moyil qilishni va shu zahotiy-ning darhol do'stlikni qabul etib, (oldin) yuz bergan ishlarni afv etishini, ummaki talabi bo'lsa, hammasiga kafillik berishini, uning yaqinligini eng afzal yaqinlik deb hisoblashini, Ollohdodning ular o'rtasida elchi bo'lib, ular (ikkalasi ko'zi)ni sulh bilan xushnud etishini so'radi. Shunda Ollohdod Xudoydod huzuriga kelib, ushbu risolani unga yetkazib, bu xitobda iltifot va fasohatdan nimalar borligini bayon qildi. Xalil Sulton va Xudoydod o'rtasidagi adovat sababi zikr qilishlariga ko'ra shunday: Xalil Sulton ilgari shu yerlarda¹¹³⁷ Xudoydodga qo'shni edi. Bobosi (Temur) uni Xudoydod ustiga nozir qilib qo'yib, uning tarbiyati¹¹³⁸ ishlarini Xudoydodga topshirgan edi. Xudoydod ana sovuq g'aliz, johil va qo'pol odam edi. U Xalil Sultonga qo'pollik bilan muomala qilib, uni dag'allik va qo'rslik bilan qarshi olardi. Xalil Sulton (esa) latif zotli, zarif sifatli bo'lib, axloqining nasimi Xudoydod qo'polligini ko'tara olmas, uning latif mijozining libosi hoshiyasining nozikligi jihatidan shaqovat va nizo tortishuviga bardosh bera olmas edi. Natijada, mana shu qo'rslikdan ular ikkalasi orasida adovat tug'ilib, o'rtalarida g'iybatchilar ko'payishib, nihoyat Xalil Sulton unga yashirincha zahar berishgacha borib yetdi. U uni ichdiyu, lekin buni sezib qolib, o'zini rostlab (olib), uning ilojini ko'rib, mijozini tinlatadigan (narsa) bilan shug'ullandi. Natijada, taqdir unga bu kulfatdan qutulishni lozim ko'rib, u bundan najot topdi¹¹³⁹. «Qani endi u (uni) halok qilgan bo'lsaydi!»¹¹⁴⁰. Uning dilida ana shu adovatdan bir hid qolgan va u bu voqeadan oqsoqlikni meros olgan edi. Natijada, xususiy adovat umumiyga aylanib, bu kirdikor ushbu kasal uchun umuman illat bo'ldi.

Keyin Ollohdod Xudoydodga qaltis va shiddatli qasamlar qilib o'z qasamlarini «Qur'on» bilan «u (Qur'on) ursin», deb ustiga qo'yib, unga ishora bilan ta'kidladi, taloq ontlarini aytib, o'z ontini takrorladi; (yana) shuningdek, o'z ustiga nazir-nuzur chiqarish, qasam ozod qilish va boshqa luzumotlar olib, (ontlarini) ziyoda qildi; o'zini uning itoatidan qo'l tortmasligini va unga hechvaqt xiyonat qilmasligini, magar u (Ollohdod) Samarqandga yuz tutsa, buzilgan ishni tuzatishda, otilgan (o'q)ni qaytarishda, ikki tomon o'rtasida yirtilgan narsani tikishda, ikki tomon dilida paydo bo'lgan nafratu adovat yamog'ini yamashda hamda Temur xotinlaridan biri Tumanni Xudoydodga jo'natib yuborishda jidd-u jahd ko'rsatishini ta'kidladi. Gapning qisqasi, Ollohdod yomonlik moddalarini bartaraf qilib, barcha ishlarni tuzatishga kafil kafil bo'ldi. Agar u ikki o'rtadagi kuduratu ko'tarib, adovat satrlarini mahv etishdan ojizlik qilsa ham ochiq o'rdin-u yashirin holatda Xudoydodga sodiq bo'lib qoladi, deb u Xudoydodga laganbardorlik qilib, unga yumshoq muomala qila boshladi. Har xil bezakdor yolg'on-yashiq gaplar bilan uning fikri oqimlarni qarab intilib, asta-sekin yuqoriga ko'tarila boshladi. Yagona tangining nomi bilan qalblarni titratib pora-pora qiladigan dahshatli qasamlar ichib, (ikkinchi marta) to'rt xotinining uch taloq bo'lishni qaytara boshladi. Uning¹¹⁴¹ (Ollohdodning) lashkargohi Sayxun sohili-ga cho'zilgan bo'lib, u Shohruhiyadan¹¹⁴² taxminan ikki barid (masofa) uzoqda edi. Natijada, Ollohdod aldovining o'qi Xudoydod qalbi qorachig'iga o'tib, makr bilan (uning ichiga) kirdi va o'z qasam bilan uning sohili-ga ekan ziroati (hosili)ni un qilib maydalab chiqarib yubordiki, nihoyat, Xudoydod ahdu paymonini ta'kidlaganidan keyin Ollohdodga tasarruf ato qildi. Keyin Ollohdod o'ziga mansub (kiyim)larga kelib, o'z hoshiyasi va rafiqlariga qo'shildi. Ular Shohruhiyadan bo'lib, Ollohdod bu masalani ularga xabar qildi. U bundan oldin o'z ishini muhayyo etgan bo'lib, har jihatdan aslaha va ehtiyotkorlikni ko'rgandi. Keyin u etagini shimarib, tun og'ushi ostida kemalar Sayxundan o'tdi.

Ollohdodning Xalil Sulton bilan uchrashuvi va vatanida unga izzat-ikrom kelishi bayoni

Ollohdod (Sayxunning) bu qirg'og'iga o'tib, narigi qirg'oqda unga tegishli na g'oyibu na hozir qolmagach, shu zahotning o'zidayoq yuklarni bog'lashni, qimmatbaho boyliklarni mahkamlashni, (go'yo) nahbu g'oratdan oldin tayyorgarlik ko'rishni amr qildi. Shunda ular (Ollohdod odamlari) ustiga ko'p sonli qurollar quyulib, subhdan oldin u (Ollohdod) jo'nash namozi (salot ur-rahiyl) azonini o'qidi. U o'z ahlidan zaiflarini va qimmatbaho boyliklarni (hammadan) oldinga o'tkazib, bu azon bilan iqomat shartlarini buzdi. Xalil Sultonga chopar uchirib, unga o'zi va Xudoydod o'rtasidagi mojaroni avval qay tarzda (odi) va hozir qanday bo'lganligini xabar qildi hamda ablah Xudoydod bu harakat (asl) maqsadini¹⁴⁴ fahmlab qolishi va ularni orqalariga qaytarishini eslab (qolib), izlaridan ularni qaytaradigan (kishi)lar jo'natishi ehtimoli borligi vajidan undan o'ziga tomon yordam qo'lini cho'zib, odamlar va qurol-yarog'lar yuborishini so'radi. Keyin ular mishonga «teguvchi o'qdek (tez) yurib, uchar yulduzdek»¹⁴⁵ uchdilar. Tong otmasdanoq ularga baxtu saodat ezguliklari namoyon bo'ldi.

Ular har bir tik chuqurligu sahrolarni qirqib o'tdilar. Sayrlari dastgohlarida ulovlari toptagan joylarda gullagan bog'lardagi alvonli lola qirg'aldoqlarni bosib o'tdilar. Ular kechalari ham yurishda davom qilib, yana kun bo'yi yo'l yurib, tag'in kechaga o'raldilar. Qachonki ularni charchoqlik qamrab, otliqlariyu ulovlari xorigach va zulmat anqosi ustiga o'z qanotini tushirgach, qandaydir keng bir soyga kelib quldilar. Ular soy yonida to'xtab dam oldilar. Ollohdod odamlariga ulov yoqmaslikni uyqu ta'miga berilmay, ora-sirada mizg'ib olishlarini, qilichni ko'z qiridan, ko'z qirini qilichdan uzmasliklarini farmon qildi. So'ngra ular hayotni (o'limdan) tutib turadigan miqdorda (andak) taom tanovul etib, salotul xavfni ado etib, shunchaki tangriga ibodat qildilar va ulovlari yemish yeguncha bir muddat to'xtadilar. So'ngra Ollohdod buyurgach, ular yuklarini ortib, yo'l beliga mindirdilar.

Xudoydod Olohdodning g'am-g'ussa-yu kulfatlar bilan aqlini chalg'itganini fahmlashi bayoni

Keyin Xudoydod o'z «uyqu»sidan uyg'onib, o'z «tuni (qorong'ili)gi) dan» o'ziga keldi va Olohdod o'zini kunduz kunida aldab, sehlaganini tushundi. Uning aqli quyoshini ochib, qasami dasti bilan o'ynab, o'zini yutganini angladi. Shunda u «zolim kishi (hasratdan) qo'llarini tishlaganidek, qo'llarini tishladi»¹¹⁴⁶ va darhol ko'p sonli qo'shin to'plab, unga tomon yubordiki, ular uning orqasidan shoshilinch ravishda yurib, Olohdodni uchratish umidida uni axtardilar. Lekin undan na biron ko'z-u na biron iz ko'rmadilar; uning haqida birontadan na bir so'zu na bir xabar eshitmadilar. Ular hayron bo'lib aylanib, qidirishda davom etdilar. Lekin u yerlarda behudaga charchab, ovora bo'lganlaridan keyin xo'rlangan holda orqalariga qaytdilar. Olohdod (esa) o'z maqsudiga yetib, (shu paytda) bo'sh turgan vazirlik mansabini tanho o'zi egalladi, chunki uning kelishiidan (andak vaqt) oldin Shayx Nuruddin va Shoh Malik xuruj qilgan bo'lib, isyonni istagan har bir kimsa qimirlashib, (asta-sekin) harakatga tushib qolgan edi.

Natijada, Olohdodning kelganidan Xalil Sulton shodlanib, avvalgidek uni boshqa vazirlar va arkonlardan muqaddam qo'ydi. Olohdod qanday xohlasa, shunday o'rnashib olib, mulk ishlarida o'z badoatli bayoni bilan tasarrufiga muvofiq insho va xabar yuritdi. U darhol (mamlakat) ishlarini yo'lga qo'yish, qo'shinlar jihozlash, chegaralarni muhofaza etish bilan shug'ullana boshladi. Natijada, odamlarning ishlari o'z holiga qaytib, tartibga tushdi; tarqab ketgan hokimiyat marjoni yana tizildi, odamlar hollari qaror topib, qonun-qoidalar o'z asosida o'rin topdi. U (Olohdod), Burunduq, Arg'unshoh va yana bina Kachuk deb atalardi, mamlakat ishlarini boshqarib, har kim bilan o'z maqomiga binoan muomala qilardilar. Lekin Olohdod bosh vazir va barcha undan maslahat so'raydigan ulug' kishi edi. Uning (vazifasi) doirasiga podshohlikning qabz-u basti¹¹⁴⁷ hamda boshqa (masalalar) tugunlarini yechish-u tugish (ham) kirar edi.

Shayx Nuruddin va Xudoydod esa shaharlarga g'orat qilib, ziyomat fasodni oshirishda davom qilardilar. Ular Turkiston atroflari va o'sha

shaharlar yerlariga, ulardan Sayram, Toshkand¹¹⁴⁸, Andikon, Xo'jand, Shohruhiya, O'tror, Sig'noq va bulardan boshqa o'sha taraf va ufqlarda bo'lgan (joy)larga egalik qildilar. Ular Sayxunni kechib o'tib, Movarounnahr yerlarigacha kelib g'orat qilardilar. Shunda ularga qarshi ba'zan Xalil Sulton yuzlanar, ba'zan esa yordamchi va qo'shini toifalaridan yuborardi. Har safar ular (ikkalasi) bularga bardosh bera olmay qochib qolardilar. Buning zikri qanday bo'lgan bo'lsa, shundayligicha keyinroq keladi.

Temur vafotidan keyin Turonda zamon hodisalaridan sodir bo'lgan voqealar bayoni

Ammo mo'g'ullarga bu g'arib (Temur)ning vafoti¹¹⁴⁹ xabari yetganda – ularga u (Temur) o'z qaydi toshlarining ushbu chegaralarni buzishga qaratganligi, o'z qasdi o'qlarini o'sha qorinlar va tomoqlarni parcha-parcha qilishga qo'zg'agani xabari (allaqachon kelib) yetganidi. Bu (ish) uning qaydi to'ri va saydi tuzog'i ekanligiga ular shubha qilmadilar. Natijada, ularda hech bir qaror qolmay, bir-birlariga qarab «Qoch! Qoch!» deb nido qildilar va (turli) tomonlarga tarqab ketib, qal'alar etaklarigayu baland tog'lar cho'qqilariga yopishib oldilar, qo'rg'on va qoyalardan boshpana izladilar, g'or-u kamarlar qa'rida o'qlarini o'lganga solib yotdilar, shuningdek, Dasht va Shimol (chap tomon) ahlidan har biri o'ng tomondagi qumloq va qum tepaliklariga tarqaladilarki, Mashriq va Xitoy ahli to Siyn chegaralarigacha yetib bordilar. O'sha tomonda o'zini hur deb sezgan har kimsa, «agar biron boshpana, yoki g'or, yoki bosh suqadigan biron joy topsalar, albatta u tomonga qarab burilib, shitob bilan unga chopib borardilar»¹¹⁵⁰. Chinlan ham u o'z haybati va takabburligida (shunchalik) yuqori maqomga ko'tarildiki, nihoyat u olam sharq-u g'arbini o'z olovi bilan halok edi va shoir quyida aytganidek bo'ldi:

«Qariyb uning kamonlari otuvchisiz ular (dushmanlar)

qulbiga joylashgan edi,

Qariyb qilichlari g'ilofidan chiqarilmasdanoq (dushmanlar)

gardaniga botgan edi.

Qariyb tez uchar otlar uni olib keldilarki, ular taqdiridan

qichqiriq bilan faqirona ashula aytardi»¹¹⁵¹

Qachonki bu xabar qayta-qayta aytilib, bu shakar qandining hi koyati takrorlanib, rukunlari shuhrat topib, hatto tanho (kishi)lardan to jamoalargacha yetib, bu haqiqat har bir kimsada qaror topgach hamda bu ishni inkor etib, tan olmaslikning iloji bo'lmay qolgach, har kimning yuragi o'z qorniga (ichiga) qaytib, xavf-xatarda bo'lgandan keyin xotirjamlik bilan almashdi. Ular (mug'ullar) bir-birlariga «Qo'zg'olon!» deb nido qildilar va nahbu g'oratga ketdilar. Har bir xizmati singgan (kishi) o'zi sazovar haqini qaytarishga qasd qilib, har bir tutqun o'z egasidan (tutqunlikdan) ozod qilishni talab qildi. Natijada Sharqdan bo'y ko'targalarning avvalgisi mo'g'ullar bo'ldilar. Ular Ashpara va Issiqko'l tomoniga ko'z tutib yurib, o'sha (atrofdagi) yerlarda yoyilib ketib, hatto Xudoydodgacha yetib keldilar. Shunda Xudoydod mo'g'ullar bilan sulh tuzib, apoq-chapoq bo'ldi va Temur ulardan (bosib) olgan yerlarini (o'zlariga) qaytarishni va o'zlariga adovat bildirgan har kimsaga qarshi bir jonu bir tan bo'lishlarini (oraga qo'yib) ahdlashdi. Ikkala tomon bir-biriga qo'shnichilik qilishni foydali bildi. Natijada, bu sulh vositasida o'sha diyorlar osoyishta bo'ldi.

Idikuning totorlar bilan qo'zg'olib Movarounnahr va o'sha diyorlarga tomon yuzlanishi bayoni

Keyin shimol tomondan qumdek (behisob) qo'shin bilan Idiku bosh ko'tarib, qat'iy azm-u qaror bilan Xorazm yerlariga qarab yuzlandi. Xorazm noibi Musiko deb atalardi. Qachonki u totorlar (keli-shi)ni sezgach o'z halokatidan qo'rqib, ahli va o'ziga mansub (odam)larini olib yo'lga tushdi. Bu (voqea), Arg'unshohga birlashtirilgan Rum totorlari bosh ko'tarib (shu paytda) muzlagan Jayxundan o'tgandan va Arg'unshoh o'z panohgohiga qaytgandan keyin yuz bergan edi. So'ngra Idiku Xorazmga yeti kelib, uni egalladi va otliqlari bilan Buxoroga qarab yurishini davom ettirib, uning atrofidagi joylarni g'orat etgach, Xorazmga qaytdi. U chig'atoyliklar o'rtasida nahb-u g'oratni kuchaytirib, ularni bosib-yanchgan hamda Xorazm va uning viloyatlariga o'zi tomonidan Anko deb ataladigan kishini hokim qilib qo'ygan edi¹¹⁵². Xalil Sulton o'ziga ozor yetkazgan har bir kimsani ehson bilan qarshi olib, har bir darg'azabni muruvvatiga erishtirib,

o'z karomatlari bilan har bir yiroqdagi (yot)ni o'ziga yaqin tuta boshlagani sababli, keyinchalik o'sha joylar ham tartibga tushib, (har bir) ko'chmanchi va o'troq osoyishta bo'lgandi. U odamlar ko'nglini nafis buyumlar bilan ovlab, (ular) sherlarini esa (behisob) o'ljalar (ulashish) bilan tilka-pora qila boshladi. Natijada, unga g'arib-u begonalar (ham) muhabbat qo'yib, har bir keluvchi-yu ketuvchi uning qo'l ostiga kirishni marg'ub bildi. Faqatgina Shayx Nuruddn va Xudoydod fasodni davom ettirib, o'jarlik bilan inodlik ko'rsatar va ikki taraf o'rtasida mavjud yerlarni xarob etardilar.

Temurning nabirasi va vorisi Pirmuhammad bayoni; u bilan Xalili va valiysi o'rtasida bo'lib o'tgan mojaro

Keyin Xalil Sulton amakisi (Jahongir)ning o'g'li Pirmuhammad – Temur uni birodari Muhammad Sulton vafotidan keyin o'ziga valiahd qilib tayinlagan edi – behisob askar bilan Qandaxordan chiqib, Samarqandga qarab jo'nadi. U Xalil Sultonga va vaziru a'yonlardan iborat boshqa akobirlarga elchi yuborib, o'zining valiahd va bobosi Temurdan keyin xalifa ekanligini xabar qildi. Taxt uning haqi-ku, qanday qilib uni zo'rlik bilan olishadi? Podshohlik uning mulki-ku, qanday qilib uni yulib olishadi?¹¹⁵³

Ulardan (akobirlardan) har biri unga loyiq javob berib, muxotba qilishdi. Ammo Xalil Sulton teskari bo'lib olib, uning xitobidagi har bir masalani aksincha va xiloflik bilan qarshi oldi va «bu zamon-da, ey falon! Mulk (ishi) ikki narsadan biridan xoli bo'lmaydi. U yo nasab yo'li bilan, yoinki uning uchush kurashib, kasb etish (yo'li) bilan bo'ladi! Agar (buning) birinchisi bo'lsa, bunda biz ikkimizdan kim haqli-yu, kim avlo? U holda mulk mening otam Amiranshoh va amakim Shohruh, ya'ni uning (Amiranshohning) birodarinikidir. Shu sababli mulk ular ikkalasi o'rtasida teng ikkiga bo'linmog'i lozim. Bu ikkalasi mavjudligida senga so'z yo'q. Men mulkning sohibi bo'lishda eng avlo (kipshi) man, chunki men uni hamma tomondan saqlab, uning (to'g'ri) yo'llaridan yuraman; yoinki ular ikkalasidan har biri men bilan janjallashishni to'xtatadi va o'ziga tegishlisidan menga matlub viloyatni qoldiradi. Ularning har biri o'z mamlakatida ega bo'lgan (narsasi) bilan qanoatlanib, o'z tarafini muhofaza etadi; yo-

inki o‘z saltanatida meni xalifa qilib tayinlaydiki, men uning voliysi va noibi (sifatida) bo‘laman. Agar ikkinchisi bo‘lsa, u vaqtda (sening) gaping to‘g‘ri emas, chunki ta‘kidlashlaricha, mulk farzandsizdir (qisirdir). Men va sendan oldin xalq o‘rtasida aytilgan mashhur gaplarda aytilganidek:

Otlaringizni sozlab, qurollaringizii tozalang,

Etagingizni shimaringki, bu dunyo kim g‘olib kelsa, o‘shaniki.

Agar bobongning seni valiahd qilganini va o‘z vasiyatida yolg‘iz senga tayanganini tasdiqlasang, u vaqtda uning o‘zi g‘alaba yo‘li bilan (mulkg) ega bo‘lmay qanday ish tutdi? Mulku mamlakat unga zo‘ravonlik bilan olish va kurashish (yo‘li) bilan hosil bo‘lmay qanday (yo‘l bilan) hosil bo‘ldi? Basharti, sening da‘vongni qabul etib, uning vasiyati haqidagi gapni to‘g‘ri deb bilsak, u (Temur) hayot vaqtida yerlarini taqsimlab, ular ustiga o‘z o‘g‘il va nabiralarini (tarqatib) qo‘ygan edi-ku! Natijada, otamni Ozarbaijon yerlariga hokim qilib, amakim (Shohruh)ni Xuroson viloyatlarida, amakimning o‘g‘li Pir Umarni esa Ajm Iroqiyu o‘sha diyordlarda qaror toptirdi. Shu jumladan, seni esa Qandahorga hokim qilib buyurib, ko‘rsatganidek (seni) merosxo‘ri qildi. Keyin u (barcha) nohaqlikni orqalab (bu dunyodan) ko‘chib ketdi. Ammo bu ulashishdan mening nasibam qani? Bundan mening hissamni ko‘rsatinglarki, men unga egalik qilay. Sizlardan har biringiz o‘zi qaror topib, o‘ziga topshirilgan (joy) bilan qanoatlansin. Shu bilan birga, agar otam va amakim sen aytganga amal qilsalar, men ham o‘shanga amal qilay, yoki ularikkalasi Temurning) senga vasiyatiga muvofiq bo‘lib, sen bilan bay‘at qilsalar, men ham sen bilan bay‘at qilay. Agarki, biz bu masalada haqiqat yo‘lidan yurmoqchi bo‘lsak, u vaqtda mulk – bu bir ovdir. Kimki agar shu ov poygasida peshqadamlikni egallasa, o‘sha unga sazovordir. Darhaqiqat, tangri meni bu mulkg qaror topdirgan vaqtda undagi barcha illatlarni ketkazib, mulkni menga pok-pokiza holda muyassar ko‘rdi. Kimda-kim pokiza (narsa)ga qo‘lini birinchi uzatsa, u o‘sha narsaga eng loyiq kishidir.

Yana gap shuki, mulk fiqhi (ilmi) mudarrislarining hammasi men-ga tobe bo‘lib, saltanat tugunlariga sherikligi bo‘lgan kishilar raqiblik-

ni tark etib, menga bo'yin egib, mening hokimlik marjonlarimni foydali sanadi O'sha (kishi)lar mening xulq atvorimdan voqif bo'lgach, menga «salom»ni¹¹⁵⁴ topshirib qasamyod qildilar.

Ammo vazirlaru a'yonlarga kelsak, ular Pirmuhammadga tinglovchining qulog'iga yoqimsizlikdan bo'lak foydasi yo'q behuda gaplar bilan javob qildilar. Lekin Xoja Abdullavval – u ulamolar boshliqlarining boshlig'i, sayyidlar va ulug'lardan iborat Movarounnahr boshliqlari ustida tasarruf yurgizuvchi (ulug' amir-u zaimlarga o'z hukmlari o'qini tegizuvchi (ulug' kishi) edi – o'z javobida yaxshi gapirib, to'g'ri va foydali so'zladi. U so'zni qisqa va muxtasar qildi, Pirmuhammadni qoralab. Xalil Sultonni g'olib hisobladi. U o'z javobi va xitobi jarayonida (shunday) dedi: «To'g'ri, sen Amir¹¹⁵⁵ Temurning valiahdi va minba'd xalifasi eding. Lekin sening toleing baxtga to'g'ri kelmadi, agar baxting kulib boqqanda edi, sen taxtga yaqin bo'larдинг. Shu tufayli sening (hozirgi) ahvolingda eng avlo narsa shuki, o'zingga tekkanu, o'zing egallagan (narsa) bilan qanoatlanib, (mavjud) ot va odamlaringni saqlab qolish va qo'lingda bo'lgan yerlarni tutib turishdir. Agar sen (bulardan) yuz o'girib, ziyoda mulk talabida bo'lsang va tangri o'zingga qismat qilib, hukm etgan narsa bilan qanoatlanmay o'z mamlakatingdan bu bo'shliqqa tomon chiqsang, u vaqtda sen azob-uqubatga tushasan va viloyating qo'lingdan chiqib, o'zing esa «na u yoqlig-u na bu yoqlik bo'lib tentirab qolasan»¹¹⁵⁶.

Xalil Sultonning Pirmuhammadga qarshi Sulton Husaynni jo'natishi; uning Xalil Sulton izmidan chiqib, Amirlarini qabz qilib, muxolifat bildirishi bayoni

Keyin Xalil Sulton bu gaplarning nozik tafsilotlari bilan qanoatlanib qolmasdan, asl maqsadga o'tib qo'ya qoldi va safarbar turgan qo'shiniga Pirmuhammad istiqboliga o'tlanishni amr qildi. Ularni (o'z) otasi ammasining o'g'li Sulton Xusaynga qo'shib, ular ustiga chig'atoy amirlaridan kerakli bosh-u ko'zni, bir qancha orqa-tayanch va bilaklarni biriktirdi. Shular (jumlasidan Kachuk, Arg'unshoh va Ollohdod bor edi). Natijada, ular qurol-yarog'lari mukammal, adadlari bekam-u ko'st holda yo'lga tushdilar. Bu (voqea) 807-yilning zul-q'a'da oyining o'rtasida (1405-yil may) bo'lgan edi. Ular Jayhunni

kechib, Balxga tomon o'tdilar va shahar etaklariga chodirlarini o'rnatib¹¹⁵⁷ uning tevarak-atroflariga yoyilib ketdilar. Ular shu tarzda kayfiyatlari rafohatda, ko'ngillari farog'atda bo'lib, shod-xurram ekanlarida Sulton Husayn (yolg'ondan) o'zini betoblikka soldi. So'ngra u amirlarni chaqirib, ular bilan o'z murodlari xususida fikrlashib, bir qarorga kelmoq istadi. U ularga hufyona pistirma o'rnatib, o'ng-u chapga yashirin odamlar qo'ygan edi. Qachonki amirlar u hozirlagan joylarga tushib, uning domiga kirganlarida, u ular ustiga o'z o'ljasiga otilgan sherdek otilib, ular ustlariga o'z arslonlarini yo'lladi. Ular go'yo halim (taom)ga tashlangan och kishilardek ularga tashlandilar.

Shunda Sulton Husayn yonida birga bo'lgan hamrohlariga: «boshlarini kesib, ularni uzil-kesil mag'lub etib, asir tushganlarini mahkam bog'lang»¹¹⁵⁸, – deb nido qildi.

Avval zikr qilinganidek, Sulton Husayn yengil tabiatli, shijoatli, hovliqma, kam aqlli, savlatli va javlonli bo'lib, (qiladigan) ishi (harakati) (so'zlaydigan) so'zidan oldin yurardi. Natijada, o'sha damning o'zidayoq ushbu jamoadan bittasini, ya'ni Xoja Yusufning qoni oqizildi¹¹⁵⁹. U Temur hayot vaqtida Samarqandda (Temur yo'g'ida) g'oyiblik noibi bo'lib, mashhur amir edi. U darhol o'ldirilib, dor ul-oxiratga ko'chirildi.

Keyin Sulton Husayn mustaqil saltanat da'vo qilib, u yoq bu yoqdan haloyiqni da'vat etdi. Natijada, o'sha boshlar dahshatga tushib, ustilariga intiqomu kulfat kelganligini bildilar.

Olohdodning Sulton Husaynga (ko'rsatgan) firibi va makr-u hiyla bilan o'limdan qutulishi bayoni

Ammo Olohdod ehtiyotkor yuragini dadil tutib, o'sha ondayoq yo'qolayozgan aqlini yig'ib oldi. Natijada, u hammadan avval Sulton Husayn (madadi)ga nido qilib, uni o'z ishlarida haqiqiy sirdosh hisoblab, unga fasahatli ibora bilan: «Senga mening (bir) nasihatim bor, – dedi va uni xilvatga olib: Bu harakatni men sendan kutardim va sen niyat qilgan ishni izhor etishingni (orziqib) poylardim. Qayyoqdan Xalil Sulton tanho o'zi mulkga egalik qiladi? Aksincha, Mavloni Sultonimizning haybati kengroq hamda u (Xalil Sulton) bilan (o'zga) podshohlar o'rtasida bemaol vosita bo'lmagan. Agar men-

da shu xususda zarracha shuur bo'lsa edi, u vaqtda men bu ishlarni va masalalarni albatta (sening) karomatli amrlaring taqozosiga muvofiq tartibga solar edim. Darhaqiqat, (Mavlononing) karim xotirlari bu so'zimning sidqidilligiga guvoh bo'ladi; axir men azaldan sening qulingman. Xudoydod asorati iskanjasida bo'lgan o'z qul va qo'shnlaringdan so'raginchi, ularni uning asirlik to'rlaridan kim xalos qilgan ekan? Uning zarari ziromidan ularni kim qutqargan ekan? Ular ustida alangalanib yonib turgan uning yomonlik cho'g'ini kim o'chirgan ekan? Agar men bo'lmaganimda, albatta Xudoydod ularni halok etib, bolalarini yetim qilar, ularning nasab orqali va o'zlari kasb etgan mulklariga rushno solardi. Agar sen ulardan so'rasang, ular bu ish haqiqatini hikoya qilib, (o'sha) vaziyatni senga ochiq-oydin izhor etishadi. Ehtimol, ular kelgan vaqtlarida bu haqda senga xabar yetkazib, bu bilan qalbingni pora-pora qilishgandir».

U o'zining turli-tuman uydirmalari suvi bilan Sulton Husaynning lovullab yonayotgan takabburlik olovi-yu alangasini o'chirishda davom etar va uning kaltafahmlik dimog'lariga o'zining hiyla-nayrang anbarini mushk va xushbo'y (riyha) bilan qo'shib tutar hamda fribgarlik yoyidan uning kam aqlli qalbiga makr o'qlarini otardiki, ular qazo va qadar qilichlari kabi sanchilib, maqsadga bexato borib tegardi. Natijada Sulton Xusayn uning makri (sharobi)dan tuyib ichib, izmidan yurdi: u Ollohdodni o'ziga orqa (tayanch) qilib, o'z ishlarida uning fikridan uchqun oldi. So'ngra uni (o'ldirmay) qoldirib, unga muruvvat ato qilgandan keyin hamrohlarini o'ldirish xususida Sulton Husayn undan maslahat so'raganda Ollohdod: «Shubhasiz, Xalil Sulton in'om-ehson yordamida odamlarni qo'lga kiritdi. Garchi, u shijoatda qo'li qisqa, mol-dunyosi kam bo'lsa-da, lekin o'zining chiroyli xulqi va (bor) mol-dunyoni (ayamay) sarflashi bilan odamlar botirlarini o'ziga qul qilib oldi. Lekin mol-dunyo fano va zavolga yuz tutadigan (narsa)dir. Xudoga shukurki, sening jasorating (barchaga) mashhur, botirlar botirlariga qarshi ko'rsatgan jang-u jadal manzillarining ma'mur, tengdoshlaring shoxlarini sindirgan bayroqlaring qo'chqorlar (jangchilar) peshanasiga yoyilgan, jang ho'kizlaring suzuvchilarining boshlari zamon asrlar osha (xudo tomonidan) abadiy madadda». Men dedim:

Qancha botirni jangda majruh qilding,
Shundan beri orqalaridan bod chiqarib, orqa o'g'irib qochadi.
(Urushda) men bosh-u ko'z bo'lganimdan beri ko'ramanki,
sening boshingda fath, balki ko'zingda zafar (mavjud).

«Bilishimcha, qo'shinlarning aksariyati sening siymongdan shodlanib, sening harakating tufayli xotirjamlik hosil bo'lgani uchun sevinchdan ular raqsga tushadi. Chunki odamlarga ularni boshqaradigan «bosh», hamiyatli zobit (kishi) bo'lmog'i lozimki, uning tadbiri bilan (xalqning) nafis narsalariyu o'zlari saqlanadi va (yana) u changal solishga tayyor turgan sherdek, hayqirgan sel emas, balki to'lib toshgan dengizdek (kishi bo'lmog'i) darkor. U chaqirganda hamma unga yordamchi bo'lsin, agar u chaqirilsa, u (ham) odamlarga madadkor bo'lsin. U (kishi) shoirning ushbu so'zidagi tavsifga ega bo'lsin:

Tadbirga shijoat fazilatini qo'shgan bo'lsin,
(Qat'iy) fikr faqat tadbirli botirda bo'ladi.

Va u yana bir shoirning mana bu so'zi bilan ham tavsiflangan bo'lsin:

Hur (ayol) o'g'lidan boshqa g'am-g'ussani ocha olmaydi,
U o'lim talvasalarini ko'rib, keyin o'linga beriladi.

Shu zamonda ushbu sifatlar bilan tavsiflangan sendan o'zga biron kimsa bormi? Shijoat, karam, e'tiborli nasab (bular hammasi) sen qayerga ko'chsang (sen bilan) ko'chadi, sen maskan tutgan joyda ular ham maskan tutadi.

Agar Shoh Malik va Shayx Nuruddinining orqasida senday kuchli qo'rg'on mavjud bo'lsa, bu narsadan mustahkam tayanch hosil bo'lishini ko'rib, u ikkalasi albatta senga tayanadi va ular sening oliy dargohingdan iborat mustahkam bir rukndan zinhor boshpana izlaydilar. Gapning xulosasi shuki, hammalarining mavlosi sen bo'lib, ular sening qulindingirlar. Basharti, masala shu zaylda ekan, sen ularga ega-

lik qilding. Ularni o'z huzuringda (tirik) qoldirish yoki halok etish sen uchun bab-baravardir. Lekin (tirik) qoldirish avloroq. (Chunki) qullar hamisha o'z mavlolari marhamatlaridan umidvordir. Agar sadoqatli fikrlari hammamizning kishanga bog'lanishimizni, bunga ziyoda qattiq qasamlarga zanjirband bo'lishimizni taqozo qilsalar ham (shunday) qilaylik. Chunki (o'zlarining) ra'ylari (hamma narsadan) oliy, fikrlariga ergashish eng sazovar va avlo (ish)dir», – dedi. Natijada, Sulton Husayn Ollohdod ra'yidan yurib, uning (ra'yini) o'z fikr va ishlarida bayroq qilib oldi. Natijada, Sulton Husayn hech ikkilanmasdan unga ergashib: «Men uning orqasidan boraman», – dedi.

Sulton Husaynning amirlardan ahdu paymon olishi va ularni o'z huzurida kishanda tutib, Xalil Sultonga qarshi yurishi bayoni

Keyin Sulton Husayn amirlarni hozir qilib – ular esa uning qudrati qabzida asir bo'lib, ularga mansub kishilardan har biri o'z tomoniga qarab yuz qo'ygan va (amirlardan) har birining uyiga xabar berilib, ular ustiga yig'lovchi xotinlar va (o'limga) aza tutuvchilar (azaga) turgan edi – shodligi-yu g'amginligida o'zi bilan birga bo'lib, Xalil Sultonga qarshi bo'lishlarini ta'kidlab, ularni kishan-u qasamlar zanjirlari bilan mustahkam bog'ladi. Shunda ulardan har biri kishanga oyog'ini, qasamga qo'lini cho'zgan holda u ixtiyor qilgan (narsa)ga ahid qilib, uning uchun o'z jonini, ahlini, mol-dunyosi-yu bolalarini fido qilishga va'da berdi. Qachonki Sulton Husayn ularning sadoqatiga ta'kid hosil qilgach, ishonch bilan (endi) amirlardan yomonlik kelishini (o'zidan) ketkizdi. U amirlarni bandda tutgan holda Samarqandni ko'zlab orqasiga qaytdi va o'zining (bu) harakatining asta-sekin emaklab, yuqorilab ketganini, endi uni o'zi bilan kurashishga hozirlik ko'rishini; mana o'zini Jayxunni kechib (qirg'oqda) chiqqanini; tog'asi mulkidan u ham o'z hissasining talabgori (ekani)ni va taxtdan o'z o'rnini olish uchun u bilan raqobatga bel bog'laganini xabar qilib, Xalil Sultonga elchi yubordi.

**Sulton Husayn muloqoti uchun Xalil Sultonning
o'z qo'shin toifalari bilan Samarqaidan chiqishi va
Sulton Husaynning o'z murodidan hech narsaga
erisholmay quruq o'zi qaytishi¹¹⁶¹ bayoni**

Natijada, Xalil Sulton, Sulton Husaynga qarshi tayyorgarlik ko'rib, tez fursat ichida Samarqaidan uning istiqboliga chiqdi. Keyin Sulton Husayn Ollohdodning va u bilan birga «zanjirlarda kishanlangan»¹¹⁶² shaytonlarni huzuriga keltirib, ularga o'z ahdlarini (qaytadan) takrorlatib, ahdu paymon qaydlarini mustahkamladi va ulardan har birini o'z o'rniga qo'yib, ijozat berib, undan o'z bandini yechdi. Ulardan har biriga xil'at kiygizib, hadya taqdim qildi va uning «haqiqati» va «majozi» haramiga ehtirom ko'rsatdi. Shuningdek, o'z in'omlari bilan ularga mansub (odam)larga ham muruvvat armug'on qildi va ular bilan birga to Kesh shahriga yetib kelguncha yurdi. Bu (ish)dan bir muddat oldin Ollohdod Xalil Sultonga xat yuborib, ushbu tashvishning voqe bo'lishini, o'zlari ustiga Sulton Husayn yomonliklaridan qanday mojarolar bo'lib, nima bilan tugaganini xabar qilib, unga:

«Sening foling saodatli, ishing maqtovlidir. Idrokli fikring, o'tkir azming, metindek yuraging bilan (o'rningdan) qo'zg'ol, chunki raqibing (tayyor) ov bo'lib, uzoqmas, yaqin kunda tangri taolo seni (uning ustidan) zafarga muyassar ko'radi. «Firibgarning firibidan»¹¹⁶³ qo'rqma, agar sen (oldin) yosh (bola) bo'lsang, endi yigit bo'lib, odamlar qalblaridagi zavq-shavqlar sening muhabbating nasimlari bilan yoshardi. Endi sen saltanat shayxi bo'lib, barcha xalq sening muridingdir» – degandi.

Keyin Xalil Sulton (aka) o'sha joyga (Keshga) yetib keldi. Sulton Husayn esa qo'shinini safarbar etib o'z kaltafahmligi va yengiltakligini (yana) namoyish qilib, Ollohdodni o'ng (qanot)ga, rafiqlarini chap (qanot)ga qo'ydi. Qachonki ikki lashkar ro'para bo'lib, qo'shinlar bir-biriga yaqinlashib, ularga haqiqat haq bo'lib, tor yo'llar to'silgach va sheru quzg'unlar bir-biriga tashlangach, o'lardan har biri o'z joyidan shoshilib Ollohdod va uning tengqurlari Xalil Sulton askarlari tomon yo'l oldi¹¹⁶⁴. Shunda Sulton Husayn askarlari sarosimaga tushib, uning izzat libosi shilib olindi va o'z gumonlaridan (faqat) nou-

midlik va aldanish kiyimiga o'ranib, yalang'och holda qoldi. Kutilmaganda uning ustiga (shunday) bir balo keldiki, bu unga o'z o'ljasini unuttirdi. Natijada, u quruq o'zi qaytib, uchragan sahro to'siqlaridan o'tib, nihoyat Hirot sohibi, tog'asining o'g'li Shohruh huzuriga keldi. Lekin uning huzurida uzoq muddat turish nasib bo'lmadi. Yoinki Shohruh unga zahar ichirib uldirdi, yoinki uning huzurida u o'z ajali bilan o'ldi¹¹⁶⁵.

Bu Sulton Husayn bilan oxirgi uchrashuv bo'lib, Xalil Sulton o'z poytaxtiga dili xushnud holda qaytdi.

**Pirmuhammad niyat qilganidan voqe bo'lgan
g'am-u shodlik tamomi; qanday qilib bu (niyat) uni
zahmat-u g'ussaga olib kelib, keyin uni qulatgani**

Shuningdek, Pirmuhammad ham o'z xurujida qaysarlik qilib, (mulk) talabi bo'stoni va chamanzorida miriqib o'tlashni davom ettirdi.

Ular ikkovlari (Xalil Sulton va Pirmuhammad) o'rtasida murosila darslari takrorlanib, gap-so'zlar cho'zilgandan keyin, ular masalalari munozala manzillariga tushib, muqobala va muqotala burjlariga qo'nishlariga tahrir topdi.

Pirmuhammad devoni ishlarining mutavalliysi, mulki va saltanati qoidalarining asoschisi Pir Ali Toz degan shaxs edi. U podshohlik eshigi haqiqatining homiysi, majozining posboni bo'lib, Pirmuhammad mamlakati vodiylarining markazi, doirasi samosining qutbi, ummati ulamolarining muqtadosi, askarlarining oldingi va keyingi (qanot)larining quvvati edi. Keyin u Qandahor askarlaridan har bir tog'ni jo'natdiki, agar (ular) azim tog'ga hamla qilsalar ham uni yakson qilardi. U qilichdan ham kesgir azm, nayzadan ham o'tkir jazm bilan bu o'shqirgan ummon, suronli sel va to'xtovsiz quyayotgan bulutning rahbari sifatida o'tlanib, nihoyat Jayhunga yetib keldiki, (go'yo) ular-dan daryo oqimi to'xtab qoldi. Keyin u (Pir Ali Toz) ushbu suronli dengizga, daryo girdobiga sho'ng'ib, to'lqinlar to'dalari bilan bel-lashishlarini amr qildi. Shunda (go'yo) tangri «ikki dengizni bir-biri-ga aralashtirib tashladi, bittasi ichish mumkin bo'lgan shirin, mazali suvli, ikkinchisi (esa) g'oyatda achchiq, sho'r suvlidir»¹¹⁶⁶. Keyin ular

Bani Isroil (qizil) dengizdan o'tganidek, o'z kemalari bilan daryo to-mog'ini kesib o'tdilar.

Ushbu ulkan toqqa o'xshagan askar (to'dalari) bilan u to Naxshab atrofiga langar tashlaguncha yurdi.

**Xalil Sulton askarlarining Qandahor qo'shinlarini «sodiq niyat»
bilan uchratib, ularni eng dahshatli baloga giriftor qilib
mag'lubiyatga uchratishi bayoni**

Xalil Sulton bundan oldin o'z ishini hamishagiday (qilib) saran-jomlagan va o'zini ezgulik in'om-ehson hushbo'yliklarini (el ustiga) purkagan va to'xtovsiz keladigan to'lovlar daraxtlari va kirimlar me-
valaridan Qandahor shaytonlarining muloqotida hozirlanishga yeta-
digan miqdorda yig'ib olsin deb, podshohlarni o'z huzuriga chaqir-
tirib, qat'iyatini oshirgan edi. Natijada, uning da'vatiga xosu avom,
qo'shinlar devlaridan «har bir quruvchi va g'avvos»¹¹⁶⁷ «labbay» deb
javob berdi. Shunda yordamchilar a'yonlaridan har bir itoatkor-u ush-
bu bo'ston in'om-ehson mevasini tergan har bir ins-u jon jam bo'ldi.
Har tomondan ushbu dengizga askar to'dalarining mavjlari keldi.
Ular Chig'atoy va Jato boshlari, Turkiston yerlaridan har bir kibrli va
mag'rur fir'avn sifatlik Fors, Iroq va Rustamdor suvoriylari, Xuroson,
Hind va totor Joni qurboniylari va har xil ishlar tangliklariga qarshi
Temur tayyorlab, undan na safar-u na xadarda bir qadam ham arimay-
digan har qanday xayrli va yomon ishga hozir turgan (kishi)lar edilar.
She'r:

Dahshatli urush tegirmoni aylanib turgandagi
otliqlarki, ular o'limdan qo'rqmaydilar.

Natijada, ularga fathlar kashflari qaytadan ochilib, unga (Xalil Sultonga) kulfat kelganda har bir do'st-u nasihatgo'y «meni tanlab ol», dedi.

Xalil Sulton ular ustiga o'zining cheksiz sovutlarini kiygizdi va ular orzulari qomatlariga o'z in'omi xil'atlaridan ikki barobar ko'p ulashdiki, bamisoli yer ularga o'z xazinalarini ochib, (o'z) kon va ma'danlaridan zohiru yashirin boyliklarini ular ustiga to'kdi. Natija-da, ulardan har bir piyodayu suvoriy o'sha nafisliklardan o'zi xo'sh

ko'rgan ziynatlarga bezanib, jilvalanib, o'z husndor surati bilan pardada turgan go'zal kelinchaklarga iltifotsizlik qilardi. Yurganlarida ular nafaslaridan g'alaba nasimi anqigan, zafar jilolari ular bayroqlari nurlaridan yashnagan (Qur'on) Fotiha surasi najoh va g'alabalar eshiklarini yuzlariga ochgan bo'lib, shu bosh(liq) ular bilan sayrga davom etib, Qarshi etagiga kelib to'xtamaguncha yuraverdi. U (Qarshi) zikr qilib o'tilgan shahar bo'lib, ushbu tangri yor bo'lgan askarlar (shu joyda) qaror topdilar. Bu (voqea) 808-yil ramazon oyining boshida, (1406-yil 20-fevral) yakshanba kunida (bo'lgan) edi. Keyin bu ikki dengizning har biri tun og'ushiga kirdi. Ulardan har qaysisi o'z etagini shimargan, (o'z) selini parchalanib tarqalishidan tiyib, odamlari-yu otlarini g'ayrilardan qo'riqlab, benihoya sinchkovlik bilan kuzatuvida bo'lib, tong otguncha tunni (uxlamay) o'tkazdi, dedim:

Ko'kimtir (mag'zava) pardasidan suv mavji ko'ringandek,
kecha qorong'ilig'ida ziyo nuri ko'ringuncha ular tongni ottirdi.

Qachonki fajr kumushsimon shamshirini yalang'ochlab, tillo (rang) qalqonini ko'rsatib, borliq lavhasi ustiga kecha qoralovchisi o'z naqshi tutuni (bug'i)dan yog'dirganini surtgach, o'sha tog'lardan har biri to'qnashuvga tayyorlanib, ushbu qabilalar qalbida hamiyat olovi qizishib, alangalana boshladi. Shunda ulardan har qaysisi o'z askarini o'ng-u chapga, orqayu oldinga (tartiblab) safga tortdi. So'ngra ular bir-birlariga yaqinlashib, bir-birlariga laqab qo'ydilar, (bir-birlariga) yordam berib, g'amxo'rlik qildilar, bir-birlariga suyandilar, bir-birlariga qo'shiq aytdilar, bir-birlariga ro'para bo'lib, talpindilar; chang-u to'zon zulmati nayzalar uchlariga ko'tarilib, ular peshin namozi vaqtida tungi yulduzlarni ko'rdilar. Shu jang g'ubori ichida har bir soydan sel buloqlari oqdi. Keyin uning yarmida «Kandahor tog'i yiqildi» (degan ibora ustidan) g'ubor ketdi¹¹⁶⁸ va u kiborlarning baxti (orzusi) puchga chiqdi, ular ustiga mag'lubiyat g'ubori yog'ilib, yengilish xabari sayr qildi.

Halil Sultonning shuhrati har tarafga tarqalib, ufqlarga uning g'alabasi (xabari) yoyildi. Pirmuhammad esa boshida zavollik dengizi chayqalgan, qalbida halokat olovi uchqun olgan holda orqasini o'g'irib (shunday) qochdiki, go'yo uning qalbida gado va g'or (da-raxti)

ning cho'g'i chuqur o'rmashib, jigarida «marx» va «ifor»ning¹¹⁶⁹ alan-gali olovi jo'sh urdi.

Pirmuhammadning odamlari yer tishlab, botirlari yanchildi, uning qimmatbaho boyliklari talandi, hol-ahvoli o'zgarib, haramiyu qullari asirga olindi; (uning) meros olganu uzi kasib etgan mol-dunyolari shi-lindi. O'zi esa qochish etaklariga yopishib olib, o'zining eson-omon qaytishini yarim g'animat bildi, go'yo aytilgandek:

Eson-omon qaytishing yarim g'animat,¹¹⁷⁰
(chunki) barcha ulja sog'lom tandadir.

Xalil Sulton (orqaga) qaytdi, – undan (butun) borlig-u makon nur-lanib, ravshan bo'lgan, davlatining dong'i ketib, savlati har tomonga tarqalgan edi. U (barcha) mulklar egasi tangriga shukrona qilib, Jig-dolik¹¹⁷¹ deb ataladigan bir joyda ramazon ro'zasini tamomiga yetkaz-di.

Iroq askarnning Xalil Sultonga qarshi chiqishi va xurujda jidd-u jahd ko'rsatib, o'z vatanlariga yo'l olishi bayoni

Keyin shavvol (oyi)ning boshlari (1406-yil 22-mart) dushanba ke-chasi iroqliklardan boshliqlaru botirlar o'z xotin-xalajlari va tobelari, bolalari va guruhlar bilan (Samarqanddan) chiqdilar¹¹⁷².

Boshchilari Hoji Poshsha deb ataladigan kishi bo'lib, ular un-ing amri ostida u qanday xohlasa, shunday yurardilar, Ular (iroq-liklar) savlatli va javlon uradigan (odamlar) bo'lib, Sulton Ahmad Bag'dodiyning pushti kamaridan bo'lgan o'g'li Sulton Alouddavla ularga hamroh edi. U Temur asoratiga tushgan bo'lib¹¹⁷³, Temur uni o'z ofatiyu qulfati hibsiga solgandi. So'ngra Xalil Sulton uni ozod etib, o'z huzurida martabayu makonga ega qilgandi. Qachonki odam-lar (ramazon) hayiti ishlari bilan mashg'ul bo'lib turganlarida ush-bu botirlar (Xalil Sultonga itoatdan) qo'llarini tortdilar: aftidan, ular oralarida oldindan bu xususda ittifoq voqe bo'lgan. Natijada, ular tun-qanoti ostida chiqib, Iroq kelinchaklari tomon etaklarini shimarib, Movarounnahrning (pardali) xotinlarini taloq qildilar va ulardan bu-tunlay yuz o'girdilar. Chunki ular Iroq poytaxti o'z asoschisining (ba-
jonidil) qabul qilganini va uning saltanati anhorlari suvlari o'z oqimi

yo'llariga (avvalgidek) qaytganini eshitgandilar¹¹⁷⁴. Biron kimsa ularning oldini to'smadi, orqasidan ham bormadi hamda yurishdan¹¹⁷⁵ ularning oyoqlari-yu qo'llarini bog'lashga qudrati ham yetmadi. Ular Jayhunni kechib o'tib, Xurosonga yetib keldilar. Yo'l-yo'lakay ular tovushini eshitgan har kimsa ularga aks sado berdi (qo'shildi). So'ngra esa o'rtalarida ittifoq yo'qligidan ularning nizomlari tarqalib, natijada ular Iroqlariga yetmasdanoq turli tomonlarga bo'linib, to'zib ketdilar¹¹⁷⁶. Eron qayoqda-yu Turon qayoqda? Qani Dajla-yu qani Jayxun? Xalil Sulton Jigdolikda (ramazon) hayitini nishonlab, o'z Vatani (Samarqand)ga qaytishga ishorat qildi.

Mag'lubiyatidan so'ng o'z Qandaxoriga yetgandan keyin Pirmuhammad qilgan ishlari bayoni

Pirmuhammad Qandaxorga yetib, o'z taxtida qaror topgach, uning ishlari saronjomlanib, qasrlari atrofida lochinlari uchgach, hamda askari sayyoralaridan o'z navbati bilan to'lin oylari aylangach, uning haroratli va jazirama olovi alangalanib, uchqunlari-yu cho'g'lari har tarafga sochiladi. Natijada, uyqusi qochib, oromi buzildi, qalbi g'am-g'ussa taassufi bilan kuyib-yonib, pora-pora bo'ldi, g'azabidan terisi yirtilib, parchalandi.

Pirmuhammad hamoqatli va layoqatsiz (kishi) edi. So'ngra u (o'z) farmonlari qanotlarini (o'z) iqlimlari ahllari tomon uchirdi va har bir sodiq do'sti va to'g'ri suhbatdoshini Xalil (Sulton)ga qarshi, qo'zg'adi. O'zining qalbi jarohati uchun har bir ta'na va zarba (dan) jarohatlangandan va har bir qalbi yaralangan-u sog'lomidan (ularni tabib bilib) davo izladi. Shunda ular uning da'vatiga itoat bilan «lab-bay» deb, nidosiga tinglash va bo'ysunish bilan javob berdilar. Keyin vodiylar va tog'lar otlaru odamlar bilan oqdi. Pirmuhammad Xalil Sultonga elchi bilan quyidagi mazmunda xat yuborib:

– «Bizning avvalgi to'qnashuvimiz behosdan bo'lib, u tugab o'tib ketdi, go'yo u bir uchqun ediki, o'chirish yengil fahmlandi-yu, lekin u alangalanib (lovullab) ketdi. Agar men o'zim yuz o'g'irgan (narsam) ga istiqbol qilsam, haqir hisoblangan narsamdan hazar qilib, arzimam deb bilgan (narsam)ni katta bilsam, unda men albatta g'olib chiqib, mag'lub bo'lmasdim va murodu maqsadimga so'zsiz erishib, qoqil-

masdim. Lekin men azmu jazmimni bo'shatib, oqibatda osoyishtalikdan mahrum bo'ldim; sening ishingga barmoq uchida qarab, natijada nodomatdan qo'limni tishladim. Shu bilan birga, qo'shining salobati, beling va bilaging quvvati, yoylaring asilligi, omading kelganligi, g'azabing o'tkirligi, idrokingning nayzadekligi, qilichingning tezligi, tig'ingning shiddatlilik (bular hammasi) – qachonki iroqliklar boshlarini sen bilan bo'lib, o'rtalaringda ittifoq mavjudligidan edi. Biroq endi (esa) ulardan senga nifoq tushdi, noittifoqchilik hosil bo'lib, o'rtalaringda yiroqlig-u tarqoqlik zohir bo'ldi. Shu tufayli sening jigaring pora-pora bo'lib, fikring va qo'shiningga xalallik yetdi. Mana (endi) men boshqacha jidd-u jahd, o'tkir tig' va qilich bilan sening ustinga keldim. Endi muloqotga tayyorlik ko'rib, bu dunyodan ketishingni muqarrar bil! Chunki, urush, o'zing bilganingdek, bu galma-gal keladigan bir omaddir. Kecha seni bizdan g'olib qilgan bo'lsa, ertaga bizni sendan g'olib qiladi», – deb yozdi.

**Pirmuhammadning Xalil Sulton bilan to'qnashuvga
ikkinchi marta otlanishi; (shunda) to'xtovsiz hujumdan
unga nima bo'lgani va birinchi galdagidek orqasini o'girib
qochishi bayoni**

Keyin Pirmuhammad o'sha qo'shin va yordamchilar bilan yo'lga chiqib, Jayxunni kechib o'tdi va Hisori Shodmon deb ataladigan joyga yetib keldi. Shunda Xalil Sulton unga qarshi otlandiki, u bilan piyoda va suvoriylar, askar chigirtkalari, bitlari va qurbaqalaridan qondan tufon bo'lib oqadigan (behisob) darajada bor edi. U ana shu (qo'shin) tog'lari va dengizlari bilan qo'zg'alib, ular ichida go'yo bosh misoli bo'lib, tunda ham yurib, nihoyat Qandaxor qo'shinlariga yetib keldi. Avval zikr qilinganidek, Qandaxor askarlari ichaklarining piliklari Xalil olovi xavfidan uchqun olib, alanga chiqargan edi. Natijada, ular ilon chaqqan kishilardek bo'ldilar, chunonchi ilon chaqqan kishi (yotgan) arqopdan qo'rqadi. Shu sababli kamay chalinishi va nog'ora urilishidan oldin «ular guruhlaridan to'da-to'da (ajralib) qochishga boshladi»¹¹⁷⁷ va bir-birlariga: «Qiyomat qoyim bo'ldi, Allohdan boshqa uni daf qiluvchi yo'q»¹¹⁷⁸, – deb nido qildilar.

Pirmuhammad (joy bo'shatish xil'atini kiyib, bu bilan (ham) toqat qilib turmadi va sug'urilish qal'asiga kirishga moyil bo'ldi. U darvozalarga posbon qo'yib, devorlarni mustahkamladi va Hisori Shodmonda hisorga tayyorlandi. Uning chor atrofini jarohatlantiruvchi, sindiruvchi askarlar o'rab oldi. Uning atrofida Yafis¹¹⁷⁹ bolalaridan har bir (qomati) balandi va himoya qiluvchisi¹¹⁸⁰ uni doira qilib aylantirib oldi. Ulardan har bir ta'na va zarba beruvchi-yu o'q otuvchi bu muhosarada jiddiyat ko'rsatadi. Shunda Pirmuhammad bu borada o'zi ko'zda tutgan va ishongan (umid)idan nadomat chekib, boshda Xoja Abdulavval aytanini esladi.

Lekin u qazo va qadarni ro'kach qilib, o'zini ma'zur topdi. Natijada, qazo uni shunday bir javob o'qi bilan otib, uning haqiga yaxshi va to'g'ri ish qilib, dedi:

Fikri ojiz o'z fursatini yo'qotguvchidir,

Hatto uni qo'ldan chiqargach taqdirini koyiydi.

Uni butun fikriyu foli teskari natija berib, har bir ishi va holati unga qarshi o'zgardi. Ixtiyorida bo'lgan mol-u mulk undan yuz o'g'irib ketdi; har qanday himoyachi va savlatliga qarshi jang uchun shiddatli o't ochadigan har bir haqiqiy sher undan uzoqlashdi. Tadbirining yomonligidan undan har bir yaqin kishisi – chunonchi, unga har bir sarob va jilvador yolg'on va'dalarni berganligi sababli – undan yuz o'girdi. Tadbiri darzlari uning tafkiri dastgohiga binoan shabnam va et parchasi kabi tilka-pora bo'lib yirtilib ketdi. Natijada, Pirmuhammadga xudodan boshqa madad beruvchi biron kimsa qolmadi.

Pirmuhammad ishlatgan bir hiyla bayoni: yaramasligi va foydasizligi sababli ushbu (hiyla)ning uning o'ziga qaytishi

Pirmuhammadda (yetarli) kuch-quvvat bo'lmagach, u makr-hiya ishlatishga kirishdi. U turli-tuman bo'yoqlarga bo'yalib, yo'l-yo'l chizilgan toza (yaxshi) oshlangan terilardan bir qanchasini keltirib, ularni kesdirib, har bir xatarga qarshi (kiyiladigan) kiyim misoli bichdirdi. Ularning ustiga sayqallangan oynalar va yarqiratib ishlangan ba'zi buyumlarni yopishtirib o'rnatdi hamda kishini chalg'itadigan

holatga keltirib, mixlar bilan mustahkamladi. Keyin o'z shahri sayoq kishilaridan ko'pchilik olomonni hozirlatib, qora xalq va nodonlar to'dalari adadlarini ko'paytirdi. Keyin bu yaltiroq buyumlar va sovutlarni hozir qilib, ushbu teridan ishlangan (narsa)larni o'sha (olomon) boshlari va orqalariga (afzallariga) tarqatdi. Quyosh (chiqib) ko'tarilgan damda ular devorlarga ko'tarildilar va ustlariga ushbu keng «sovutlarni» kiyib, ushbu «sherlar» shahar tashqarisiga chiqardilar. Agar biron kishi uzoqdan qarasa, ularni (mard) kishilar deb hisoblab, (shunchaki) bayramda otiladigan o'q ekanliklarini bilmasdi. Mabodo sarob kabi tovlanib, fazoni to'ldirib turgan bu chang va quyunni ko'rsa, tashna kishi uni suv deb gumon qilardi¹¹⁸¹.

Pirmuhammad (bu) shiddatu tanglikka qarshi kuch va qudrat ko'rsatmoqchi bo'lib, shu alfozda bir muddat davom etdi. Bu oshkora makrga uni undagan kishi Pirmuhammad mamlakatining bosh vaziri, ya'ni Pir Ali (Toz) edi. Vaholanki, bu hiyla unga foyda keltirmay, yaramas fikri-yu xatarli vasvasasi uning o'ziga zarar qildi. Uning siri oshkora bo'lib, sitrasi yirtildi. Natijada, u kuch-quvvatini yo'qotib, majolsiz, qudratsiz qoldi. Adadi-yu aslahasini kamaytirish bilan ko'mak bergan zamon unga g'am-u kulfatni ziyoda qildi.

Pirmuhammad o'z noxaqligini e'tirof etishi va Xalil Sultondan sulh so'rab, u bilan murosa qilishi bayoni

Kekin Pirmuhammad tavba-tazarru bisotini yoyib, (Xalil Sultondan) shafolat so'rash vositalarini izladi va tangri hukmidan o'ziga rahm qiluvchi (tangri)dan bo'lak saqlovchi yo'qligini¹¹⁸² bildi. Tangri va qarindoshlikni o'rtaga qo'yib, Xalil Sultonga yolvordi va men aytgan bayt ma'nosini aytdi:

Karim kishi ato qiladi, atosi unga malol kelmaydi,
Agar zamon qancha cho'zilsa ham yaxshilik qolaveradi.

Natijada, Xalil Sulton uning tilagiga rozi bo'lib, ikki tarafdan ham ahdu paymon itifoqi ta'kidlandi: «ulardan biri ikkinchisining yeri-ga ko'z tikmaydi, agarki tangri-taolo ulardan birovining martabasini oshirsa, ikkinchisi uni quyi tushirishga harakat qilmaydi va (aksin-

cha), qo'lida bor mulklarni unga topshirib, do'stlik va sadoqatda har qachon davom etaveradi». Keyin ular bir-birovlariga xilof yurmaslikka qasamyod qilib, bir-birlari bilan muvofiq bo'lishda bitim tuzdilar va bir-birlari bilan sadoqatli bo'lish uchun sidq-u dildan ahdlashib, bir-birlariga rafiq bo'lishlikka kelishib ajraldilar va (bir-birlariga) munofiqlik qilmaslikka muvofiq bo'ldilar. Ular nasab yaqinligi va zim-maga olganga amal qilib, qarindoshlik va hurmatni saqlashga (qat'iy) rioya qildilar. Ulardan har qaysisi o'zi bilan birga guruhlarini olib, tezda o'z sohibidan yiroqlashdi. Bu (voqea) 809 (1406–1407)-yilda (bo'lgan) edi.

Pir Ali va Pirmuhammad o'rtasida voqe bo'lgan muxolifat va adolatning ular ikkisidan ham hayot libosini yechib, muxoliflariga orom berishi bayoni

Pirmuhammad o'z Vataniga yetib kelib, raiyalari va xizmatkorlari o'rtasida qaror topgach, unga qarshi Pir Ali Toz xuruj qilib, mustaqil mulk da'vo qilib, ajralib ketdi. So'ngra u Pirmuhammadni tutib olib, uni kishanga soldi. Keyin uni xo'rlab, yer parchin qildi¹¹⁸³ hamda savlat to'kib, javlon urib, shunday deb xitob qildi: «(Bu) dunyo ishlari beqaror, «qiyomat shartlari»¹¹⁸⁴ yaqindir. Bu (dunyo) dajjollar davlati bo'lib, yoki unda aldovchi va hiylakorlar g'olib bo'ladi; (Mana) Temur o'tdi, u cho'loq dajjol edi. Bu zamon (esa) kal dajjol zamonidir. Bundan keyin g'ilay ko'z dajjol keladi. Agar biror kishi saltanat eshini taqillatishdan hayiqqan bo'lsa, men (uni) taqillataman».

Bosh va dumlardan (katta-kichiklardan) birontasi ham uning savoliga javob qilmay, uning ko'zini shodlantirib, qalbiga orom beradigan biron (ma'qul) narsa deyishmadi. Chunki bu mahzur savdoga qo'l urishini unga muhob biluvchi kishi yo'q bo'lib, mulk (egallash) qimorida ushbu manfurga «manih» va «safih»¹¹⁸⁵ o'qlaridan boshqa hech narsa bo'lmadi. Keyin u Balx yerlari egalarini tazarru bilan qo'rqib-pisib (o'z yoniga) da'vat etdi. Shunda ulardan har qaysisi unga qoziq tishini iljaytirib ko'rsatdi va bu iflos luqmani har kim o'z tomoniga qaratib tortdiki, unda na qaroru, na sabot qoldi. So'ngra Pir Ali Hirot sohibi (Shoxruh)ga qarab qo'lini cho'zib, oyog'ini uzatdi. O'z sayd to'rlariga tushgan zahotiyog, Hirot sohibi uni tutib olib,

unga qasos hukmlarini joriy qildi. Natijada Qandahor yerlari hech bir raqibsiz va ziyonkorsiz sof uning o'ziniki bo'lib qoldi¹¹⁸⁶. Xalil Sulton ham dilozorlig-u zararlardan orom topdi.

Xalil Sulton g'oyibligida zamon hodisalaridan voqe bo'lgan ishlar bayoni

Shu yil (1407-yil) Rum totorlari bosh ko'tarib, azm-u qaror bilan oyoqda Xorazm tomondan muzlagan Jayxunni kechib o'tdilar va o'z yerlari tomon yo'l oldilar. Shunda ularni to'zitib, qirg'in solgan kishilar har tomondan mutasaddi bo'ldilar. Natijada, Iroq askarlari o'rtasida hosil bo'lgan noittifoqchilik ular o'rtasida ham hosil bo'ldi. Shuningdek, Xalil Sulton g'oyib bo'lib, u bu uzoq safar bilan mashg'ul bo'lib turgan vaqtida Xudoydod va Shayx Nuruddin fursatni g'animat bilib, xotirjamlik bilan Samarqandga qarab yuzlandilar. Ular shaharga qasovat ko'rsatib, uning atrofidagi joylarni g'orat qildilar. Shahar (ahli) ulardan o'zini qo'riqlab, ularga mensimay, kibrona qaradi. Natijada, ular shahar xorijini talagach, orqalariga qaytib, o'z yerlariga qarab burilib ketdilar.

Xalil Sultonning qo'shin to'plab Shayx Nuruddin va Xudoydodga qarab yuzlanishi bayoni

Xalil Sulton Samarqandga qaytgach, askar va qo'shin toifalariga dam berdi. Keyin o'z sohiblarini chaqirib, (otlari) tizginini ular ikkovlari (Shayx Nuruddin va Xudoydod) tomon yo'naltirdi hamda o'z yordamchi va talablarini muhayyo etdi. U yonib turgan ushbu qabilalar, azamat sherlar, o'ynoqlagan otlar bilan yurdi. Bu tayanchli tog'goh harakat, goh sukunatda davom etib, nihoyat Sayxunga yetdi. Qachonki ushbu tog'¹¹⁸⁷ va nurlik olov Sayxun daryosidan o'ta boshlaganda bamisoli «toshayotgan dengiz»¹¹⁸⁸ kabi bo'ldi. Shu orada Xalil Sultonga Shoxruhiya va Xo'jand bo'ysunib, Toshkand undan o'zini himoya qildi. U Toshkand hisoriga o'tlanib, uning toshlarini vayron etishga azm etdi. Bir muddat uni hisor etib, shaharga ochlik va shiddat kiyimlarini kiygizgach, shahar (ahli) omonlik tilashga iltijo qilib, iz'on jilovini unga tutqazdi. Ular so'rog'iga Xalil Sulton rozi bo'lib,

g'ulh bilan shahar holini tuzatdi. Keyin esa Shayx Nuruddin va Xudoydodni (er bilan) yaksonlash talabida ularning iziga tushdi.

Shayx Nuruddin va Xudoydodning Xalil (Sulton)ni kuydirish uchun o'lov yoqishi; Tangri taolo u (olov)ni o'chirib, Xalilni saqlagani bayoni

Xudoydod va Shayx Nuruddin majol yetmaydigan (orzu) umidida tentirashar va «zora» «koshki edi» ma'nolarida nahbu g'orat fursatlarini poylardilar. Shu payt Xalil Sulton ular orqasidan yo'lga tushib, (ularni) uchratishni istadi. Ular esa ko'rinadigan va (gapi) qashitiladigan masofada yurib, unga nisbatan orzu umid va ta'magirlik joylarida qo'nardilar. Xalil Sulton esa har bir manzilda ularni ta'qib qilib, ular yursalar, orqasidan yurar, (qo'nsalar) ko'nardi. Xalil Sulton o'z askarlariga tayangan va o'z g'alaba-yu zafarining kelishiga to'la ishonib, go'yo kechalarning birida u ehtiyotkorlikdan g'aflatda qoldi. Xalil qo'shini ichida ularni faqat ishi zimdan kuzatib josuslik qiluvchi kishisi bo'lar edi. So'ngra go'moni uni (Xalil Sultonni) umidsiz qilib, xiyonat qildi va u o'z qo'shinidan ilgarilab ketib, Sharopxona deb ataladigan bir joy yonida to'xtadi. Shunda ular (ikkalasi)ning josusi Xalil Sultonning bu (qilgan) ishi haqida ularga uchib borib xabar berdi. Natijada, ular (ikkovlari) sel kabi kelib, tun og'ushida Xalil Sulton ustiga yopirildilar. Xalil askarlaridan bir jamoa ularga qarshi chiqib¹¹⁸⁹ go'yoki shu damda qiyomat qoyim (zohir) bo'ldi. Keyin ular Xalil Sultonni qoldirib, (orqalariga) qaytdilar, unga chap berib¹¹⁹⁰ qochib, cho'l-u biyobonda to'zib ketdilarki, (Xalil) Sulton bu haromilarni qayerdan ham to'tsin? Keyin Xalil Sulton ularni izlash jilovini tortdi va sog'-salomat o'z diyoriga ravona bo'lib, orqasiga qaytdi¹¹⁹¹.

Shayx Nuruddinning Xudoydoddan ajralishi va o'sha yerlarni taqsimlab olishlari bayoni

Xudoydod va Shayx Nuruddin o'rtasidagi mehr-muhabbat go'yo loydan yasalgan ko'zadek¹¹⁹² ular o'rtasidagi sadoqat negizi esa vujudi «asosi qoya labiga qurilgan bino kabi yemirilgan»ligidan¹¹⁹³ (o'rtalarida) ixtilof chiqib, kelisha olmadilar. Har biri judolik darzini o'zi

tomon tortib, ular oldi-sotdilarida nifoq buyumlari chaqqon savdo bo'ldi. (Bu borada) «kim afsungar ekanligini (ulardan) hech biri bil-madi va bu, firoqlik deb gumon qildi»¹¹⁹⁴. Natijada, Shayx Nuruddin Sig'noqqa tomon qaytib, o'sha tevarak-atroflarga egalik qildi.

Shayx Nuruddinning uzr so'rashga tutinishi va Xalil Sulton huzurida yuz bergan ishlardan o'zini oqlashi bayoni

Keyin Shayx Nuruddin Xalil Sultonga xat-xabar yuborib, o'zi (tomoni)dan sodir bo'lgan isyon uchun uzr so'radi va u keltirgan yomonlikni yaxshilik bilan qarshi olishini, hamishagidek unga o'z in'om-ehsoni muruvvatlarini qaytarishini so'radi. Shunda Xalil Sulton uning tilagiga rozi bo'lib, uning jismi qabohatiga unutish etagini yopdi hamda bobosi (Temur)ning xotini Tumanni unga yubordi.

Bo'lim

Toki Xalil Sulton tuzoqqa tushib, Samarqand mulki xolis Shoxruhniki bo'lib qolmaguncha Shayx Nuruddin inoqlikda davom etib, tarqoqlik uyini yaksonlab, do'stlik halqasini bo'yniga solib turishda davom etdi. Shunda Shoh Malik zohiran sulh, botinan nifoqni o'ylagan holda Shayx Nuruddinga tomon ravona bo'ldi. Ikkovlari ahdu paymonni mahkamlab, o'rtalarida ittifoq voqe bo'lgach, hamda salom-alik qililib, apoq-chapoq bo'lishgach, otliqlar bir-birlari bilan ko'rishib, ular bir-birlariga zavqu shavqlarini ochishi uchun Shoh Malik makr bilan Shayx Nuruddinni Sig'noq qal'asidan (pastga) tushishini so'radi. Shoh Malik jamoasi (ichi)da Arg'udoq deb ataladigan bir kishi bor edi. Keyin Shoh Malik o'z jamoasi bilan (qal'aga) yaqin kelgach, Shayx Nuruddin undan pastga tushdi. Shoh Malik yolg'iz o'zi hech bir odamsizu qurolsiz (unga) borib, ushbu mag'rur kishi bilan quchoqlashib ko'rishdi va uning g'oyibligida o'z boshiga qanday shodligu g'amliklar kelganligini xabar berdi. Keyin Shoh Malik unga o'z ahd-u paymonini (qaytadan) ta'kidladi va har qaysilari bir-birlariga bundan keyin nima qilishini maslahat qildi. Keyin Shoh Malik u bilan xayrlashib, qaytib borib, o'z jamoasiga qo'shilib turdi. Uning jamoasidagi har bir kishi yakka-yakka holda Shayx Nuruddin bilan ko'rishib, uning qo'lini o'pishga shoshildi¹¹⁹⁵. Nihoyat, navbat

Arg'udoqqa kelib, u o'zi o'ylagan firib va nifoq bilan (u tomonga) yuzlandi. U shijoatda sherdek, quvvat va jussada fildek edi. U Shayx Nuruddinning yoniga kelib qo'lini o'pdi, so'ngra uni egiltirib, bag'riga tortdi va mahkam quchoqlab oldi. Keyin uni egaridan yiqitib, (uning) burjidan yulduzini tushirdi hamda boshini kesib, bu bilan Shayx Nurudpin odamlarini qayg'uga soldi¹¹⁹⁶. Qachonki Shoxruh bu xabarni eshitgach, zor-zor yig'ladi va dodvoy soldi, Shoh Malikni la'natlab, uni koyidi. Arg'udoqni esa urdirib, uni (elga) sazoyi qildi.

Lekin bu ikkisi (Shoh Malik va Arg'udoq) kesib tashlagan (narsa) ni «ulash» unga mumkin bo'lmay, ular qo'porib tashlagan (ko'chat) ni o'rnatishning iloji bo'lmadi, go'yo (ushbu) aytilganidek: «O'lim parchalab tashlagan narsani yig'uvchi yo'q».

Shohruh ancha muddat ular (ikkalasi)ga nazar solmay yurgandan keyin rozi bo'ldi. Xudoydod esa kibrlik va fasod o'rtasida sherik bo'lib, inodlik etaklariga yopishishni davom ettirdi. Zamon uni halok etib, yaksonlamaguncha, u sulhga jilovini topshirmadi. (Taqdir) uni qay tarzda o'ldirib, xayrli ish qilganini keyinroq zikr qilamiz.

Chingizxon xarob qilgan Termizni tiklash haqida Xalil Sultonning buyrug'i va bu ish uchun askarlar yuborishi bayoni

Keyin 810-yilning safar (1407-yil iyul-avgust) oyida Xalil Sulton qo'shinlaridan bir toifa yuborib, ularni Ollohdodga qo'shdi va (yana) ularga askarboshilaridan Ilyosxoja, Ibn Qumari Mansur¹¹⁹⁷, Tavakkul Qarqaro, Davlat Temur va boshqalarni ularga birlashtirib, Termiz (shahri) ni tiklashga jo'natdi. Ular yura-yura nihoyat Termizga yetib keldilar va darhol o'z ehtiyojlariga yarasha tosh, yog'och va g'isht jamlashga kirishdilar. Keyin o'sha boshchilar shahar badanlarini o'zaro taqsim qilib olib, (shahar) devorlari ozligi sababli ularni baland qilib ko'tardilar. Ular hech bir sustkashlik qilmay ishlardilar va undagi «har bir tepaliqda ermak uchundek belgi bino qilardilar»¹¹⁹⁸. Ular kunduzi taomni, kechasi uyquni tark qildilar va shahar qurilishini o'n besh kun chamasida tamomladilar. Qachonki ular shahar mahallalarini belgilab, o'tish joylari-yu yo'llarini ajratgach, hamda shahar masjidlari va manorlari alam (belgi)larini ko'tarib, bozorlari

va uylari mavzeilarini aniq qilgach, shahar ahlidan ko'chib ketganlar avlodlaridan qolganlariga va uning (shaharning) xarobaligi egribugrisidan obodonligi tekisligiga (ko'chib) ketganlarga shaharga qaytishlarini va unda chodirlar tikib o'tirishlarini amr qildilar. O'sha miskinlar u (ko'chib borgan) yerlaridan bo'stonlarni vatan tutib, ularda bozorlar va uylar bunyod qilgan va ularga istiqomat vositalari va tirikchilik ash'yolarini to'plagan bo'lib, shu ahvolda Chingizxon davridan Temur Ko'ragon zamonigacha davom etardilar. Ular o'zlarining bu Vatanlarida osoyishta bo'lib, tartibsizlik va bezovtaliklaridan bexavotir edilar. Qachonki Temur o'lib, har xil yomonliklar va turli ishlar sodir bo'lgach, Xalil Sulton ularni himoya qilishni iroda etdi va shu sababdan ular qo'rg'onlarini mustahkam qiladigan (kishi) larni yubordi.

Yangi (shahar) eski (shahar)dan bir farsax chamasida (uzoqlikda) edi. Natijada, eskisi yangisidan ko'ra husnliroq va mustahkamroq bo'lib qoldiki, ayniqsa bu quruvchilar uning manorini baland ko'targandan keyin. Eski shahar yangi shahardan farq qilib, Jayxun daryosi uning devorlarini ko'tarib turgan baland tog' etaklari bilan ko'rishib o'tadi. Yangi shahar maskanlarining qasrlari esa mustahkam bo'lmagan holda daryodan ham uzoqda edi. Qachonki quruvchilar odamlarga: «O'z qaroringiz uyiga kiringizlar» deb nido qilganlarida go'yo ularga «o'zingizni o'zingiz o'ldiringlar yoki uylaringizdan chiqinglar»¹¹⁹⁹ deb aytilgandek bo'ldi.

Oллоhdod ularga hech bir mushkullik keltirmadi va bu borada u sira tashvishlanmay, ortiqcha e'tibor ham qilmadi, qaysarlik ham ko'rsatmadi. Ammo u odamlarni to'plab: «Agar shahar ahlidan kimda-kim bu yangi imoratlar va makonlardan qay biriga oldin qo'l uzatsa, hech bir nizosiz, to'sqinligu qarshiliksiz u joy o'sha (kishi)nikidir», – deb chaqirtirdi. Keyin u novvoylar, qassoblar, oshpazlar va yog'furushlarga (eski shaharga) ko'chib o'tishlarini buyurib, ularga (alohida) manzillar-u boshpanohlar ajratib berdi va boshqalarga tegmadi. Keyin ular (shahar ahli) askarlar bilan oldi-sotdi aloqalariga kirishib, bundan zarar ko'rmasdan foyda qildilar. Natijada, qolgan jamoaning nizomi buzildi, chunki inson tabiatan madaniy. Zarurat qolganlarni o'z ixtiyorlari bilan o'sha ko'chib ketganlar ketidan ergashtirdi. Shunda

Oллоhdod ulardan har bir katta-yu kichikning ahvoliga loyiq (nara) ni ulashib, o'z amrlari taqozosiga ko'ra (ular) ishlari qoidalarini qaror toptirdi. Keyin u o'z qo'shinboshlarini to'plab, Samarqandga qarab qaytdi.

Xalil Sulton kirishgan (ish)ga muqobala tarzda Xuroson tomondan Shoxruh qilgan harakat bayoni

Xalil Sulton boshlagan bu ish xabari Shoxruhga yetgach, u ham Xuroson askarlaridan bir toifani otlantirib, ushbu yoyilgan bulut (misol qo'shin)ga Mizrob¹²⁰⁰ nomli amir amri dengizi orqali madad bera boshladi. U (Mizrob) Temur Damashq qal'asi muhosarasiga boshliq qilib tayinlagan Jahonshohning birodari edi. Shoxruh Xuroson askar-boshilariga Hisn ul-Hunud (Hindlar qo'rg'oni) deb ataladigan bir qal'ani tuzatishlarini buyurdi¹²⁰¹. Bu (Hisn ul-Hunud) Xuroson yerlarining eng (uzoq) chekkasida bo'lib, u qal'a bilan Termizni Jayxun daryosi ikkiga ajratib turadi. Natijada, Xuroson askarlari ham Xalil Sulton askarlari (ajoyib qilib) ishlagan binoga o'xshatib, bir bino soldilar. Binolar qurilishi jarayonida Oллоhdod va Mizrob o'zaro xat-xabar yozishib bir-birlari bilan sidqidil bo'ldilar, hurmat va ehtirom (vositalari) bilan bog'lanib, sovg'a-salom almashdilar.

Eron¹²⁰² iqlimlarida sodir bo'lgan hodisa va ushbu to'fonning kelishida oqqan qon sellariga bir ishora

Keyin Sulton Ahmad va Qora Yusuf Iroqqa qaytib¹²⁰³ mulk siyosatida ular (ikkovlari) o'rtasida ittifoq voqe bo'ldi. Sulton Ahmad Bag'dodda qaror topib, Qora Yusuf esa chig'atoyliklar egallagan (yer)larni ulardan xolis qilib olish uchun o'jarlik bilan ular ustiga tashlandi. Shunda fath uning bayroqlariga «yordam tangridan»¹²⁰⁴ oyatlarini namoyon qildi. Ular (askar) toifalarini yakson qilib, Amiranshohni qatlgaga yetkazgandan keyin Qora Yusuf Ozarbayjon yerlarini xolis (o'ziniki) qildi¹²⁰⁵. Bu voqealar tafsilotida so'z jilovini cho'zishlik bizni istagan asl maqsudimizdan xorij tutadiki, «nihoyat, ular ikkovlari o'rtasida nizo voqe bo'lib, Ozarbayjon va Iroq mushkul ahvolda qoldi. So'ngra Qora Yusuf Bistom¹²⁰⁶ ishorasi bilan Sulton Ahmadni o'ldirdi¹²⁰⁷. Bu (voqea) payg'ambar allaihissalom hijratidan

813-yilning miyonlarida (1410–1411) bo‘ldi»¹²⁰⁸. Ammo Ajam Iroqi esa g‘oyatda mustahkam qo‘rg‘on (misoli) edi. Keyin uning mutavallisi Pir Umar¹²⁰⁹ mustaqil podshohlik da‘vo qilib chiqqach, unga qarshi Isfandiyor¹²¹⁰ deb ataladigan (o‘z) qarindoshi qo‘zg‘oldi. Natijada, Pir Umar bilan jang qilib, uni mag‘lubiyatga uchratdi hamda (uni) tutib olib, parcha-parcha qildi va mulk da‘vosida mustaqil bo‘ldi. So‘ngra unga qarshi Hirot sohibi Shoxruh otlanib, uni qo‘lga oldi va yakson qildi; bu bilan uning ahli-yu avlodlariga qayg‘u alam solib, (uning) yerlarini xolis o‘ziniki qilib oldi. Natijada, jami Ajam yerlari xolis Shoxruhning (o‘zi)niki bo‘lib, uning xazinasiga (Ajam) mol-dunyosi, tuyasi va hosillari hech bir azob uqubatsiz yoki ularni qo‘lga kiritishda hech bir charchoq va qulfat sezmasdan oqib kela boshladi. Uning mulki benihoya keng bo‘lishiga qaramasdan, biron kimsa yomonlik bilan unga yo‘l topa olmadi. Uning qo‘shnichiligi yaxshi bo‘lib, (zararli) harakati kam edi. Otasi Ajam podshohlarini qatlga yetkazishi bilan undan har qanday¹²¹¹ yomonlik moddalarini kesib, urug‘ini quritgan edi. Natijada, Shoxruh balandparvoz (dahshatli) sherlar orasida o‘z makonida (o‘z o‘rnida) barqaror bo‘ldi va o‘z g‘animlarini mavjud do‘stlari yordamida tor-mor qilib, o‘rnashib oldi. Natijada, davlatining yerlari barqarorlik nabototlari bilan tebranib, rivoj topdi. Go‘yo baxt-saodat ko‘zlari uni kuzatar va mulk kelinchaklari munojot bilan ushbu she‘rni nashida etib, xitob qilardilar:

Yuragingni bizdan o‘zgadan pok tutib, biz bilan bo‘l,
Bizning dargohimiz har bir (yuragi) pok uchun makondir.
Sabr visolimiz xazinasiga yetish uchun bir tilsim bo‘lib,
Bu tilsimga qo‘l urgan kishi uning xazinasiga yetishadi.

Odamlarning qurshovdan chiqishi va o‘z vatanlarini qo‘msab Movarounnahrda jo‘nashi bayoni

Shu holatlar asnosida (ba‘zi) odamlar Samarqanddan tarqalish va to‘zishga yuz qo‘yib, har bir g‘arib o‘z Vatanini qo‘msadi, o‘z kulbasi va oilasini qidirib, ba‘zilar ijozat bilan panoh tilab, ba‘zilar qochib, hufyona holda (ketish) harakatiga tushdilar. Shom ahli ichidan (Samarqanddan) ketishni istab, ijozat so‘raganlarning dastlabgisi shahid vazirning o‘g‘li Shihobuddin Ahmad bo‘ldi. Keyin arablaru

ajamlar toylalari to‘da-to‘da bo‘linib, sharqu g‘arb taraflarga to‘zib ketdilar. Samarqandda qahatchilik va narxu navo qimmatchiligi voqe bo‘lib, odamlar o‘rtasida tillo va kumushdan qadrsiz narsa bo‘lmadi. So‘ngra, shundan keyin farovonlik hosil bo‘lib, odamlarda to‘qchilik va orzu havaslar namoyon bo‘ldi. Zamon yaxshi, omonlik davron surdi, nafrat ko‘tarilib, davr sof bo‘ldi. Misra: «Tun qanchalik sof bo‘lsa, kudurat shunchalik zohirdir».

Bevafo zamon qanday vayronalik va alokat keltirib,

Xalil (Sulton)ni olovga uloqtirishi bayoni

Xalil Sulton Amir Sayfuddinining xotini Shodmulkka uylangan edi¹²¹². U (xotin)ning ishq i Xalilni (batamom) egallab olgan bo‘lib, go‘yo u shu ishqda asirdek edi. Xalil o‘zining butun vujudi qanotlari bilan unga talpinib, nazari-e‘tibori yolg‘iz unga qaragan edi. Uning muhabbati kundan kunga ziyoda bo‘lib, qissasi Qays (Majnun) va Layli, Shirin va Farhod¹²¹³ hikoyasini unuttirgan edi. U go‘yo shu she‘rda aytilgandek bo‘ldi:

U mening quchog‘imda, baribir nafs unga shovqlanur,

Quchoqlashishdan keyin pasayarmidi?

Sevgim ketsin deb uning og‘zidan o‘paman,

Ammo unga bo‘lgan sevgi yana kuchayadi.

Go‘yo qalbim ikki ruhning birga bo‘lganini,

Ko‘rishga to‘g‘ri yo‘l topa olmaydi.

Bu (ahvol) uning muhabbati Xalil Sulton qalbini butunlay qamrab olib, aqlini maftun qilguncha davom etdi. Uning a‘zoyi-badanini bog‘lab, yuragiga o‘t tushirdi. Ular go‘yo keng bir ko‘ylak tikib, (uni) ikkovlari kiyardilar va birlashardilar. Natijada, Xalil Sulton xotin tili bilan so‘zlab, xotini esa Xalil Sulton tili bilan so‘zlay boshladi. Ular (ikkovlari) nashida etishib, o‘z hollariga ishora qila boshladilar:

Oshiq mening o‘zim, ma’shuq ham mening o‘zimman,

Bizlar ikkimiz bir tanda joylashgan ikki ruhmiz.

Balki masala aksincha edi. Men dedim:

To u ruhni rabbi ikki tanda yaratgandan beri,

Bu ikkovi puflangan bir ruh bilan tirik edi.

Natijada, Shodmulkning ra'yisiz Xalil Sultondan biron farmon sodir bo'lmay, podshohlik siyosati uning zakosi nurisiz¹²¹⁴ yorug'lik ko'rmay qoldi. Shunday qilib, Xalil Sulton unga o'z jilovini topshirib, murodiga o'z murodini tobe qildi. Bu (nara) g'oyatda kam aqllilik va devonalikdandir. Qanday kilib o'z (podshohlik) jilovini xotiniga tutqazgan podshohning omadi yurishsin?

Uning (Shodmulkning) ilgaridan bir xizmatkori bo'lib, u na hurlar avlodlaridanu, na karim kishilar (toifasi)dan bo'lmay, balki fuqaroning quyi tabaqasidan bo'lib, oldinlari bo'z va kanop (kiyimlik) sotar edi. U Bobo Tarmish deb atalib, uning ko'zi shilpiq, yuzi sepkilli, surati qabohatli, xulqi atvori yoqimsiz edi. U Shodmulk zaruratlarini ado etib, Xalil Sulton uning visoliga yetishmasdan oldin ham uning huzuriga kirib turar edi. Qachonki maxdumasi yetishgan (bu) marta-basiga yetishib, undan bo'lak kimsaga nasib bo'lmagan bu daraja unga nasib etgach, uning xizmatkorlarining ham mavqei oshib, malaylarining ham hishmati ziyoda bo'ldi. Bobo Tarmish Shodmulk nazdida o'z hurmatining ortiqligidan istifoda qildi. Zero, maxdumi karamati hisobiga xizmatkoriga izzat-ikrom hosil bo'lur. Natijada, Bobo Tarmish Shodmulk jamoasiga peshvolik qilib, ular ustidan (istagani-cha) siyosat yurgiza boshladi. U Shodmulkning mujolasasida «bular shunday qavmlarkim, ular o'z suhbatdoshiga shaqovat ko'rsatmaydi», deydigan xil'at (misrasi)ni kiyib yasanib oldi. So'ngra, uning ishi rivoj topib, Shodmulkning barcha yumushlari gardanida bo'lib qoldi. Keyinroq u o'z qadamini mulk asboblari va undan boshqa masalalar xususida xitob yuritishga ham bosdi. Keyin, asta-sekin o'sib, devon muhokamalarini yechish hamda saltanat masalalari ijrosiga ham aralashish darajasigacha ko'tarildi. Keyin u yanada ko'tarilib, (voliy) tayin etish va azl qilish huquqiga ega bo'lib, bu masala hazilsiz¹²¹⁵, jiddiy tus olib, ana shunda nihoyasiga yetdi. Natijada, Bobo Tarmish mamlakat bosh vaziri (dasturi) bo'lib, maxdumasining qudrati tufayli shavkatining keskinligidan biron kishi uning so'zini rad etishga qodir bo'lmadi. U o'z ixtiyor qilganicha qo'liniyu tilini cho'zdi. Har bir kimsa u buyurib, ko'rsatgan ishoraga amal qildi. U Ollohdod bilan Arg'unshohga (ko'p) nohaqliklar ko'rsatib ular yechgan (narsa)ni tugib, (ular) tukkan (narsa)ni yecha boshladi. Adabsizlikda shu dara-

joga borib yetdiki, hatto ular huzurida oyog'ini uzatib o'tirar va ularga zararcha ham hurmat vojibini ko'rsatmas edi. Keyin Bobo Tarmish o'zining mashvaratisiz birona ham masalaning hal bo'lishini man qildi; agar u g'oyib bo'lsa, uning kelishini kutsinlar yoki uning huzuriga borsinlar (dedi). U yuzaga chiqib, erishgan martabasiga erishguncha oradan uch yil chamasi muddat o'tdi¹²¹⁶. Chig'atoy shaytonlari va (ular) jinlari uning dastidan «xo'rllovchi azobda»¹²¹⁷ qoldilar. Bobo Tarmish darajasining bu o'sishidan Ollohdod va Arg'unshohda behad zahmat-u benihoya tanglik hosil bo'ldi. Ular tahqirlik va intiqomning hechchiq alamlarini tatib, dardlari (shunday) kuchaydiki, uning muolajasidan ojiz bo'ldilar, hamda shu tarzda hayotdan ko'ra dunyodan o'tib, zavol topishni lazzatli bildilar.

Ollohdod Xudoydodga yozgan maktubida nimani o'ylab, nimaning tadbirini ko'rgani bayoni

Keyin Ollohdod (bu haqda) o'z fikrini ishlatdi – lekin asosidan xato qilib, chuqurga tushdi; (go'yo) u bir qozon (osh) pishirdiki, u o'zining ustiga ag'darildi va ipak qurti singari o'z qo'li bilan (o'z) o'limiga to'r to'qidi. Men dedam:

Agar zamon aqlli (kishi)ga akslik qilsa,

Uning ra'yiga yomonni yaxshi qilib ko'rsatadi.

U istamagan xar bir ishni unga marg'ub ko'rsatib,

Odamlar ma'qul bilgan (narsa)ni yaroqsiz sanaydi.

So'ngra ular (ikkovlari) dardu alamlariga taskin izlab, Xudoydodga xat yozishdan bo'lak chora topmadilar. Ular (Ollohdod va Arg'unshoh) bu masala suratini ochiq-oydin ko'rsatib, bu (yaramas) ishni aniq va ravon tarzda unga xabar qildilar va cheksiz orzu umidlar bilan xotirini jam qilgan holda unga o'z askarlari bilan Samarqandga qarab yurishni maslahat berdilar. Xudoydod o'sha zahotiyoyq qo'zg'olib, o'z qo'shiniyu jamoasi bilan otlandi va chigirtka bolasidek o'rimalab yurib, O'ratepa deb ataladigan joyga yetib keldi. Xalil Sulton bu xabardan voqif bo'lgach o'z askarlariyu yordamchilariga chopar yubordi va Xudoydodning bezbetligidan taajjubga tushib, uning orsizligidan (xudodan) panoh tiladi. So'ngra Xudoydod muloqoti uchun u Ol-

lohdod va Arg'unshohni ko'p sonli¹²¹⁸ qo'shin bilan jo'natdi. Ular Xudoydodga yaqinlashdilar va (unga) ro'para bo'ldilaru, lekin u bilan muqotala qilmadilar. Keyin Ollohdod va Arg'unshoh, Xalil Sultonga xat-xabar yuborib, undan madad so'rab, dedilar: «Bu odam (Xudoydod) qaysarlik, beadablik va telbalikda haddidan oshgan. U o'z qarorgohidan (andak ham) qo'zg'alish tugul, bizning haybatimiz shamoli uning dimog'iga ham dohil qila olmaydi».

Natijada, Xalil Sulton boshqa askarlar yuborib, ularga madad berdi va (endi) qanday xabar bo'lishini sabrsizlik bilan kuta boshladi. Keyin ular yana xabar yuborib, Xudoydodni o'zlariga aziyat berib, fasodni oshirayotganini, o'z g'alvasida Samud va Od (qabilalari) bilan raqobat qilayotganini bildirib:

– «Bizga o'zing kelib yordam ber, o'zingning ziyrakliging va shuuring bilan (tezda) yetib kel. Chunki sening haybating quvvatliroq, qiyofang kuchliroq. Xudoydod, dilida katta bir shumlikni bekitib, ichida qoralikni yashirib, bu surbetlikni qilib, bu yurishga botingan. Qolgan jangchilar bilan (tezda) yetib kel, chunki bu martagi (jang) hal qiluvchi jang bo'ladi», – dedilar.

Natijada, Xalil Sulton biron hodisa ro'y berishidan qalbi orom-u xotirjam, orzu umidlari cheksiz va to'yib nafas olgan holda (Samarqanddan) chiqdi. U o'z yigitligiga maftun, (o'z) hamrohlariga mahbub, o'z do'stlari orasida (quvonib) tebrangan, o'z tengqurlari orasida chayqalgan holda ko'p bo'lmagan bir guruh va saralangan bir toifa orasida, o'zida bor narsalarga kulfat tushishini uzoq va o'z bisotidagi mavjud narsalar ichiga g'am-g'ussa kelishini eng yiroq hisoblar edi. Kamol unga «men sening fidoingman» deb, jamol tili¹²¹⁹ esa unga ushbu so'zi bilan nido qilardi:

G'urur bilan yo'l ko'rsataver, chunki sen bunga munosibsan,
Sen hukm yuritaver, chunki husn senga uni ato qilgan.

Keyin u (o'zining) o'sha sulton sifat to'dasi bilan Sultoniya¹²²⁰ deb ataladigan qasabaga yetib keldi¹²²¹. Ollohdod esa Xudoydodga xat yuborib, (Xalil) Sulton karvoni falon kuni Samarqanddan chiqdi va falon soatda Sultoniya qishlog'iga keladi, deb xabar bergandi.

Xudoydod o'ylagan aldov va Xalil Sultonning ov tuzog'iga tushuvi bayoni

Xudoydod aldovni ko'zda tutib, o'z lashkarini jang muqobilasiga tashladi va askarini beli orqasida qoldirib¹²²², o'z uchquni yomonligini qo'ltiqlab, nafrati cho'qmorini (qo'liga) oldi. U jang botirlaridan, qitol va nizol mardi maydonlaridan xavf-xatarni bilmaydigan jasur bir toifani o'z hamrohligiga oldi. Ular mana bu aytilgan (she'r)da ko'zda tutilgan (kishi)lar edi.

Ko'rinishlari vazmin-u og'ir, chaqirilsalar chaqqon,
kuch-quvvat ularda ko'p,
sanoqqa kelganda ularning sonlari kam.

U (Xudoydod) tun etagiga o'ralib, ot beliga yopishdi va o'z matlubiga qing'ir yo'ldan yurib, maqsudiga qorong'ilik qo'mondonlarini yo'lboshchi qildi, go'yo ushbu aytilganidek:

Bir maqsudga yetishmoqchi bo'lsang faqat
kechasi unga yetish, (chunki kunduzi) quyosh
chaqimchi bo'lsa, kecha esa yo'l boshlovchidir.

Nihoyat, Xudoydod Sultoniya borib yetdiki, u Temur bunyod qilgan bir qasaba edi. Uning kelganini biron kishi ham shuur etmay, faqat balo mavjlari har tomondan ustiga yopirilgandan keyingina Xalil Sulton uni sezdi. U bilan bo'lgan barcha hamrohlari qo'zg'olib, jang-u jadal va zarb-u ta'naga boshladilar va hayot-mamot urushini qilib, ajalu poymonlari to'lganligiga aniq ishonidilar. Ustlariga qattiq tishlovchi jang tish qayrab, ularning qay birini mayda, qay birini yiqitib, qay birini burdalab tashladi. Natijada, ulardan faqiri-yu azizi o'ldirilib, dushmanlari o'tiga ular habiblari va Xalil (sevimli) lari tushdi¹²²³. Xudoydod esa muvaffaqiyat qozonib, zafar topganidan sevingan holda o'z lashkargohiga qaytdi.

Bo'lim

Keyin Xudoydod Xalil Sultonga g'oyatda shiddatli qasamlar qilib va turli-tuman yaminlar keltirib: (o'zining) unga hech bir yomon ishni ravo ko'rmasligini, uning (shirin) hayoti ko'ziga cho'p suqishni hatto xayoliga ham keltirmasligini, uni na so'zdayu na amalda (aslo) ranjitmasligini, unga makru daxl bilan aziyat yetkazishga hech kimga yo'l qo'ymasligini hamda o'z qasami natijasini kelajakda u ko'rishini, zotan, tangri taolo «o'tgan (ishlar)ni afv etishini»¹²²⁴ ta'kidladi.

Bo'lim

Keyin u (Xudoydod) Xalil Sultondan Ollohdodga va undan boshqa sipohlarga ularni (o'ziga) Xudoydodga taslim bo'lishlari haqida ishora etishni talab qildi. Shuningdek, Xudoydodning o'zi ham odamlarga xat-xabar yuborib: «Men sizlar boshingiz¹²²⁵ ustidan voliylikka ega bo'ldim. Agar siz menga itoat bildirsangiz, men ham unga (Xalil Sultonga) itoat izhor etay, agar sizlar menga silov-rahm qilmasalaring, men ham undan silov-rahmni uzaman», – deb yozdi. Qachonki Xalil Sulton bu qulfatga tushganda, uni otuvchisi noma'lum (daydi) o'q deb tasavvur qildi¹²²⁶. So'ngra unga bu yashirin (qo'ra) makoni zohir bo'lib, bu ishonchli joyda qanday qo'lga tushganligi haqiqatini bildi va ustiga bu baloning qayerdan quyulganligini fahmlab, xavf-xatarsiz degan tomonidan qanday qilib qo'lga olinganligini angladi va o'z holi tili bilan (ushbuni) nashida etdi:

Biz bilan uning o'rtasida na do'stlig-u na tanishligi
(bor) bo'lmagan kishiga Tangri yaxshi mukofot ato qilsin,
chunki biz o'zimiz do'st tutib bilgan kishilardan o'zga
hech kim bizga yomonlik ravo ko'rib, aziyat yetkizmadi.

Keyin Xalil Sulton qolgan amirlariga, lashkar boshliqlari-yu vazirlariga xat yuborib, Xudoydodga bo'ysunib, u bilan nizo chiqarmasliklarini, u istagan murodga qarshilik ko'rsatib monelik qilmasliklarini ma'lum qildi. Natijada, ular hammalari, Xudoydodga bo'ysunib, taslim bo'ldilar va uning homiyiligini qabul qildilar. U safarbar etilgan qo'shinga ega bo'lib, firib balolaridan nishonga yetuvchi nayzalaru hind qilichlari bilan (qo'rg'ondek) mustahkamlanib olgach, Jand va

Xo'jand qo'shinlari, Turkistonning gapga no'noqlarini-yu O'zjand avomlarini muqaddam qo'yib, – ulardan boshqalarni orqada qoldirib, Samarqandga qarab ilgari lab yurdi. U Ollohdodga va boshqalarga iltifot qilmadiki, u (Ollohdod) bu ish jarayonida qilmishining aldanqanligiga amin bo'ldi. Natijada zamon o'zi kiygizgan izzat libosini ustidan sidirib, shilib oldiki, qo'lida bor bo'lgan qudrat, mol-dunyo va boylik undan uchib ketdi. Bu qiyomat qoyim 812-yil (1409–1410-yil)da bo'lgan edi.

Xudoydod kelganda Samarqandda yuz bergan fasod (ishlar) bayoni

Xudoydod Samarqandga yetib kelib, unga kirdi. Natijada, mavjud raam-rusumlar va qismatlar alg'ov-dalg'ov bo'lib, go'yo turli-tuman xalqlar va diyonatlar ixtilofi zohir bo'ldi. Xudoydodning Ollohdod deb ataladigan (bir) o'g'li bo'lib, otasi ochiq-oydin xaloyiq o'rtasida uni sulton deb nomladi va yashirin xazinalarni qidirib, ular tog'larida konlari ma'danlar izladi, ko'milgan boyliklar va bekilib, yashirilgan dafinalar talabida bo'ldi. Vaziyat o'zgarib, muloyimlik qo'pollikka badal bo'ldi va ular (Samarqand ahli) go'yo shu aytilgandek bo'lib qoldilar. Misra:

Chodirlari esa o'z chodirlariga o'xshaydi-yu,
ammo u jamoa xotinlari u xotinlar emas.

Sifatlar tanimaydigan darajada o'zgardiki, hatto go'yo zotlar (mazmunlar) boshqasiga aylandi, yoinki yer (bu yerdan) o'zga yeru omonga almashib ketdi. Misra:

Unumli yer o'zgarib, u barakatli joy bo'lmadi.
Bu joy endi u toza joy bo'lmadi.

Bu ishlar Temurning o'g'li Shoxruh (qulog'i)ga yetishi va uning bu hodisalarni yo'lga solib, buzuqliklar maddasini bartaraf etishi bayoni

Bu xabar Shoxruhga yetgach, «U qahrlanib, g'azabi keldi»^{1226a}, iztirob chekib, alamzada bo'ldi; tevarak-atrofga o'zini urib, sabr kosasi limmo-lim to'ldi, betoqatlanib, qovog'i solindi, uning yuzi o'zgarib,

qizardi, u faryod solib, bezovta bo'ldi va tangridan rijo tilab¹²²⁷ «la havlo»ni¹²²⁸ o'qidi; u ich-ichidan kuyib-yonib, qayg'u alamga botdi va oh-voh chekib, ushbuni nashida etdi:

U (xotin) ozdi, hatto uning ozg'inligidan
buyraklari ko'rinib, nihoyat uni har bir
qashshoq kamsitib xo'rladi.

Keyin o'zining farmonlari yorliqlari bilan o'z yerlari atroflariga har bir uchqurni askar to'plash (xabari) bilan uchirdi va Shoh Malikka hech bir ikkilanmasdan yo'lga chiqishni, sira dam olmasdan sayrim davom ettirib, o'z zotdor otlari bilan qushdan ham tez uchib kelishni buyurdi. Chunki u (Shoxruh) tarqalgan nizomni tuzatib, mamlakat atirgulidan nodon guruhlarini ta'qib qiladi. Shu sababli ularning boshlovchisining joylashuviga yo'l qo'ymay, o'z kuchu qudratlari bilan imillamasdan tez sur'atda kelishini buyurdi. Natijada, Shoh Malik o'sha zahotiyoy tog'dek madadli, qumdek adadli askar bilan (yo'lga) chiqdi. Keyin uning izidan boshqa suvoriylar, husravona qirg'iyalar bilan Shoxruh chiqib, hech bir kimsaga qaramasdan va o'z harakatida tolei rasadga tayanmasdan yurdi. Qachonki ular Jayhunga yetib¹²²⁹, undan o'tayotganlarida daryoning yuzini bекitdilarki, natijada bu sel¹²³⁰ suv yuziga yoyilib ketdi. Go'yo bu dengiz (Jayxun) ustma-ust uyulib ketgan bulutlar bilan qoplanib, hayo dengiziga g'arq bo'lgan edi.

Bo'lim

Qachonki (bu) dengiz ushbu tog'larni kesib o'tib, (bu) xabar Xudoydod (qulog'iga) yetgach, o'zining pashshalari-yu maymunlarini Shoxruh bo'rilar-yu sherlariga yarasha quvvati yo'qligiga, aksari askarining o'zidan qochib, unga taslim bo'lishiga hamda u (Xudoydod) ning o'zini tutib, Shoxruhga topshirishlariga ishonchi komil bo'ldi. Natijada, u o'z orzu havaslarini takomiliga yetkazishga¹²³¹ shoshilib, o'z matlablarini tayyorlashga oshiqdi. Qo'li yetgancha mol-dunyoni olib o'z imkoni qadricha nafis buyumlarniyu yuklarni yukladi va Xalil Sultonni o'z suhbatiga olib, Andikon¹²³² qarab yuzlandi. Oллоhdod, Arg'unshoh va Bobo Tarmishni qal'ada qoldirib ulardan birovini ham o'z suhbatiga olishdan Xudoydod hazar qildi.

O'z Xalili firoqiga garov bo'lib, o'zidagi bor (bo'lgan) izzati shililib, xor bo'lgan Shodmulkni ham shaharda qoldirdi.

Jand qo'shinlari chiqqanidan va Shoxruh qirg'iyalarining yetib kelishidan oldin Samarqandda yuz bergan mojaro bayoni

Xudoydod (Samarqanddan) uzoqlashgan va Shohruh tomonidan (hali) hech kim kelib yetmagan hamda fuqaroga hali na orqa (tayanchu) na bosh bo'lmagan (bir vaqtda), Ollohdod va Arg'unshoh Shoxruhga tomon yuzlanib, uning istaqboliga chiqishni iroda qildilar. Shunda Hoja Abdulavval ularga qarshi qo'l ko'tarib, (ularning) qal'adan chiqishlarini man etish uchun o'z posbonlarini qo'ydi. Ularga qarshi u shahar shuttorlaridan ko'mak so'radi. Bundan oldin Ollohdod unga ozor yetkazib, qahrini qo'zg'agan ediki, bu Xoja Abdulavvalda Ollohdodga qarshi nafrat uyg'otgandi. Go'yo bu misrada aytilganidek: «Tikon ekan kishi undan uzum (hosili) ola olmaydi». Xoja Abdulavvalning riyosati (payti)da ikki odam orasida ixtilof chiqmadi va raiya ustida hukm yuritishida «ikki serka suzishmadi»¹²³³; uning ishorati amr-u nahiy bilinib, farmonlari ariqlari xalq orasida to'xtovsiz oqib, o'sha o'tgan kunlarda uning amrlari itoatda bo'ldi. Misra: «Har bir (martobasi) oshmagan (past) kishining ilm martabasini oshiradi»¹²³⁴.

Xoja Abdulavval raiyalar ustidan siyosat yurgizib, Ollohdod va uning sherigi (Arg'unshoh) hamda ular bilan birga bo'lgan kishilar ustiga posbonlar tayinlab, Shoh Malik qo'shinlarining old qismi Samarqandda tulu' qilib, ular orqasidan Shoxruh askarlari kelmagunlaricha ushbu masala tangligini (tobora) shiddatli qilaverdi.

Xalil davrining quyoshi g'urubidan keyin Movaroaunnahr osmonida Shoxruh davlati to'lin oyining (porlab) chiqishi bayoni

Shunda shahar ahli Shoxruh istiqboliga chiqib, uning hiloli peshanasi ruiyatidan sevindilar. So'ngra u har kimsani o'z o'rniga o'rnashtirib, odamlardan har birini o'z martabasiga (muvofig maqomga) qo'ydi. Keyin Ollohdod va uning sherigini qo'lga olib, ularni turli uqubatlar bilan qiynab, xilma-xil azob berdi va turli-tuman aziyatlar qo'llab, mol-dunyolarini xolis qilib oldi. Keyin, Bobo Tarmish-

dan boshqasini shafqatsiz itoblar bilan o'ldirib, ularni bu dunyodan oxiratga ko'chirdi. Ammo Bobo Tarmishni esa azob-uqubatga solib, xilma-xil jazoga tortdilar. Kunlardan birida – bu vaqt azob alamlari Bobo Tarmishning tinkasini quritgan edi – unga mutasaddi (bo'lgan) kishilar uning o'zlariga bir masalani voqif qilishi yoki ularni sirli bir narsaga olib borishi uchun uni olib, – u mustahkam kishanda edi – keng va chuqur bir suv hovuzi yonidan o'tdilar. Shunda Bobo Tarmish ular qo'llari g'ilofidan o'zining sirg'anoq qilichdek qo'lini chiqarib oldi va g'aflat topib, o'zini ushbu suvga tashlab g'arq bo'lib ketdi.

Bo'lim

Keyin Shoxruh o'z padari (qabri)ni ziyorat etib, aza shartlarini ado qildi. Qabrga mutasaddiy qorilar tartibi va qorovullarni yangiladi. Bu xususda moyana oluvchilar va xizmatkorlar haqlarini boshqatdan belgiladi. Otasi qabri ustida bo'lgan anjomlar, matolar va qurol-aslahalarning aksar qismini o'z xazinalariga ko'chirib, xazinalar xirmonlarini yig'dirdi va o'sha yashirilgan boyliklar makonlarini kavlati. U qonun-qoidalarini to'g'rilab, uzoq-yaqin kishilar martabalarini tartibga solishga kirishdi.

Bo'lim

Ular Shodmulkni qo'lga olib xo'rladilar, uni himoya qilgan kishilarni tahqirlab, sha'nini pastga urdilar. Uni go'yo tikonli daraxt bilan bog'lagandek azob bilan o'radilar hamda undagi mol-dunyoni olishda zolim amaldorlar qo'llaydigan qiynoqlarni qo'lladilar. Shu zaylda xo'rlab, turli-tuman boyliklarni undan olgach, uni mahkamlab arqon bilan qattiq bog'ladilar va bozorlarda jarchi chaqirtirib, (uni) xaloyiqqa sazoyi qildilar. Shunday qilib, ishlar Shoxruh (hukmi)ga qaror topib, ko'kraklar to'lib nafas olib, odamlar bellari (unga) bukil-di. Birov ko'tarilib, birov quyi bo'ldi. (Tasbih): Hamisha o'z martabasida (bir zaylda) turuvchi faqat ollohki, uning martabasi azizu, saltanati oliydir. U davlatlarni o'zgartiradi, holatlarni aylantiradi-yu, lekin uning saltanatiga beqarorlik va qazo (aslo) yo'l topa olmaydi.

Xudoydodning (bu) kulfat-u fasodni tugatish uchun nimalarni ko'zda tutgani va to unga o'lim kelgunicha qayerlarga borib yotgani bayoni

Ammo Xudoydod qachonki o'z makoniga joylashib, Xalil Sulton bilan (o'z) Andikonida xilvatga chiqqach, uning bilan o'z ahd-u paymonlarini qaytadan takrorlab, Xalil Sultonni o'z makru aldovlariga ishontirdi. U uning (Xalil Sultonning) Arg'unshoh va Ollohdodga nisbatan qilgan xayru ehsoniga va ular ustiga o'z in'omi etaklarini yopganiga qaramasdan, ularning o'ziga qilgan bu kulfatu ofatlarini, ularning unga «timsoh mukofoti»ni berib, eziguligiga o'z fasodliklarini muqobala qo'yganlarini esladi. Keyin unga dedi: «Dastavval, men bilan zohirona qilgan ishingni esla-da, sen bilan (keyinchalik) oxirida botinan qiladigan ishimni ko'r. Men sen bilan sofdillilik va sidqi niyat taqozosi bilan ish tutamanki, natijada, (o'rtadagi) qudurat ketib, safolik boqiy bo'ladi, jafo yo'q bo'lib, vafo qaror topadi va biz boqiy umrimizni o'zaro sadoqatda, farovonlik bo'stonlarida bir-birimizga vafodar va xayrixoh bo'lib yashaymiz. Bo'ynida marjonli kabutar bodbida yozilgan afsonalar satrlarini sadrlarimiz lavhalarida yoziladigan muhabbat va shafqat bilan o'chiramiz»¹²³⁵. Insho ollohi taolo seni o'z shuhrating martabasiga o'tqazib, (senga) shodu hurramlikni qaytardigan (ish)ni hosil qilishda jidd-u jahd ko'rsataman.

So'ngra Andikonda uning nomiga xutba o'qitib, Turkiston atroflarida ham shu tartibda (ish tutishni) amr qildi.

Xalil (Sulton) bilan Xudoydodga o'lim (etib) kelguncha ular o'rtasida bo'lgan bitim, ahd-u paymon va do'stlik ta'kidlanishining bayoni

Ular ikkovlari o'rtasida qasamlar vasiqalari ta'kidlangach, Xudoydod Xalil Sultonni Andikonda qoldirib, o'zi uning uchun madad tilab, mo'g'ullarga qarab ketdi. Qachonki xo'rlangan Temur vafoti (xabari) ularga yetganda mo'g'ullarning avval zikr qilinganidek, qarorlari qolmagan, diyorlari huvillagan, ular qo'rg'onlardan boshpana izlab, jon saqlaydigan har bir g'or etaklariga yopishgan edilar. Temur o'limiga ishonib, uning bu dunyodan ketganligiga isbot hosil bo'lgach, ular

«tinchlik va omonlik» deb jar soldilar va o'sha makonning o'zidayoq Xudoydod bilan qo'shnichilik qilib, Xalil Sultonga edchi yuborib uni umuborakbod qildilar va unga qimmatbaho sovg'alar, nihoyatda dabdabali, shohona tuhfa-lar yubordilarki, shular jumlasidan tillodan ishlangan bir kursiy bo'lib, uning ustasi ajab qolibida yasagan edi. Natijada, Xalil Sulton mo'g'ullar elchilariga izzat-ikrom ko'rsatib, ular vakillarini hurmatlab ulug'lagandi. Ular bilan yaxshi qo'shnichilik qilib, mukofot berib, ehsonlar ato qilgandi va ularning har bir muruvvati evaziga o'n barobar muruvvat ko'rsatgandi. Men dedim:

Agar zamon qancha cho'zilsa ham yaxshilik qolaveradi,
Idishda qoladigan yo'l anjomining eng iflosi qabihlikdir.

Toki Xalil Sulton boshiga kelgan (bu) kulfat kelib, qazo va qadar dengizidan oqqan narsa uning ustida oqmaguncha, ular (Xalil Sulton va mo'g'ullar) o'rtasida do'stlik xil'atlari to'qilib, hurmat va hashamat yuzlari bir-birlari tomon kundan kunga sevinib boqishda davom etaverdi. Shu sababli Xudoydod ularga yetib kelgan zahotiyoyq uni tutib olib, uning holi suratini ko'rsatgan holda Xalil Sultonga xabar yuborib, dedilar: – «Sen bilan biz o'rtamizda xolis do'stlik borligini bilasan; sen bilan Xudoydod o'rtasida nima voqe bo'lganini ham biz bilamiz. Darhaqiqat, sening inqirozga uchrab, qo'lingdan mulkingning chiqishiga yolg'iz u sabab bo'ldi. (Hozir esa) u sen uchun bizdan madad so'rab keldi. Shu sababli u haqiga o'zingga ma'qul (bo'lgan) amrni bizga buyur. Agar sen (uning qatlini) buyursang, biz uni qatl qilamiz, agar maslahat ko'rsang, biz unga madad ko'rsatamiz. Xullasi kalom, sen bizga qay tarzda amr qilsang, biz o'shanga rioya qilamiz». Shunda Xalil Sulton ularga elchi yuborib: «U menga qanday ozor berganini, qanday qilib izzatu sha'nimni parchalab, meni o'sal qilganini, qanday qilib meni o'z mulk-u saltanatimdan chiqarganini, o'z ahliyu birodarlarimdan g'arib etganini, meni xo'rlab o'z sevgilim va Vatanimdan judo qilganini sizlar (yaxshi) bilasizlar. Endi bo'lsa u meni qalqon qilib, (shu bilan) yomon hodisalar-u kulfatlardan o'zini saqlamoqchi. Uning qanday tasarrufni iroda qilayotganini sizlar bildingiz. Har holda (hamma ishni) biluvchiga ta'riflashning hojati yo'q. Shu bilan birga, bu xususda sizlar nimani foydalik topsalarini

o'shani qilinglar», – dedi. Natijada, mo'g'ullar darhol Hudoydodning boshini kesib Xalil Sultonga yubordilar¹²³⁶.

Xalil Sultonning Andikon yerlaridan qaytib, amakisi Shoxruh huzuriga borishi va jonini tikib, u ruh bilan o'ynashi bayoni

Xalil Sulton o'sha joyda (Andikonda) va Turkiston atroflaridan turib, forscha firoqlik nashidalarini yuborishda davom etib, o'z mahbubasi haqida Zaydun qasidalarini¹²³⁷ ham unuttiradigan qasidalar insho etar, boshiga tushgan g'urbat hamda o'zi bilan yuz bergan firoq-u kulfatni (faryod chekib) zikr qilar edi. Bu bilan u qalblarni parchalab¹²³⁸, jigarlarni pora-pora qildiki, nihoyat u yerlarda turish malol kelib qoldi. Natijada, u Andikondan etagini qoqib, odamu otlarini to'plab, o'z amakisi Shoxruhga qarab yuzlandi. Yo'lning beliga minib, uning huzuriga keldi. Amakisi (Shohruh) uni shod-u xo'rramlik bilan qarshi olib, u qilgan ishlar tafsiloti xususida bir so'z ham demadi va uni o'z mahbubasi (Shodmulk)ga qo'shib, Xalilga o'z xalilasini (sevgilisini) biriktirdi. (Shu orada) u o'sha iqlim (ishlari) asosini barqaror qilib, mustahkamlab, o'g'li Ulug'bekni unda hokim qilib tayinladi. Keyin Xalil Sultonni o'z suhbatiga olib, Xurosonga qarab qaytdi¹²³⁹. So'ngra u Xalil Sultonni Ray yerlariga hokim qildi. Biroq Xalil Sulton Rayda ozgina muddat turib, xudoning rahmatiga ko'chdi¹²⁴⁰. Go'yoki amakisi (Shohruh) unga sezdirmasdan bir narsa berganki, u uni ichgan. U Ray shahrida dafn qilindi. U (Shoxruh) bu ish oqibati tarqalishini jon-jahddan sir saqladi. Qachonki Shodmulk bu cheksiz musibatga tushib, ichaklari Xalil Sulton muhabbati bilan alangalanib o'rtangach: – «Men judoligingni totib sendan keyin yashamasam edi», – dedi va oh-voy chekib ingranib (bu she'rni) mar-siya qilib aytdi:

Ko'zim qorasi eding-u (ko'zim qorasi) senga qaragancha qoldi,
Sendan keyin yashagan kishi o'lsin,
Sen uchun doim men qo'rquvda edim.

Keyin u bir xanjar olib ko'kragiga qo'ydi va bor kuchi bilan unga tayandiki, xanjar uning orqasidan (teshib) chiqdi. Bu holatni ko'rgan

har bir kishi uning olovidan o't olib, kuyib yondi. Ikkovlari bir qabrga dafn qilinib, ular hollari mana shu nashidani kuylay boshladi:

Ey, qo'shnilarimiz, biz bu yerda g'aribmiz,
Har bir g'arib, g'aribga xeshdir.

Shunday qilib, Movarounnahr, Xuroson, Xorazm, Jurjon, Ajam Iroqi, Mozandaron, Qandaxor, Hind, Kermon va Ozarbayjon chegarasigacha bo'lgan barcha Ajam yerlari mana shu kunlarimizgacha, ya'ni 850-yil (1436–1437-yil)gacha xolis Shoxruhniki bo'ldi. Tangri taolodan o'z muruvvat va lutfi bilan oxirini baxayr qilishini iltijo qilamiz. Barcha olamlar egasi tangriga hamdlar bo'lsin, sayyidimiz Muhammad, uning urug'-aymog'i va saxobalariga tangri rahmatu salomini (abadiy) qilgay!

Temurning badoatli sifatleri va unga ato qilingan tug'ma xislatlari va tabiati haqida bo'lim

Temur baland qadli, uzun bo'yli, tik qomatli, go'yo u qadimiy pahlavonlar¹²⁴¹ avlodlaridan bo'lib, keng peshanali, katta boshli, g'oyatda kuchli va salobatli, ajoyib bo'lalik, rangi oq-u qizil yuzli, lekin dog'siz, bug'doy rang emas, qo'l-oyoqlari baquvvat, yelkalari keng, barmoqlari yo'g'on, poychalari semiz, qaddi-qomati kamoliga yetgan, sersoqol, o'ng oyoq-qo'li cho'loq va shol, ikki ko'zi bamisoli ikki sham bo'lsa-da, shodligi bilinmas, yo'g'on ovozli edi; u o'limdan qo'rqmas, yoshi saksonga¹²⁴² yetgan bo'lsa-da, iztirobsiz, vazmin, badani to'la va pishiq, xuddi zich (qalin) tosh misoli qattiq edi. U hazil-mazax va yolg'onni yoqtirmas, o'yin-kulgi-yu ko'ngil xushlikka maylsiz, garchi (so'zda) o'ziga ozor yetadigan biron narsa bo'lsa hamki, sadoqat unga yoqar edi; «u (bo'lib) o'tgan ishga aziyat chekmas»¹²⁴³ va o'ziga hosil bo'ladigan (yutuq)dan shodlanmas edi. Temur tamg'asining naqshi «rosti rasti» bo'lib, bu «haqgo'y bo'lsang, najot topasan» demakdir. Uning otlaridagi tamg'a, tanga-yu tillolariga zarb beriladigan (asosiy) belgi ham mana shunday uch halqadan iborat edi. Ko'pincha uning majlisida uyatsiz so'zlar, qon to'kish, asir olish, nahb-u g'orat qilish va haram (haqi)ga haqorat gaplar bo'lmasdi. Temur qo'rqmas, shijoatli, botir kishilarni itoat qildiruvchan bo'lib,

insoratlí (kishi)larni, dovyurak va mardlarni yoqtírar edi. U ular yordamida dahshatli joylar qulflarini fath etib, odamlar sherlarini o'lja qilár, ular zarbalari bilan baland tog'lar cho'qqílarini vayron qilardi. U bexato (nishonga uruvchi) fikrli, ajoyib farosatli, mislsiz (darajada) baxtli, ulug'vorligi (o'ziga) muvofiq, qat'iy azm bilan so'zlovchi, (boshiga) kulfat tushganda ham haqgo'y (kishi) edi: Men dedim:

Uning fikrlari fitna olovini qancha kovlamasin,

Kulfat chog'ida uni himoya qilib, (o'zga) qabilalarni kuydirdi.

U (birovdan) bir gap eshitganda dalil talab qiladigan, zimdan qarash va ko'z ishoratlarini sezadigan idrokli kishi edi. U sinchkov bo'lib, har bir ishoratdan ogoh kishi bo'lib, yuz beradigan barcha ishni ko'rib-bilib turar edi. Uning nazaridan aldovchining aldovi yashirilib qolmas va firibgarning firibi o'tmas, o'z farosati bilan haqgo'y va yolg'onchini ajratar edi. O'z ziyrakligi tajribasi bilan chin (haq) nasihatgo'ydan soxta (nasihatgo'yni) idrok etar; o'z afkori bilan sal bo'lmasa «uchar yulduz»ni¹²⁴⁴ to'g'ri yo'lga boshqarar, o'z farosati mulohazalari bilan har bir bexato sayyora o'qini o'z orqasidan er-gashtírar edi. Men dedim: «Go'yo qarovchi ko'rganini o'z ko'zi bilan mushohida etgani kabi».

U aql ko'zi bilan barcha ishlar oqibatining mushohididir.

Agar u biror narsani amr qílsa yoki bir narsaga ishorat qílsa, u undan aslo qaytmasdi yoki u biror narsaga qasdlansa beqarorlik, yengíltaklik va sustkashlikka mansub bo'lmaslik uchun o'z qat'iyati jilovini u narsadan sira burmasdi. Men dedim:

Agar u bir so'z aytsa yoki bir narsaga ishorat qílsa,

Uning amrini shu (ish) xususida uzil-kesil farmon deb bilaver.

Uning laqablarini qo'shganlarida Temurni yetti iqlim sohibqironi, yeri suvni idora qiladigan (zot), podshohlar-u sultonlar jahongiri deb atardilar.

Hikoya qilishlaricha, qozilar qozisi Valiuddin Abdurrahmon Ibn Xaldun molikiy mazhabi bo'yicha Misrda qozilar qozisi bo'lib, ajoyib tarix muallifi edi. Bilimdon zakiylar va rostgo'y adíblardan hi-

soblanib, ushbu tarix lafzi-yu ma'nosidan voqif bo'lganlardan biri ning menga zikr qilishicha, bu tarix tasnifida Ibn Xaldun g'aroyib (bir) uslubdan yurgan, ammo men o'zim bu (kitob)ni ko'rmaganman¹²⁴⁵.

Ibn Xaldun islom askarlari bilan birga Shomga kelgan bo'lib, (lekin) askarlar orqalarini o'girib qochganlarida taqdir uni Temur changaliga ilintirgan edi. Temur suhbatida bo'lib, sinashga bo'lgach, Ibn Xaldun majlislarning birida unga:

– Azbaroyi xudo, ey Mavlono Amir! Dunyo fathlarining kaliti bo'lgan qo'lingni (menga) bergin, men uni o'pish sharafiga muyassar bo'lay, – dedi. Temur uni o'z suhbatiga olishni iroda etganda u arab podshohlari tarixidan bir hikoyani Temurga naql qilgan bo'lib – Temur esa tarixlarni o'qitib eshitishga nihoyatda ishqiboz edi – bu narsa uni g'oyat darajada ajablantirib, (shu tufayli) Temur Ibn Xaldunning o'z suhbatida bo'lishini rag'bat etgandi¹²⁴⁶ – u (yana) Temurga: «Ey Mavlono Amir! Misr sendan o'zga noib hukmidan yoinki unda, faqat sening amringdan boshqa amr joriy bo'lishidan xorijdur. Senga barobar keladigan (kimsa) mening nasl-u nasabim, ahli-yu avlodim, vatan-u mamlakatim, do'st-u birodarlarim, xesh-u aqrabolarim, odamlar podshohlari tugul barcha orqayu bosh, balki butun insoniyat orasida ham yo'qdir. Chunki ular hammalari bo'htonlik qornida (ov bo'lib) tutilib qolganlar. Men faqat o'z umrimning (behuda) o'tib, o'z davrimning (befayz) ketganiga achinib, afsuslanaman. (O'tgan umrim) qanday qilib sening xizimatingdan o'zganing xizmatida o'tdi? Nega mening ko'zlarim sening siymong nurlarini o'ziga surma qilib surmadi? Lekin qazo o'tkinchidir. Endi men haqiqatni majozga almashtiraman. Shoirning ushbu so'zlarini tilimda takrorlash meni qanchalik zavqlantiradi:

Bu harakating evaziga tangri senga yaxshi siylov ato qilsin.

Lekin sen (mening) oxirgi paytinga to'g'ri kelib qolding.

Mayli, sening panohingda qaytadan ikkinchi umrimni boshlayman, sening ko'lankandan meni uzoqlashtirishga zamonga tajovuz qildirmayman. Boqiy umrimni (sening) xizimatingga bag'ishlab, zoye ketgan umrimni topib, sening quyushqoningga mahkam yopishib olaman. Ushbu vaqtni hayotimning eng azizi, (erishgan) martabamning

eng oliysi, holatimning eng sharaflisi deb hisoblayman. Lekin faqat meni – ular yo‘lida umrimni xazon qilgan, (ular) tasnifida o‘z ilmlarim javharini sarf etgan, ularni tartib bilan bitishda kechani bedorlikda, kunduzni tashnalikda o‘tkazgan narsalarim – kitoblarim qadimni bukmoqdalar. Men ularda dunyo tarixining ibtidosidan zikr aylab, sharqu g‘arb podshohlari siyratlari (tula-to‘kis) bayon qildim. Agar men ularni qo‘lga kiritsam (men seni u (podshoh)lar shodasi-ning injusi qilib, ular javharining sarasi o‘rniga qo‘yardim. Sening siyratlaring bilan ular davri xil’atlarini bezab, ular asrlari peshanasiga (sening) davlatingni to‘lin oy misoli tasvirlardim. «Chunki sen mardu maydonlar otasi, jangu jadal zulmatli maydonlaridan sharqu-g‘arbg a o‘z zafar oyini porlatuvchisan; har bir vali tilida kashf qilinuvchisan, amiril-mo‘minin Aliga mansub qilingan jafr va zij ilmlarida ishora qilingan kishi hamda oxir zamonda muntazir bo‘linadigan sohibqiron ham sensan»¹²⁴⁷. U (kitob)lar Qohirada bo‘lib, agar men ularni qo‘lga kiritsam, sening uzangingdan aslo ajralmayman va ostonangdan (bir qadam ham) jilmayman. Tangriga hamd bo‘lsinki, mening qiymatimni biladigan, xizmatimni qadrlaydigan va hurmatimni o‘rniga qo‘yadigan kishini menga ato qildi», – deb (yana) qalblarni titratuvchi fashohatli, chiroyli, balog‘atli, kishini maftun etib, aqlini oluvchi qalbaki gaplar qildi.

Shunda quvonchdan Temurning a‘zoyi-badani titrab, shodligidan butun vujudi o‘ynoqladi. Bu gaplar Temurga yoqib, tarixlar va podshohlar siyratlari haqidagi kitoblarga ishqibozligini qo‘zg‘adi. Ibn Xaldun, zikr qilgan podshohlar ahvollarini bilishga Temurni mahliyo etib, nihoyat ushbu ajoyib bayon sehridan u maftun bo‘lib, lol qotib qoldi. So‘ngra Temur o‘z odati-yu fe‘liga ko‘ra Ibn Xaldundan Mag‘rib shaharlari va yerlari vasfini so‘rab, uning mavzelariyu yo‘llari, qishloqlari-yu so‘qmoqlari, qabilayu xalqlarini (batafsil), aniq bayonlab berishini so‘radi. Bundan maqsad Ibn Xaldunni imtihon qilish bo‘lib, Temur bu narsalarga muhtoj emas edi, chunki uning tasavvuri xazinalarida butun mamlakatlar suratlari mavjud edi. Bu bilan Temur Ibn Xaldun ilmi miqdorini bilib, uning o‘ziga nisbatan muomalasining samimiy yoki qalbakiligini taxqiq etmoqni istadi; Shunda Ibn Xaldun buning hammasini tili uchida turgandek, go‘yo

o'tirgan joyida ko'rib, mushohida etayotgandek, (birma-bir) hikoya qilib berdi. Bu masalalarni boshdan-oxir u xuddi Temur xotiridagidek sharhladi.

Keyin Temur unga:

– Qanday qilib meni va Buxtannasrni ulug' podshohlar qatorida zikr qilasan? Holbuki, biz nasabda u faxrli o'rinlarga erishganimiz yo'q, – dedi. – Biz arilar rahbarlariday emasmiz-ku, nega endi sen bizni ulug' zotlar bilan barobar ko'rasan¹²⁴⁸?

Ibn Xaldun unga:

– Badoatli ishlaringiz sizlarni o'sha yuqori martabalarga loyiq ko'radi, – dedi.

Temurga bu so'zlar yoqib qolib, u o'z jamoasiga:

– Unga iqtido qilinglar, u (sizga) imom – dedi.

So'ngra Temur qozi mamlakatida bo'lgan voqealarni va arab¹²⁴⁹ podshohlari va ular qo'shinlari o'rtasida bo'lgan mojaroni hikoya qila boshladi. Keyin unga odamlar haqidagi xabarlarini gapirishda davom etib, hatto qoziga mansub kishilar va uning avlodlari xabarlarini ham zikr qildi. Shunda qozi Temur bayonidan hayratga tushib: «Shayton o'z do'stlariga albatta vahiy keltirar ekan-da»¹²⁵⁰, – dedi. Keyin Temur Ibn Xaldun bilan uni Qohiraga borib, o'z ahliyu bolalari hamda ajoyib kitoblarini olib, faqat yo'l masofasidan boshqa narsaga vaqt sarflamasdan, cheksiz orzu umidlar, oliyanob, ishonchli va'daga amin bo'lgan holda uning huzuriga qaytishi to'g'risida ahdlashdi. Natijada, Ibn Xaldun Safad tomon ravona bo'lib, o'sha mashaqqatdan orom topdi.

Bo'lim

Temur olimlarga mehribon bo'lib, sayyid-u shariflarni o'ziga yaqin tutardi. Ulamolar va fozillarga to'la-to'kis izzat ko'rsatib, ularni har qanday kimsadan batamom muqaddam ko'rardi. Ularning har birini o'z martabasiga qo'yib, o'z ikrom-u hurmatini unga izhor etardi. Ularga nisbatan o'z muruvvati bisotini yoyardiki, bu muruvvati uning haybati bilan aralash edi. Ular bilan mazmunli bahs ham yuritir ediki, bu bahsida insof-u hishmato'lar edi. Uning lutfi qahri ichiga qorilgan bo'lib, qo'rsiligi ezguligi orasiga qo'shilgan edi. She'r:

Qudratni jam qilgan ikki xil tam unda bo'lib,
Go'yo u, xursandchilik ham, hafachilik ham edi.

Yana aytilgan:

Dushmanlariga nisbatan achchiq yuzli, qabih,
Do'stlari uchun asal singari shirin (so'z) u, xushta'b edi.

Temur har qanday hunar va kasb bo'lmasin, agar unda biron fazilat va sharofat bo'lsa, shu kasb egalariga g'oyatda mehr qo'ygan edi. U tabiatan masxaraboz va shoirlarni yoqtirmas, munajjim-u tabiylarni (o'ziga) yaqin tutib, ular gaplariga e'tibor qilar va so'zlarini tinglardi. O'z fikrini peshlash maqsadida u muttasil shatranj o'ynardi. Uning himmati kichik shatranj (o'ynash)dan oliy bo'lib, u katta shatranj o'ynardi. Bu shatranj taxtasining eni o'n bir (xona), bo'yi o'n (xona)dan iborat edi. Unda ortiqcha ikki tuya, ikki jiraf, ikki taliy'a (oldingi), ikki zubaba (chivin), vazir va bulardan boshqa toshlar bo'lib, uning (aniq) surati keyinroq keladi. Kichik shatranj katta shatranjga nisbatan arziyasiz narsadir. Temur tarix (kitob)lari, Xudoning rahmati va salomi bo'lg'ur anbiyolar qissalarini, podshohlar siyosatlari va o'tgan salafilar haqidagi hikoyalarni doimo – safarda ham, xadarda ham – o'qitib, qunt bilan tinglar edi. Bularning hammasi fors tilida edi. Ushbu hikoyatlarning qayta-qayta takrorlanib o'qilishi, ularning mazmurlarining uning qulog'iga muttasil chalinishi natijasida Temur (hikoyat)lar jilovini qo'lga olib, batamom o'zlashtirib, go'yo o'z mulki misoli qilib olgan edi. Bu shu darajaga borib yetgandiki, agar o'qiyotgan kishi biror xatoga yo'l qo'ysa, Temur uning xatosini tuza-tilib, savolga solar edi, chunonchi (ortiqcha) takror eshakni ham faqih qilib yuboradi.

Temur savodsiz bo'lib, hech narsa o'qimas va yozmasdi; arab tilini mutlaqo bilmasdi; fors, turk va mo'g'ul tillaridan o'ziga yara-sha bilardi. Temur Chingizxon qoidalariga e'tiqodli bo'lib, (uning nazmida) ushbu qoidalar islom dinidagi fiqh furu'lari kabi edi. U Chingizxon qoidalaridan yurib, uni Muhammad shariatidan¹²⁵¹ ustun tutardi. Shuningdek, har bir chig'atoylik, Dasht, Xitoy va Turkiston ahli va o'sha avomlarning hammalari tangri la'natlagan Chingizxon qoidalarini islom qoidalaridan ustun qo'yardilar. Mana shu jihatdan

va shuningdek, boshqa jihatlardan mavlono shayximiz, xudo rahmat qilg'ur Hofizuddin Muhammad al-Bazzoziy va mavlono sayyidimiz, xudo umrini uzoq qilg'ur Alouddin Muhammad Al-Buxoriy va islom (dini)ning ulug' va mashhur ulamo-yu imomlaridan, bulardan bosh qalar. Temur va Chingizxon qoidalarini islom shariatidan muqaddam qo'ygan har bir qimsa kufri haqida fatvo berganlar.

Aytishlaricha, Shohruh Tavrot va Chingizxon qoidalarini bekor qilib, o'zlarining siyosatini islom shariati anhorlaridan joriy bo'lishi ni amr qilgan. Buni to'g'ri deb uylamayman, chunki Chingiz qoida lari ular nazdida muayyan bir din shakliga kirib, chinakam e'tiqodga aylanib qolgan. Shunday bir tasodif ro'y bersaki, Temur barcha amaldor va qonunshunoslarini bir saroyga to'plab, saroy eshiklarini qullatsa, keyin ularga Temurning (shu joyga) kelganligi xabar qilinib, shu (yopilgan) eshiklardan ozgina ochilsa, ular hammalari go'yo «eshak yugurish» qilib, o'zlarini eshik tomon urardilar.

Bo'lim

Temur tengi yo'q fe'l-atvorli, chuqur mulohazali kishi bo'lib, uning tafakkur dengizining qa'ri yo'q va (uning) tadbiri tog'iga na tekislig-u na g'adir-budir orqali yo'l topilardi. U yerlarining barcha tomonlarida o'z ayg'oqchilarini tarqatib, qolgan mulklarida esa josuslar qo'ygan edi. Ular (josuslar) jumlasidan, uning amaldorlaridan biri amir Otlamish bo'lsa, yana biri faqir faqih Mas'ud al-Kuxjoniyy¹²⁵² – u Temur devoni as'hoblarining ko'zi edi. (Josuslarning) bunisi Qohirada, Muiziyada bo'lsa, unisi Damashqda, Shamiysoiyadagi sufiylardan biri edi. Ulardan biri chakanafurush bo'lsa, ikkinchisi yirik savdogar, badxulq polvon va buzuqi dorboz, jafokor va hunarmand, munajjim va o'z tabiaticha ish qiladiganlar, gapchinox qalandarlar-u sayoq darveshlar, dengizchi mallohlar-u quruqlik(er)dagi sayyohlar, zarofatli meshkoblar, latofatli etikdo'zlar, alvasti va hiylakor Dalla misoli firibgar kampirlar, tajribasi bo'lib, ilm talabida mag'rib-u mashriqni kezgan, payiga tushgan maqsad yo'lida makr-xiyla makonida kamoliga yetgan, o'zining nozik firibi va dahosi bilan suv bilan olov, to'g'ri-lik bilan egrilik o'rtasida unib-o'sgan, makr-u hiylada Soson va Abu

Zeyddan ham o'tib ketgan, o'z hikmati va bahsida Ibn Sinoniham mulzam qilgan, (qachonki o'ylagan) ishlari o'zlariga teskari natija bergach, ular o'z so'zamolliklari bilan yunonliklarni sukutga solgan, ikki muxolifni bir-biriga biriktirib, ikki dushmani birbiriga qo'shgan (uddaburor) kishilar edilar. Men she'r aytdim:

Adovat uchun har qanday qo'shin surgandan ustun chiqdi,
So'z bilan uzoqni yaqin qildi.
Qo'mondonlikda aql va naqlni birga qo'shdi,
Oshiqqa yo'l ko'rsatib, ma'shuqni (to'g'ri) izga yo'lladi.

Natijada, u (josus)lar chor-atrofdagi bo'layotgan hodisalar va ularning xabarlarini Temurga yetkazib, o'zlari afzal ko'rgan ishlari unga bayon etardilar. Ular vaznlari, narx-u navolari to'g'risida unga zikr qilib, manzilu shaharlarni tavsiflardilar. Ularning tekis va notekis joylarining suratini keltirib, uylari va diyorlari o'rinlarini chizib ko'rsatardilar, shular orasida u joylarning yaqin yoki uzoq, tor yoki kengligini, ularning qaysi tevarak-atrofdagi, g'arb yoki sharqda (ekanligini), shaharlar va qishloqlarning ismlarini, manzil va panohjoylar nomlarini, har bir joyning ahli-yu boshliqlari, amirlari, ulug'lari, fozillari, shariflari, boylari-yu faqirlarini, ularning har birining ismi va laqabini, shuhrati va nasabini, ularning hunari va (ega bo'lgan) vositalarini (to'la-to'kis) bayon qilardilar. Natijada, Temur o'z fikri bilan shu (narsa)larni yaqqol ko'rib, tafakkuri vositasida o'z yerlaridan xorij joylar ustidan ham tasarruf yuritardi. Moabodo u biror shaharda qo'nib, shu shahar a'yonlaridan biri bilan suhbatlashsa, u darhol falon-u fulon to'g'risida, falon kishi bilan falon vaqti sodir bo'lgan hodisaning qay tarzda bo'lganini va o'sha voqeaning nima-ga borib taqalganligini, falon bilan fulon o'rtasida nizo tushganda, ular qanday ish tutganligini surishtira boshlardi. Shunda o'sha suhbatdoshining nazarini shu voqealar yuz bergan paytda Temur hozir (bo'lgan) ekanda, degan fikr kamrab olardi. Ko'pincha Temur o'z suhbatdoshiga chalkash masalalarni tashlar, (ularga) oralarida bo'lib o'tgan munozaralar-u mukotabalar tafsilotini (o'z asliday) hikoya qilardi. Ular go'yo Temur o'sha bo'lib o'tgan voqealardan oldindan voqif yoki bo'lmasa, bu xabarlarining hammasini o'z olimlari orqali

biladi, deb tasavvur qilardilar. Shu sababli ham ba'zi kishilar Temurni Solariyada istiqomat qilgan deb o'ylasa, ba'zi lofchilar hatto uni Shamiysoiya faqirlari orasida ko'rganligini hikoya qilardilar.

Bo'lim

Temurning idrokliligi to'g'risida hikoya qilganlaridan: qachonki u Sivos yaqiniga kelib tushganda – u (Sivos)ni botir va shiddatli qo'shinlar mustahkam qo'riqlab turgandilar – o'z askariga: «Hiyla ishlattinglar, biz bu (qal'a)ni o'n sakkiz kechada fath qilamiz dedi. Natijada, mana shu tarzda bo'ldi. Shuningdek, hech shubha yo'qki bu cho'loq (tangri tomonidan) ilhomlangan va asta-sekin darajasi oshadigan (kishi) edi. U (odamlarni) chalg'itish qobiliyatiga ega bo'lib, harakatlarida shiddatlik (asari) bor edi. Agar uning boshiga bexosdan bir (mushkul) ish tushsa, u o'zini go'yo ushbu ishkalga marg'ub ko'rsatib, (aslida) uni daf qilishga kirishardi. Ko'pincha u biror narsani qo'lga kiritishni bajonidil istasa xam o'z rag'batini tiyib, izhor qilardi. Bularning hammasiga qanchadan-qancha misollar (ilgari) o'tdi. Uning (odamlarni) chalkashtirishidan (bir misol) shuki, agar unda biror makonga nisbatan xohish tug'ilsa yoki biron qavm maydoniga tushishni istab qolsa, xufyalik va bekinishga yuz qo'yib, qalbaki xarakat va o'zini go'llikka solishni talab etardi. Uning askar dengizi esa josuslik qiluvchi timsoh yoki sezgir chigirtkadan xoli bo'lmasdi. Agar uning askari ichida bironta «ko'z» bo'lmasa, (unda) quyoshning chiqishi ko'zlik kishiga sir emasdir. – U o'z davlati arkonlarini, mamlakati a'yonlarini, o'z mulohaza va mashvarat egasi bo'lgan kishilarining birortasini ham qoldirmasdan to'plardiki, bola otaning, ota esa bolaning o'rmini bosolmasdi. So'ngra ularga maxfiy tutgan masalasini zohir qilib, qaysi tomonga yurish haqida (ulardan) maslahat so'rar hamda gap jilovini ularga tashlab qo'yib: «Xalqning xos qismi bu masalaga chuqur qarab, bir kun bilan bir yil orasidagi ishlar oqibatini ko'zlab gapirsa uning gunohi yo'q. Mayli, har kimsa xatoning eng quyisigacha yiqilsa ham yoki savobning cho'qqisiga ko'tarilsa ham – farqi yo'q, hech bir tortinmasdan gapiraversin. Chunki agar xato qilsa, bu nuqson emas, agar maqsadga muvofiq bo'lsa, unga ikki hissa mukofot», – deyardi. Shunda har kim o'z jidd-u jahdini sari

lib, bu masalada maqsadi va mehnatini ko'rsatib, o'z ijtihodi bergan natijasini namoyon qilar, o'ylagan fikri Temur murodiga muvofiq deb tasavvur etardi. Shu tarzda hamma fikrlar to'planib, bir tomonga qarab yurishga ittifoq bo'lgach, ushbu majlis (ahli) tarqalardi. (Bundan keyin) u o'zining Sulaymonshoh, Qamariy, Sayfuddin, Ullohdod, Shoh Malik va Shayx Nuruddin kabi yaqin kishilari bilan majlis qurib, masalani qaytadan har tomonlama bag'oyat puxta o'ylardilar va hamma yo'llarni diqat bilan muhokama qilardilar. Nihoyat, bir tomonga yurish qilish to'g'risida ittifoq voqe bo'lardi. Keyin Temur bu masalada o'zining yo'lyuoshlovchisi, rahbaru boshliqlarini chaqirib, o'sha (avval) kelishylgan tomonga qarab yo'l olib, (faqat) boshqa tarafga qatib tarqalishlarini amr qilardi. Qachonki zulmat o'z chodirini buzib, tush boshlovchisi o'z bayroqlarini yoygach va jo'nash uchun nog'ora chalilib, odamlar o'z yuklarini ortib borishga kelishilib, amr qilingan tomonga ravona bo'lganlarida, Temur o'z hoshiyalarini chaqirib – ular ham o'z yuklarini ortib, jo'nay boshlaganlaridan keyin – (odamlardan) ajralishlarini va boshqa tomonga qarab yurishlarini amr qilardi. Masalaning oydinligi (qaysi tomonga yurishlik) jamoaga faqat shu onda ayon bo'lar edi. Agar zarurat bo'lmasa, boriladigan joyni sira ham oshkor qilmas va o'z dilidagi (fikir)ni birontaga ham bildirmasdi. Odamlar u tomonga ketsa, Temur bu tomonga, askarlar g'arbga yuradi, Temur sharqqa yurardi. Natijada, o'sha tog'lar (askarlar) iztirobga tushib, parokandalik bo'lar, ular nizomlari tuguni tarqab, sal bo'lmasa tartibi to'zib ketardi. Ular ulovlarining oyoqlar yurishdan bo'shashib, tug'lanib qolardi. Odamlardan ba'zilar boshqa, ba'zilar ustiga mavj urib, ular osmonni yerda, enini bo'yida qilib teskari tushundirdilar. Har kimsa idrokini yo'qotib, aqldan ozar va qayerga borishini bilmay qolardi. Agar uning askari ichida (dushmanning) xabarchisi yoki askarning borish-kelishini kuzatib yuruvchi kishi bo'lsa, u darhol askarlarning yuklarini ortib qo'zg'alib, yura boshlaganini ko'rgan ahvoliyoq o'z maxdumiga qarab (qushday) uchib borib, unga o'ziga qat'ul bo'lgan xabarni – ya'ni ittifoq bo'lgan tomonga qarab Temur askarlarining o'tlanib jo'naganini o'z ko'zi bilan mushohada etganini izhor qilardi. Shunda askarlar jo'nagan tomon ahli o'z ehti-

yotkorligini ko'rib, boshqa tomonlar esa har xil kulfatlardan o'zlarini bexatar sezardilar. Ular faqatgina Temur (keyin) qasd qilgan tomonni yaksonlab, vayron qilgandan va ular ustiga yonayotgan olov azobidan alanga-yu cho'g'lar tashlagandan keyingina voqif bo'lardilar.

Temur qanchadan-qancha daho va hufyona fikr-u¹²⁵³ zakovatga ega edi! Shular jumlasidan: Temur Shomda bo'lib, islom askarlari unga qarshi turganda, u o'z qo'shini; halqasini bo'shashdi, deb ishon tarqatib, ozroq orqaga surilib chekindi hamda otlariyu odamlarining yemishga muhtojligi uchun o'zini endi Bag'dod tomonga jo'natib, degan xabarni yoydi. So'ngra bu ishning natijasi Misr askarlarining mag'lubiyati bilan tugadi. Bundan uning maqsadi, raqiblar xotirlarini jamlash, boshliqlari-yu avomlarini (bir joyga) barqaror etish, ulardan har birining o'zi tutgan (makoni)ida bo'lib, (o'z) joyida turib, qochmasdan hammalari uning domiga o'ralib, barchalari uning saydiga aylanishi uchun edi.

Uning azm-u qarorining shiddatidan, o'zi qasd qilganiga nisbatan sabotining qat'iyatidan hamda unga qarshilik bildirgan va u buyurganga teskari, ziddik ko'rsatgan (kishi)lar ustiga qasosi tushishi haqida hikoya qilganlaridan

Qachonki u o'z qo'shini bilan Hindlar mamlakatiga otlanganda u baland bir qal'aga yetib bordiki, qal'a darvozalari quloqlariga dunsirg'alari osilgan, bexato nishonga yetuvchi uchar yulduzlar qal'a latofatli o'qlarining to'g'ri otilishidan ta'lim olgan; go'yo Bahrom havoga uchishidan uning xanjaridan biri, Qayvon o'z sayrida u qal'a posbonlari xodimi (misoli) edi. (Go'yo) Quyosh o'z Cho'qqisiga ko'tarilganda qal'a manglayidagi bir g'urradek, bulut qatralari qal'a bulog'i qariidan suzilib, tozalanib quyilayotgandek, (go'yo) qizil shafaq qal'a darvozalari quloqlaridayu uning badanlari burunlarida chodirlar (kabi), yashil qubba yulduzlari parchalari qal'a ko'z surmadonlari va undagi to'plar og'izlari uchun tarasha (cho'qmor) va multiqlardir; Qal'ada bir toifa dovyurak, qo'rqmas hindlar bo'lib, ular qal'a ahlini va xavflangan narsalarini jamlab, manoatli joylarga jo'natib, o'zlari o'sha qal'aning ichida turib, uni saqlab turaverdilar. Ushbu toifa ozchilik va arziyasiz to'da bo'lish bilan bir qatorda, ular

da na boylig-u, na oziq-ovqat bor bo'lib, balki ziyon-u zahmatlardan bo'lak hech qanday «foйда» yo'q edi. Na jang qilish uchun qal'a (yaqini)ga yo'l, na uning atroflarida ular uchun na tunda uxlaydigan, na kunduzi orom oladigan joyi bo'lmay, faqat ushbu qal'a jangchilari boshidagi (yakka-yu yagona) soyabon edi. Natijada, Temur qal'ani qurshab, urush qilib uni olmay o'tib ketishdan voz kechdi. «Rostdan ham aql-idrokli kishi o'z orqasida raqibiga qo'rg'on qoldirmaydi»¹²⁵⁴. (Hindlar) guruhi uzoqdan jang qilib, to'qnashishni boshlab, qal'a ahldan har biri o'z xohishicha va qay tarzda istaganicha Temur odamlari ustiga o'lim vositalarini to'kardilarki, har kuni Temur askarlari-dan behisob darajada qatlg'a yetkazilardi.

Bu bilan qal'a o'z qarshiligi va isyonini ziyoda etar, Temur esandan o'z niyatiga erishmay ketishni rad qilardi. So'ngra, muhosara kunlarining birida yomg'ir quyib, bu yomg'ir tufayli Temur askarlari nari yura olmay qoldilar. Temur ularni jangga da'vat etib, shu damda askari nima bilan mashg'ul ekanini (shaxsan) qo'rmoq uchun otlandi. Shunda ular harakatida sezilgan qo'rqish va jur'atsizlikdan Temur norozi bo'ldi. Natijada, amirlar boshliqlarini, askar zaimlarini-yu akobirlarini (o'z huzuriga) keltirib, ular ismati terisini o'z so'kish xanjari bilan parchalab, hurmat pardalarini esa o'z la'natiyu koyishi changallari bilan yirta boshladi. Shayton uning dimog'iga (nogoh) dam urib, Temur o'z qahr-u g'azabi olovlarini ular ustida alangalatib, dedi:

«Ey pastkash xaromxo'rlar! Siz mening ne'matlarimni unutib, g'animlaringa nisbatan sabotsizlik ko'rsatyapsiz! Ne'matlarimni tangrizga uvol qilib, (o'sha) ne'matlar noshukurligiga jafu-yu jazo bilan sizning ta'ziringizni bersin! Ey vijdonsiz, gunohkor-u noz-u ne'matga noshukurlar, himmati past-u intiqomga sazovorlar! Mening shijoatim qadamlari yordamida siz podshohlar bo'yinlarini toptamaganmidingiz? Mening ehson-u ikromlarim qanotlari bilan dunyo ufqlari tomon uchmaganmidingiz? Yoki (mening) savlatim shamshiri bilan bekik qo'rg'onlarni fath etib, davlatim panohida sizning hukmingiz podalari barcha iqlimlar bo'stonlarida bemalol o'tlamaganmidi? Men tufayli dunyoning mashriqi-yu mag'ribiga ega bo'lib, u joylarning muzlaganini eritib, eriganini muzlatdingiz.

She'r:

Men dushmaningizni kuydiradigan olov emasmanmi?
Sizlar sig'inadigan tepaliklardan bir qo'rg'on emasmanmi?
O'ng qo'li bilan sizga xayrini yoyib, chap qo'li bilan sizdan
yomonlikni qaytargan men emasmanmi?

(Shu zaylda) u valdirab, shu ming'irlash, vaysash-u vijirlashda (to'xtamasdan) davom etar, ular esa sukutga tolib, javob berishga hamda uning «so'zini bo'lib, xitob qilishga ham botina olmasdilar»¹²⁵⁵. Uning g'azabi kuchayib, shiddatidan bo'g'ilib o'layozardi. So'ngra chap qo'li bilan qilichini o'ynatib, o'sha asirlar boshiga qarab havola qildi, ular bo'yinlarini o'z qilichiga g'ilof qilib, qilichi tig'ini ular qonlaridan sug'orishni istadi. Ular esa shu tarzdagi xo'rlig-u tubanlikka o'zlarini fido aylab, «boshlarini quyi egib»¹²⁵⁶ turardilar. Shundan keyin (Temur) bir oz hovuridan tushib, o'zini tutdi, birqadar bosilib, xotirini jamladi va ularni so'yish fikridan qaytib, qilichini qiniga soldi. O'z amrida na oldinga yurish, na orqaga qaytish: na o'ngga burish, na chapga haydash haqida hech narsa aytmadan otidan tushib, o'ynash uchun katta shatranj chaqirtirdi.

Temurning yonida Muhammad Qovchin isml bir, shaxs bo'lib, uning huzurida mustahkam o'rinu ishonchli maqomga ega edi. U barcha vazirlardan muqaddam qo'yilgan, boshqa amirlarga nisbatan hurmati yuqori, gapi tinglanadigan, fikri qabul bo'ladigan, g'oyatda muloyim, shakl ko'rinishi sevimli edi. Natijada, u (miskin)lar Muhammad Qovchindan shafolat so'rab, bu ishkalni hal qilishda unga tayandilar. Ular: «o'z so'zing bilanmi, yoinki (mehrli) boqishing bilanmi, bizga ko'maklashib, biz bilan mana shu ma'noda ish tutgin», – dedilar:

Men dedim:

O'z mavqeing bilan senga muhtoj kishiga yordam qil,
Chunki mavqe muruvvati mol-dunyo muruvvatidan ustundir.

Yana aytilgan:

Do'stning do'stga eng yaxshi xayr-ehsoni,
yengil va oson narsadan bir-biriga (tortinmay) so'zlashi.

Yana aytilgan: «Agar kishi menga soʻz bilan beradigan foydasiga baxillik qilib, doʻstligiga gʻov boʻlsa, albatta u baxildir». Natijada, Muhammad Qovchin ular iltimosiga rozi boʻlib, ushbu (qalʼani olishdek) mushkul masaladan Temurni qaytarishni oʻziga lozim deb bilib, bu ishga bel bogʻladi va bu fikrni Temurga aytish uchun munosib maqom kutib, qulay fursat poyladi. Temurning fikri-zikrini esa qalʼa masalasi javlon urib, chulgʻab oldiki, u askarlar nurlarini nurlantirib, (qalʼani olish fikri bilan) ular fikrlarini alangalantira boshladi. Askarlardan har birini uning raʼyi maʼqul topib, toʻgʻri deb hisoblagan fikrni qabul qilishdan boshqa iloji boʻlmadi. Shunday paytlarning birida Muhammad Qovchin ittifoqo dedi – darhaqiqat, taqdir uni (yoʻlidan) adashtirib, har tomondan uni musibat ofatlari oʻrab olgan edi – «Tangri mavlono Amirning umrini boqiy qilgay, uning mulohazalari va bayroqlari katlari bilan har bir mushkul masala qoʻrgʻoni ochilgʻay! Faraz qilaylik, birmuncha botir-u mardlarimizni qurbon bergach, (biz) bu qalʼani fath etamiz. Bu (qalʼa) oʻsha (qurbon)ni qoplaydimi? Yoki boʻlmasa, bundan oladigan foydamiz (undan) chekkan aziyatimizga barobar kechdimi?»

Uning xitobiga Temur eʼtibor qilmadi va javob ham, rad ham etmadi, balki Marqadoriyadan Hiromalik degan manzari qabih, xunuk holatda boʻlgan bir kimsani chaqirtirib keltirdi. U sassiq terli, yuzi qorakuyadek qora, oshxonadagi kishidan koʻra ham iflos, qushxonadagidan ham koʻra battar badxoʻy hidli, itning soʻlagi uning teridan tozaroq, qatron sharbati uning (ichadigan) shoʻrvasiga nisbatan sutdek (oq) edi. Qachonki u Temur huzuriga kelib, nazari Hiromalikka tushgach, Muhammad Qovchinning kiyimlarini yechishga amr qildiki, darhol uning kiyimlari yechildi. (shuningdek) Hiromalikning ham juldur kiyimlarini yechirishga buyurdi. Soʻngra ular (ikkovlari) ga bir-birining kiyimlarini (almashtirib) kiygizdi va Muhammad Qovchinning belini Hiromalik ayili bilan tortib bogʻlatdi. (Keyin) Muhammadning devonlariyu muboshirlarini, uning jonliyu jonsiz (mol-dunyo)sini zabt etuvchilari va kotiblarini chaqirdi. Ular orqali uning mavjud chorvasiyu oʻlik mollari, suyuq va qattiq (yaʼni tillo

tanga va latta-putta), yer-suv va mulki, ahli-yu diyori, arab ka ajam dan bo'lmasin, xizmatkoru malaylari, vaqf va iqto'lari, bog'-rog'lari, yu yaylovlari, qul va tobelari, ot-u tuyalari, yuk va qimmatbaho buyumlari, hattoki xotinlari-yu kanizaklari, qullari va joriyalarining (hammasini) surishtirib, aniqladi va mana shu iflos (Hiromalik)ga in'om qildi.

Natijada, Muhammad Qovchin vujudining kunduzi tunga aylanib, u ushbu ne'mat kechasidan (ham) to'la-to'kis mahrum bo'ldi. Keyin Temur:

– Tangri nomi (bilan), uning oyatlari, kalimalari, sifatlari, yeri samolari, har bir payg'ambar-u uning mo'jizalari, har bir vali-yu (uning) karomatlari va u kimsaning boshi-yu joni bilan qasamyod qilamanki, agar kimda-kim Muhammad Qovchin bilan birga ovqat-lansa yoki birgalashib suv ichib, u bilan (birga) yursa yoinki u bilan do'stlashib, unga sadoqat izhor qilsa yoinki undan boshpana izlasa, yoki unga panohgoh bersa, yoinki uning xususida menga murojaat qilsa, yoinki mendan u haqida shafolat so'rab, uni ma'zur ko'rish bilan mashg'ul bo'lsa, darhol men u (kishi)ni xuddi unga o'xshatib, uning ko'yiga solaman, – dedi. So'ngra uni haydab chiqartirdi va (butun) ezguliklarini shilib olib; uni tang ahvolga soldi. Natijada, Muhammad Qovchinning (butun) ne'matlari talanib, u Temur intiqomi balolariga giriftor bo'ldi. Uning bo'ynidan sudrab tortdilar, u (Muhammad Qovchin) o'z boyliklarini xaloyiqning eng arzimagani (Hiromalik) ustida ko'rdi; o'zidan boshqa boyligiga ega bo'lib, undan mol-dunyo yiroqlashib natijada, uning yurak-bag'ri pora-pora bo'ldi.

Muhammad Qovchin shu zaylda achchiq hayotu qatrandek qora umrda davom etdi. Magaram, uning qissasi ham Qaab ibn Molikning qissasiga o'xshab ketdi. U (bunaqa hayotdan) o'lim alamini afzal ko'rib, bu dunyodan ketish ishorasini sabrsizlik bilan kutardi. Bu g'amg'inlikning har bir lahzasi uning uchun mingta qilich zarbasi dan ham og'ir edi. Qachonki Temur o'lgach, Xalil Sulton Muhammad Qovchinni (qaytadan) tiriltirib, bobosi shilib olgan (narsa)larni uning o'ziga qaytardi.

Bo'lim

Temurning mag'rurligi va ulug'vorligidan, takabburlik, dimog'dorlik va hurmatining shiddatidan shu ediki, tevarak-atrof podshohlari va sultonlari garchi hutbada mustaqil va pul zarb etishda mustabid, riyosat va boshqaruvda yagona, idora (qilish) va siyosat ishlari bilan (o'zlaricha) mashg'ul bo'la turib, xuddi Shirvon yerlarining podshohi Shayx Ibrohim, Xuroson viloyatlari sultoni Xoja Ali Ibn Muayyad at-Tusiy, Isfandiyor, ar-Rumiy va Ibn Qaramon, Karmon hokimi Yakub Ibn Ali Shoh, u ham Mantasho hokimi, Arzinjon amiri Taharton, Fors va Ozarbayjon sultonlari, Dasht, Xitoy va Turkiston podshohlari, Badaxshon marozibalari va Mozandaron marojihalari, xullasi kalom, Eron va Turon podshohlaridan (Temurga) itoat qilganlar uning huzuriga kelib, hadya va tuhfaalar taqdim etsalar, xizmatkor va qullik ostonalarida uning chodirlaridan ko'zga chalinadigan joyda adab va hurmat shartlarini ado etib o'tirardilar. Basharti, Temur ulardan birontasini (ko'rishni) yroda etsa, farroshlardan birini unga yuborar yoki ular tarafiga choparini jo'natar edi. Shunda o'sha chopar turib, go'yo baridga o'xshab chopib borar va uzoqroq joydan o'sha (matlub) kimsaning otini tutib: «Ey falon!» – deb nido qilardi. Darhol o'sha chaqirilgan kishi xabarchining nidosiga «labbay» degan holda o'rnidan turar va o'z etaklariga qoqila-qoqila, o'ziga sodir bo'lgan farmonlarga qabulu iqbol keltirib, itoat va qulliq bildirib boshini eggan, tinglash va quloq solish quloqlarini tutgan holda (Temur) uni yaqin tutib, unga iltifot qilib, huzuriga chaqirganligidan o'z tengdoshlari oldida faxrlangan tarzda Temur tomonga yugurar edi.

Aytishlaricha, kunlardan bir kun Temur jamoasidan bir guruh, odamlar nard o'ynardilar. Ular ikki guruhga bo'lingan bo'lib, ikki to'piq naqshi ustida o'rtalarida ixtilof chiqqan. Shunda o'yinchilardan biri: «Amir Temur boshi bilan qasamyod qilamanki, to'piqlarning naqshi mana shunday tarzda edi», – dedi. Shu zahoti uning raqibi qo'lini ko'tarib, uni bir shapaloq urdi va uni koyib la'natlab so'kdi. (Qasam ichgan) kishi raqibining nazdida, go'yo Yah'yoni so'yib, Zakariyoni¹²⁵⁷ arralagandek, yoki Muhammadni kofir aylab, odam Otadan Musoni muqaddam qo'ygandek bo'ldiki, u dedi: «Ey guno-

hkorning bolasi-yu kirchi (xotin)ning o'g'li kirchi! Sening hurmatsizliging Amir Temurni zikr qilib uning nomini og'izga olish darajasi-gacha (borib) yetdi. Temur boshi bilan qasam ichish u yoqda tursin, uning chorig'i tovoniga lunjingni qo'yishga ham senga yo'l bo'lsin! Zero u, senu menga o'xshaganlar uchun uning ismini tilga olish yoki uning chizgan chizig'i-yu ko'rsatmasi haqida bir lafz aytishdan g'oyatda yuqori turadi. U Mag'rib-u Mashriqqa egalik qilgan Qay-xusrav, Kaykovus va Qaykuboddan ulug'vor, Buxtannasr va Shaddoddan ko'ra ham savlatlidir».

Aytishlaricha, kunlarning birida Temur sayd qilmoqni istab, o'z odatiga ko'ra o'ng-u chap (tomon)ga qo'shini va askar to'dalarini yuborib, piyodalarining ana u maydonlarga, otliqlarining mana bu qishloqlar-u adirlarga chiqishlarini hamda jilg'a-yu tekisliklarga cho'zilib, yoyilishlarini buyurgan. Qachonki (u dalalardagi) vahshiylarni firib halqasi siqib (o'rab) olib, ramo (otmoq) va asmo (o'ldirmoq) «fe'l»lari uchun Amru Zayd o'zaro nizo chiqarishi durust bo'ladigan paytda, hech bir kishi ovga qarab na zarba, na ta'na, na otishga ishorat bermaydi, balki ular ushbu sahro hayvonlarini shu o'lim o'chog'iga qaytarib turadilar. Har kim o'ziga farmon qilingan (amr)ga amal qiladi. Qachonki o'sha to'dalar va guruhlar safi bir-biriga jipslashgan binolar kabi terilib, bu parchalovchi (askar)lar saflari u hayvonlarni go'yo oyni (o'rta)ga o'rab olgan yulduzlar misoli o'rab olgach, hayvonlar dengizlari ushbu (quruqlik) joyda mavj urdiki, bu toshqin sellar girdobidan u (hayvon)lar uchun na chiqadigan, na o'tadigan joy topildi. Natijada, hayvonlar aylanib qo'zg'oldilar, hayratlanib bezovtalandilar, ma'rashib talpindilar va vag'illashib fig'on qildilar, dod-faryod qilganlaridan keyin tinchidilar hamda doimo ularga keng bo'lgan yerlarda siqildilar. O'sha yer bayroqlarining xil'atlari shu «hayvonlar yig'ilganda»¹²⁵⁸ ular qatorlari bilan tikildi. Qachonki u vahshiylar shu ahvolda g'oyat dahshatli vaziyatda ekanlarida, Temur, har tarafdin nog'oralarni urishga nay va karnaylarni chalishga amr qildi. Shundan keyin kosalar urilib, surnaylar ovozi ham ko'tarilib, butun olam shovqin-suron, dod-voyga to'lib ketdi; «yer-u dunyo titrab»¹²⁵⁹, atrof alg'ov-dalg'ov bo'ldi.

Hayvonlar nog'oralar ovozini eshitib, vahshiylar bu dahshatli holatni ko'rganda holdan toyib, o'takasi yorildi, sulayib, qimir etmay qoldilar. So'ngra bir-birining pinjiga kirib (bir-birlariga) yopishdilar va qiyomat-qoyim bo'ldi, deb tasavvur qildilar; ba'zilari ba'zilarining bo'ynidan quchoqlab uxladilar, ho'kizlar (urg'ochi) sherlarni quchoqladi, sher esa kiyik bilan (birga) yotdi, bo'ri esa ohular orasiga yashirindi, tulki quyon bolalariga qo'shildi, yovvoyi echki tuyaqushdan panoh tilasa, quyon qirg'iydan yordam so'radi, kaltakesak katta baliqdan, qo'shoyoq qarg'adan madad istadi. Ana; shu damda Temur o'z avlodi va amirlarining bolalari-yu nabiralarga hech bir ikkilanmasdan istagani-yu (u hayvonlardan) otishni, shilishni, o'ldirishni buyurib, o'zi esa ularga nazar solib, (ularning ishlarini) tomosha qila boshladi. Ularning harakat-u holatlarini ko'rib, qahqaha otib kular, ularni olg'a undab, kurashga chorlar, bu bilan go'yo botirlarni ov qilishga jur'atlantirardi. Askar hoshiyalari ular o'ldirgan ovlarni tugatib, ko'paytirgan o'ljalarini yig'ishtira boshladilar.

Temur tarannum qilib (ushbuni) nashida etardi:

(O'zga) podshohlar quyon-u tulkilarni ovlashadi,
agar men otlansam, ovim (dushman) botirlaridir.

Bo'lim

Temurga Balaxshondan balxash¹²⁶⁰, feruza Nishopur, Kozirun¹²⁶¹ Xuroson ma'danlaridan, Hinddan yoqut, undan (Hinddan) va Sinddan olmos, Hurmuzdan¹²⁶² marvarid, Xitoydan duxoba, baxmal, yashm, mushk va boshqa ashyolar, xolis kumush va sof oltin boshqa mam-lakatlardan olib kelinardi.

Bo'lim

Temur Samarqandda ko'pdan-ko'p bo'stonlar barpo qilib, baland va mustahkam qasrlar bunyod etdi. Ularning har qaysisi g'arobatli tartibda, ko'rkam va ajib suvratda edi. Bo'stonlar asosini mustahkam qilib, fahomatli mevali ko'chatlar bilan ularni bezadi. Ulardan birini Haram bog'i, ikkinchisini Dunyo ziynati, yana boshqasini Firdavs jan-nati, unisini Shimol bog'i, bunisini Oliy jannat deb atadi. Shuning-

dek, ba'zi joylarni buzdirib, u bo'stonlardan har biri ichida bir qasr qurdirdi. Bu qasrlarning qay biriga o'z majlislarini, o'z suratini turli shakllarda: birida kulib turgan, ikkinchisida qahrlangan, o'zi qilgan janglar tasvirlarini, rasmiy tantanalardagi suratlarini; podshohlar, amirlar, sayyidlar, ulamolar va ulug'lar bilan suhbat qurgan majlislarini; sultonlarning uning huzurida qo'l qovushtirib turishlarini, xizmat yuzasidan boshqa mamlakatlardan huzuriga kelgan ularning podshoh-u sultonlarining vakillarini, o'zining ov xalqalari-yu yashirin xaydlarini, Hind, Dashti (Kipchok) va Ajam janglari-yu o'z zarfarlari suratini, dushmanlarning qay ahvolda yengilib qochganini; o'z avlodlari, nabiralari, amirlari, qo'shinlari suratlarini; aysh-u ishrat majlislari va sharoblari qadahlari-yu qadahlari soqiylarini, o'z ulfati qo'shiqchilarining, turli maqomdagi g'azalxonlik kuychilarining, huzuridagi sevgililari-yu (nikohidagi) pok xonimlarning va bulardan boshqa uning bir-biriga o'xshab, ulanib ketgan, uning butun umri mobaynida o'zga mamlakatlarda voqe bo'lgan hodisalar suratlarini tasvirlatdi. Bular hammasi hech bir noqissiz va ziyodasiz, qay tarzda yuz bergan bo'lsa, shundayligicha aks ettirildi. Bundan maqsadi: o'zining ishlaridan g'oyibona xabardor bo'lib, ularni o'z ko'zi bilan mushohada etmaganlarga yaqqol namoyon qilib ko'rsatish edi.

Agar Temur biror tomonga o'tlanib, Samarqand, (uning) qo'shinlari-yu yordamchilaridan xoli bo'lib, o'sha bo'stonlar bo'sh qolsa, shahar ahlidan badavlat-u miskinlar u (bo'ston)larga qarab yo'l olardilar. Chunki bu bog'lardan ko'ra yaxshi va ajoyib dam oladigan, bulardan ko'ra rohatlanishga muvofiqroq va osoyishtaroq joy yo'q edi. Bog'lardagi shirin, mazali, mevalar esa barchaga bab-baravar (tekin) edi. Chunki mevalardan bir qintori ham arzimagan bahoga bo'lsa-da, sotilmasdi. Shuningdek, Temur Samarqandning atroflari va etaklarida bir necha qasabalar bunyod qilib, ularni shaharlar kelinchaklari bo'lgan Misr, (Qohira) Dimashq, Bag'dod, Sultoniya, Sheroz kabi azim va markaziy shaharlar nomi bilan atadi¹²⁶³. Samarqand bilan Kesh (Shahrisabz) o'rtasida bir bo'ston barpo etib, unda bir qasr qurdirdi va uni Taxta Qaracha¹²⁶⁴ deb atadi. Hikoya qiladilarki, qasr quruvchilaridan birovining biyasi yo'qolib, olti oy shu bo'stonda o'tlab yurgandan keyin uni topib olgan.

Bo'lim

Uning xotinlaridan eng muqaddami va barkamoli Katta Malika (Saroy Mulk xonim), eng husndori va sohibjamoli Kichik Malika (To'qal xonim) bo'lib, ular ikkalasi ham Xitoy podshohlarining qizlaridan edi. (Yana) shu kitobning avvalida zikri o'tgan Naxshab amiri amir Musoning qizi Tumon, shuningdek, barkamollikda to'lun oydek bo'lib, g'urubiga yaqinlashgan quyosh misoli Cho'lpon edi. Voqe bo'lmagan bir ish xabari (qulog'iga) yetganda Temur (o'zi) hayot vaqtida uni qatlga tortadi. O'sha voqea xoh haqiqat, xoh yolg'on bo'lsa ham Temur uni (to'g'ri deb) qabul qilgan. O'ylaymanki, u (xotin)ning gunohi bo'lgan. Ammo jariya va ma'shuqalari esa sonsiz-sanoqsiz ko'p edilar. O'z sevgilisi (Xalil Sulton) uchun xavfsirab, Shodmulk zikr qilingan ikki malikani zaharladi¹²⁶⁵. Avval aytilganidek, Xalil Sulton Tumonni Sig'noqqa Shayx Nuruddin (ixtiyori)ga yubordi. Uning vafotidan keyin Tumon Samarqandga qaytib keldi. Eshitishimcha, shu kunlarda, ya'ni 840-yil (1436–37-yil)da u haj (qilish)ga azm etgan; (bu yog'ini) yana Tangri taolo biladi.

Bo'lim

Temurdan keyin uning pushti kamaridan bo'lgan bolalaridan Amiranshoh, yuqorida zikr qilib o'tilganidek, uni Qora Yusuf o'ldirdi va shu kunlarda hokimiyatda turgan Shoxruh va Sulaymonshohning xotini Sulton Baxt deb ataladiga qizi bo'lib, u (Baxt) o'zini erkakcha tutib, ularni hush ko'rmasdi. Bu, Samarqandga kelgan Bag'dod ayollarining ta'siri ostida buzilganidan bo'lib, uning (Baxtning) xunuk hikoyatlari bordir. Temur nabiralarining ko'pchiligi, faqat Shaxruh bolalaridan boshqalari inqirozga uchradi. Nabiralarining eng ko'zga ko'ringani Samarqand hokimi Ulug'bek, Sheroz hokimi Ibrohim Sulton, Kermon hokimi Boysunqur edi. Bular ikkalasi ham 838-yil (1434–1435-yil)da vafot etdi¹²⁶⁶, va Juqiy, qaysiki u Qora Yusuf o'g'li Iskandarga qarshi yurish qilgan va Qorayluk¹²⁶⁷ o'lgandan keyin uni (Iskandarni) mayda-mayda qildi. Bu voqealar 839-yil (1435-yil iyul – 1436-yil iyun)da bo'lib, uning o'zi shu yilning oxirlarida vafot topdi.

Bo'lim

Uning amirlari va vazirlari hisobsiz bo'lib, ularning eng mashhurlari ushbu kitobda zikr qilindi; hozir hukm surayotgan amirlar-u vazirlar uchinchi avloddir. Shunday deb menga (marhum) shayxim Shayx Alouddin al Buxoriy – tangri taolo uni rahmat qilsin – xabar bergandi¹²⁶⁸. Uning devonlari Xoja Mahmud ibn Shihob al-Xaraviy¹²⁶⁹ va Mas'ud as-Simnoniy¹²⁷⁰ va Muhammad as-Sog'irjiy¹²⁷¹, Tojuddin as-Salmoniy¹²⁷², Alouddavla va Ahmad at-Tusiy va boshqalar. Uning devoni munshiysi: U (faqat) kotib us-sir mavlono Shamsuddindan iborat bo'lib, u zamonasining qozisi, (o'z) davrining fozili edi. Insho xabarlarini tuzishda u forsiy va arabiyda xohlaganicha tasarruf yuritardi. Uning qalamining tig'i o'z iqlimlari fathida maxdumi (Temur) ning nayzasidan ham o'tkir edi. Temur o'lgandan keyin (bu ishdan) u o'zini chetga olib, adabiyot bisotini yig'ishtirdi. Shunda unga: chehralar shodlandi, sen ham shodlanmaysanmi? Ishrat sof bo'ldi, (sen ham) aysh-u ishrat qilmaysanmi?, – dedilar. U: «Mening qiymatimni biladigan odam dunyodan o'tdi va endi men boshqalar xizmatida o'z hurmatimni ketkizmayman», – dedi.

Temur imomi Abduljabbor ibn Nu'mon mu'tazaliy bo'lib, mamlakatining bosh qozilaridan mavlono Qutbuddin va Xoja Abdulmalik, uning amakisining o'g'li Xoja Abdulavval va ulardan boshqalar; Temurga qissa va tarixlarni o'quvchi (qori)si mavlono Ubayd uning tabiblari Fazlulloh va Shomda tabobatning boshlig'i bo'lgan Jamoluddin va boshqalar.

Temur doimo tarkibiga toshdan aralashtirilgan (murakkab) dorilarni iste'mol qilar va shunchalik yoshi (ulg'aygani)ga qaramasdan yosh qizlar bilan munosabatda bo'lardi. Temur munajjimlari – ularning ismlari xotirimga kelmadi.

Bo'lim

O'z saltanati kunlarida Temur Samarqandga faqih olimlardan mavlono Abdulmalikni – U «Hidoya» sohibi (Burhonuddin al-Marg'inoniy)ning avlodidan bo'lib, mudarrislik qilar, shatranj va nard (o'yinlari)dan ta'lim berar hamda yagona bir holatda she'r ham

nazm etardi, – No‘monuddin Xorazmiyni – u zikr qilingan Abduljabborning otasi bo‘lib, uni Nu‘mon ikkinchi¹²⁷³ ham derdilar, uning ko‘zi ojiz edi va mavlono Abdulmalikning amakivachchasi Xoja Abdulavval – o‘z amakisining o‘g‘lidan keyin¹²⁷⁴ Movarounnahrda riyosat unga kelib yetgandi va amakivachchasi Abdulavvaldan keyin shu kunlarda riyosat kelib yetgan mavlono Isomuddiy ibn Abdulmalikni hosil etgan edi. (Temurning) muhaqqiq (olim)laridan mavlono Sa‘duddin at-Taftazoniy – u 791-yilning muharram (1389-yil yanvar) oyida Samarqandda vafot etdi¹²⁷⁵ va Sayyid Sharif Muhammad Jurjoniy¹²⁷⁶ u Sherozda vafot etdi. Muhaddis (olim)laridan Shayx Shamsuddin Muhammad ibn al-Jazoriy¹²⁷⁷, Temur uni Rumdan olib kelgan bo‘lib, u fitnadan¹²⁷⁸ oldin o‘z vatani Shomdan Misrga kelgan, undan (Misrdan) esa Rumga qochib o‘tgan edi. U Sherozda vafot topdi. (Yana) Xoja Muhammad az-Zohid Buxoriy, ulug‘ tafsirchi, xadischi, hofiz bo‘lib, Qur‘on ul-karimni yuz jildda tafsir qilgan. U, puyg‘ambar – tangrining rahmati va salomi unga bo‘lsin – shahari (Makka)da 822-yil (1419-yil)da vafot topdi. Qorilardan mana shular ikkalasi va (yana) mavlono Faxruddin bor edi. Qur‘onni qiroatda ham, savtda ham tajvid bilan yod olgan kishilardan Abdullatif ad-Domg‘oniy, mavlono Asaduddin, Sharif Hofiz Husayniy, Mahmud Muhriq al-Xorazmiy va Jamoluddin Ahmad al-Xorazmiy va musiqa ilmidagi ustoz bo‘lgan Abdulqodir al-Marog‘iy edi; va‘zxon va xatiblardan saroylik mavlono Ahmad ibn Shams ul-Aimma¹²⁷⁹ bo‘lib, uni turkcha, forschaga, arabchada malik ul-kalom deb atardilar. U o‘z zamonining mo‘jizasi edi; (yana) mavlono Ahmad at-Termiziy va mavlono Mansur al-Qog‘oniydir. Mohir kotiblaridan hattot Ibn Bandgir¹²⁸⁰ zikr qilingan Abdulqodir, Tojuddin as-Salmoniy va boshqalar; munajjimlardan bir guruh mohir kishilarki, men ularning ismlaridan faqat mavlono Ahmaddan boshqasini bilmayman. U tabib, misgar va yulduzga razm solib hisob oladigan (olim) edi. U menga: «Men yulduzlarga qarab ikki yuz yilga hukm (to‘le) chiqardim», degandi. Bu gap (1405–1406) yilda bo‘lgan edi. Zargarlardan al-Hoj Ali Sheroziy va al-Hoj Muhammad Hofiz Sheroziy va boshqalar; sangtadoshlardan katta bir guruhi bor bo‘lib, ularning eng kuzga ko‘ringani Oltun edi. U o‘z hunarida bir mo‘jiza bo‘lib, qimmatbaho toshlarga naqsh solar,

yashmga, aqiqqa Yoqut (Hamaviy)ning xatidan ham chiroylik xat bilan o'yib yozardi. Shatranjchilardan Muhammad ibn Aqil al-Xaymi va Zayn al-Yazdiy va boshqalar. Shatranjchilarning allomasi fiqhchi, hadischi (olim) Alouddin at-Tabriziy¹²⁸¹ edi. U Zayn al-Yazdiyga ortiqcha bir piyoda qo'yar va undan g'olib chiqar, Ibn Aqilga esa bitta ot qo'yib, uning ustiga minib olardi (engardi). Temur sharq-u g'arb iqlimlarini alg'ov-dalg'ovga soldi. Uning jang-u jadalida har bir sulton yutqazib har bir shox jangda ham (shaxmat) o'yinda ham undan (engilib) mot bo'ldi.

Temur Alouddinga: «Go'yo men mulk siyosatida yagona bo'lganim kabi, sen ham shaxmat olamida tengi yo'qsan». (Shuningdek yana u) bizlardan, ya'ni men va mavlono Ali Shayxdan har qaysimiz o'z san'atida karomatlarga ega bo'lib, benazir kishilarmiz, – deyardi. Shaxmat o'yini-yu mansubalari ilmida uning (o'ziga xos sharhi bo'lib, u bilan o'yinda chuqur o'ylamasdan (uning) fikri haddiga yetishga hech biron kimsa qodir emasdi. U shofi'y mazhabidan, fiqh ilmini yaxshi bilgan hadis olimi, xayr-saxovatli (kishi) bo'lib, chiroylik yuzli-yu haq so'zli edi. Menga hikoya qilishicha, u, Alloh yuzini karomatli qilg'ur amirul mo'miniyn Alini tushida ko'rgan, Ali unga bir xaltada shaxmat tutqazgach, shundan keyin hechbir inson undan g'olib chiqmagan. Uning o'yin paytidagi sifatlaridan biri shu ediki, o'yin vaqtida u hech tafakkur qilmas, faqat (uning) raqibi uzoq o'ylab fikrga cho'ngandan keyin o'ynagach, u hech bir tadbir ko'rmasdan yurib qo'yardi. Bir vaqtning o'zida u ikki raqib bilan g'oyibona o'ynardi va hisoblashi natijasida o'z tomonida qanday donolar va raqiblari tomonida qanday donalar borligini bilardi. U va Amir (Temur) katta shatranj o'ynardilar. Shuningdek, men unda davralik va uzunchoq shaxmatni ham ko'rgan edim. Katta shatranjda avval zikri o'tganidek, ortiqcha donalar bo'lib, mana bu uning bir tomonining suratidir.

1) Ruh piyodasi. 2) Ot piyodasi. 3) Dabbaba piyodasi. 4) Ilg'or piyoda. 6) 5) Jirafa piyodasi. 7) Fil piyodasi. 8) Tuya piyodasi. 9) Vazir piyodasi. 10) Farzin piyodasi. 11) Piyoda piyodasi. 12) Ruh. 13) Ot. 14) Dabboba. 15) Ilg'or. 16) Jirafa. 17) Shoh piyodasi. 18) Jirafa. 19) Ilg'or. 20) Dabboba. 21) Ot. 22) Ruh. 23) Fil. 24) 25) Tuya. 26) 27) Vazir. 28) Shoh. 29) Farzin. 30) ... 31) Tuya. 32) 33) Fil.

Bu o'yinni o'rganish yo'li amalda osonroq bo'lib, uni (quruq) so'zlar bilan sharhlash foydasizdir. Qo'shiqchilardan zikr qilingan Abdulqodir al-Marog'iy va uning o'g'li Safiuddin, kuyovi Nasriyn, Qutb al-Mousiliy, Ardasher al-Changi va boshqalar. Uning naqqoshlari ko'p, ularning eng ustuni Abdulhay al-Bag'dodiy bo'lib, u o'z san'atida mohir edi; bog'bonlardan¹²⁸² Shihobuddin Ahmad az-Zardkashiy; shisha va misga naqsh soladiganlar va ulardan boshqalar hisobsizdirlar. Ularning har biri o'z asrining allomasi, o'z davrining mo'jizakor (kishi)lari edilar. Agar alfozning qimmatbaho xil'atlari o'sha a'yonlar vasflari javharlari bilan bezatilsa, olam eng noyob toshlar-u xolis tillo shodalari bilan (allaqachon) to'lib ketardi. Mana shular men tanib, zikri-yu ismi xotirimga, kelgan kishilardir. Ammo men bilmagan yoinki bilgan-u biroq zikri-yu ismi xotirimda qolmagan kishilar sonsiz-sanoqsiz bo'lib, hisob-kitobdan xorijdur. Xullas kalom, Temur har bir (foydali) jonni yig'ib, nimaiki narsa bo'lsa sarasini Samarqandga keltirdi. Natijada, Samarqandda har bir ajib fan ahli namoyandasidan va san'aktar g'aroyib uslubidan fazilati peshanasida nishona bo'lib, o'z tengqurlaridan ustun turgan o'z sohasida alloma kishilar yig'ilgan edi.

Bo'lim

Samarqandda Shayx Uryon¹²⁸³ ismli ajib shaklli, oliy azmli kam-bag'al adhamiy bir kishi bo'lib, aytishlaricha, shahar ahlining kattayu kichiklari o'rtasida tarqalgan ishoatga ko'ra uning yoshi uch yuz-u ellikda deb ovoza tarqalgandi. Shunga qaramasdan, uning qomati tik va suvrati chiroyli edi. Samarqanddagi kekxa mashoyixlar va uzoq umr ko'rgan akobirlar aytardilarki, biz yosh bolalar bo'lganimizda ham bu odamni shu holatda ko'rar edik. Bu kishi haqida bizning hurmatli otalarimiz va kekxa mashoyixlarimiz ham shu tarzda rivoyatni o'z otalari va kekxa yoshli odamlari tilidan bizga naql qilib aytardilar. U qorachadan kelib, kuch-quvvati bitmas-tuganmas, jo'shqin kishi edi. Uni ko'rgan kishi u hali «rosa ulg'ayib, balog'atga yetmagan»,¹²⁸⁴ deb tasavvur qilardi. Keksaligidan belgi bo'lgan yuzida na ajin, na asar bor edi. Amirlar, ulug'lar, a'yonlar, taqvodorlar, fozillar va boshliqlar

uning hujrasini ziyorat qilib, diydorini tabarruk bilar hamda duosi barakotidan iltijo tilardilar.

Samarqandda masjid ar-Ribot¹²⁸⁵ deb ataladigan bir masjid bo'lib, u kirgan har bir odamga sevinch va shodlik, tetik ruh va kuch-quvvat baxsh etardi. Aytishlaricha, masjid xodimlaridan biri Shayx Zakariyo deb ataluvchi vali kishi bo'lgan. U o'sha shahar ahli e'tiqod qiluvchi (avliyo) bo'lib, uning mozori baland tog'lardan birining cho'qqisida, mashhur bir joyda joylashgan edi. Uning qabri duo qilinib, (xudodan) panoh tilanadigan qadam joy edi. Bu (qabr) Samarqanddan taxminan bir kunlik masofada (bo'lib), turli-tuman karomatlar bilan tavsiflanib, bu yuqori fazilatlar bilan sug'orilganligi (hammaga) ayon edi. U (shayxning qabri) «barqaror bir tepa»¹²⁸⁶ ustida bo'lib, «etagidan anhorlar joriy bo'lgan bo'stonlari»¹²⁸⁷ ham bor edi. Qabr xayr-saxovat va shod-hurramlikka burkangan, go'yo (u) jannat (zamini)dan kesib olingan bir qit'a edi.

Hikoya qilishlaricha, kachonki bu (shayx) ushbu masjid qurilishida ishlayotgan vaqtida uning peshanasiga bir bo'lak loy tushgan. Bu manzarani o'sha qurilish boshqaruvchilaridan birovi ko'rgan, peshanaga tushgan loy esa shu holatda uch kecha-kunduzgacha turavergan. Qachonki quruvchilar masjid mehrobini o'rnatishmoqchi bo'ltanlarida uning xato va savob (o'rnatilishi) haqida ular o'rtalarida ixtilof, voqe bo'lib, bu xususda ancha shovqin-suron-u iztirob sodir bo'lgan.

Oxiri Shayx Zakariyo «Mehrobni mana bu tomonga o'rnatib, undan na o'ng-u, na chapga burmanglar», – dedi: Shunda haligi boshliq shu joyda hozir bo'lganlarga:

– Ajoyib-u g'aroyib ishga qarang-a! Bu odam uch kunlab yuzini yuvmaydi-yu, odamlarga islom rasm-rusumlaridan yo'l ko'rsatadi, dedi. Shunda u taqvodor, diyonatli kishi: «Tunini bedor o'tkazib, bitta tahorat bilan uch kunni kechiradigan odam yo'qmi? Bo'lmasa, beri kel-da, e munkir, joyingda tur va xotiringni jam qilib, o'zingni inkor etuvchiyu (dindan) yuz o'giruvchilarga o'xshatma-da, Ka'baning keliniga bir nazar tashla-chi, u qanday (senga) jilolanadi», – dedi. Shu payt ushbu munkir qarasa, muazzam Ka'ba uning ko'z ungida

ulug'vor turbd. Keyin ular hammalari burilib, shayxga qarasalar u g'oyib bo'lib qolibdi, yeru ko'kni qidirib uni topa olmaganlar.

Bu masjidida ajib bir narsa bordir. Uning yog'ochdan ishlangan bir qancha ustunlari bo'lib, shular jumlasidan bitta ustun borki, bamlilikda u (shu qadar) yuqori cho'zilganki, bo'yi o'n besh gazga yaqindir. Jismi va tanasining yo'g'onligidan u quchoqqa sig'masdi. Hoshqa ustunlar uning atrofini o'rab olgan bo'lib, aytishlaricha, u paxta daraxti (dan) ekan. Uning ajib xosiyati va g'arib zarofati bo'lib, agar tishi og'rigan kishi shu paxta yog'ochidan bir bug'doy donasi miqdorini tishiga qo'ysa, u foyda qilib, shu zahotiyuq og'riqqa taskin berarkan. O'zim shuni sinab ko'rsam, u rost bo'lib chiqdi.

(Odatda) Samarqandni ko'rdim deb da'vo qilgan kishidan unda ajoyib, g'aroyib va zarif alomatlardan nimalarni mushohida etib ko'rganligini so'raydilar. Agar so'ralgan kishi mana shu ajoyib ustunni ko'rganligini xabar qilsa, uning gapi rost (Samarqandni ko'rgan) deb, aks holda uni (Samarqandni) ko'rganligi «alag'-jalag' tush»¹²⁸⁸ deb bilinadi.

Bo'lim

Samarqandda na sok, na qayla bo'lib, hisob talab narsalar jinsi kayla bilan hisoblanmasdi. Ularda o'lovchov tarozi (yordami) bilan miqlanar edi. Samarqand rattli (–0,5 g) qirq uvqiyadan iborat (bir uvqiya – 37,44 g), har bir uvqiyada yuz misqol (misqol – 4,68 g) bo'ladi. Demak, ularning bir rattli to'rt ming misqol bo'ladi. Har bir misqol hech zoidsiz-u noqissiz: (tortilsa) bir yarim dirhamdir. Shunga ko'ra, Samarqandliklarning har bir rattliga Damashqning o'n rattli (baravar keladi).

Menga Mavlono Mahmud Hofiz al-Muhriq al-Xorazmiy – uning al-Muhriq (kuydiruvchi) deb laqab olishiga sabab shuki, uning tovushi tarjiy'alari o'qlari otilganda zaif ruhlar nozik joylariga bexato tegar va (ular) torlarining jaranglagan ovozlari dillar quloqlariga ko'tarilib, ulur (miyasi) qushlari o'ldirilib, unmasdi. Agar qalblar tosh misoli yonilsa, alangasidan ruhlarga uchqun uchib kelar va o'z jaranglagan ovozlari bilan jonlarni kuydirib, nag'malari bilan tanalarni alangalatar-di – menga shunday degandi: Safarlarining birida Temur meni o'z

suhbatiga olgan ediki, kecha-yu kunduz men uning xizmatida bo'lib, yonidan jilmasdim. Uning askari bir qo'rg'on yaqiniga tushib, uning hisoriga kirishgandilar. Turgan joyidan jangga rahbarlik qilib (o'z) odamlarining mahoratini tamosha etmoq uchun Temur o'z chodirini baland bir joyga o'rnatgandi. Bir vaqt shu orada Temur huzurida men va yana ikki kishi qoldik. Shu payt Temurda isitma paydo bo'lib, uni g'am-g'ussa va qayg'uga solgan edi. Raqiblar to'qnashuv «osmon yulduzlari esa chalkashib»,¹²³⁹ jang nayzalari biri-biri bilan aralashib chirmashib ketgan edi. Shunda Temur askarlari ahvolidan voqit bo'lib, ular harakatlarini mushohida etmoqni iroda etdi. Bu borada uning ishtiyoqi bulutlarga parvoz qilib, u: «Meni chodir eshigi (oldi) ga eltinglar», – dedi. Haligi ikki odam uning qo'ltig'iga kirib, eshik oldiga olib borib to'xtadilar, men esa uning oldida turardim. Temur askari muhorabasini ko'rib, ular zarbayu ta'nalarini ajrata boshladi. Keyin askariga bir narsani buyurishni istab, menga: «Ey Mahmud! Bu yoqqa kel!» – dedi. Men tezda uning yoniga borib, qo'ltig'iga kirdim. U o'zining ko'ngliga kelgan aji-buji amrlarini aytib, (haligi) ikki kishidan birini askari tomon jo'natdi. Go'yo uning buyrug'i shunday ediki, bu bilan u na bir bemorni tuzatdi, na bir tashnani qondirdi. So'ngra Temur bizga: «Meni o'z holimga qoldirib, yerga qo'yinglar» – dedi. Biz uni (erga) qo'ygan edikki, u go'yoqi: chirigan murda yola bo'yradagi gusht kabi (gurs etib) yiqilib tushdi. Keyin u (haligi) ikkinchi odamni ham askarlari tomon yuborib, o'z ra'yi taqozo qilgan amrlarni buyurib, (o'z farmonlarini) ularga ta'kidladi. Yonimizda hech bir kimsa bo'lmasdan, biz ikkimiz yolg'iz qoldik. Shunda u menga «Ey mavlono Mahmud! Jismimning zaifligiga, (ko'radigan) tadbirimning ozligiga qara, ushlay desam qo'l, chopay desam oyoq yo'q menda. Agar odamlar meni tashlab ketsalar, men halok bo'laman, agarda meni shuholimda qoldirsalar, azoblanaman. O'z tanamni boshqartib «na zararli, na foydali»¹²⁹⁰ bir daf' qilaman, na yaxshilik keltiraman, na yomonlikni daf' etaman. Keyin u bir oz fikrga tolib: «Qanday qilib tangri taolo bandalarni menga muyassar ko'rdi? G'arb-u sharqni dahshatimga to'lg'izib, haybatimni ikki mag'rib-u ikki mashriqqa ovoza qildi? Podshohlaru pahlavonlarni menga bo'ysundirib, oldimda kisrovu qaysarlarni xor qildi? Bu harakatlar (hammasi) uning (tangri)

taoloning) harakatlari bo'lib, bu ishlar (barchasi) uning ishlari emasmi? Men kimman? Men bir kasalmand, muhtoj kishiman, xolos! Bu ishlar (uhdasi)ga kirish uchun menda na eshigu, na toqat bor?» – dedi. Keyin u yig'lab (yuborib), meni ham (shunday) yig'latdiki, yenglarim ko'z yoshlarimga to'ldi. Bu vaboga¹²⁹¹ qarangki, shu so'zi bilan qanday qilib jabrga qoyil bo'lganlar maslagiga ega bo'lgan?»

Temur haqida forscha ikki bayt to'qiganlar, mana ular:

Yarim tanalik kishi jahon mulkiga ega bo'ldi.

Ko'zingni och-u xudoning qudratini ko'r.

Oyog'i yo'g'-u, ammo taxt uning oyog'i ostida.

Qo'li yo'g'-u, ammo butun mamlakat uning uzugida.

Men uni tarjima qilib, (yana) ikki bayt aytdim:

(Olloh) O'zining pinhona hukmi bilan qudrat ko'rsatdi.

Tanining bir qismi qurigan kishi dunyoga ega bo'ldi.

Qo'li yo'g'-u podshohlik uning uzugida,

Oyog'i yo'g'-u taxt uning qadami tagida.

Bo'lim

Uning askarlari va ular tutgan yo'llariga kelsak, o'z podshohlarning yo'lida bo'lib, o'zlariga ma'lum bo'lmagan vositalar orqali darajadan-darajaga ko'tarilar va gumon qilmagan tomonlaridan ularga rizq, kelib turardi. Ularga pinhona dafinalar musahhar, yashirin xazinalar ochiq, bekik matlabu ma'danlar (ularga) muyassar bo'lardi. Uning askari (qadami) barcha tomonlarda javlon urib, savlat to'kkan bo'lib, malomat yo'llarida¹²⁹² qato (qushi)dan ko'ra ham to'g'ri yo'l boshlovchi bo'lib qoldi. Ular (oldindan) turli ishlar tadbiriga shaylangan, zamon (barcha) ahvollarini boshidan kechirgan, davr tangliklarini qiyoslab o'lgan, turli tuzoqlarni boshdan o'tkazib, har qanday shiddatga iloj topgan, xilma-xil ishlarga duch bo'lib, turli-tuman odamlaru turmushni sinab ko'rgan, mushkul ishlar madxal-u mahrajlariga yo'l topib, (uning) zinapoyalaridan ko'tarilib, cho'qqisiga chiqishga idrok etgandilar. Garchi (ular) tez-tez cho'l-u biyobonlardan o'tib, dasht-u sahrolarni kezsalar ham, ularga hech qanaqa kulfat yopirilmas va hech qanday tug'yonchi nohaqlik ko'rsatmasdi. She'r:

«U (joylar) qoʻrqinchlari quyinni qoʻrqita olmaydi.

Kaltakesakning u yerda inga yashiringanini koʻrmaysan».

(Shu kezishlarida) ulardan qay biri birdan toʻxtab, koʻrasanki, u oʻsha joyning yeri tu tuprogʻiga razm solib: «Mana bu tuprogʻ bu yerniki emas», – deydi. Keyin u oʻz oʻlovidan tushib, oʻsha joy tuprogʻidan olib uni hidlaydi. Keyin toʻrt tomoniga nazar soladi va (shulardan) bir tomonni koʻzlab joʻnaydi. Shu alpozda yonidagi yordamchilari bilan bir joyga borib yetmaguncha yuraveradi, soʻngra, oʻsha yerni kavlab, yashirin dafinalar va u joydagi boyliklari xazinalarni chiqarib oladilar. Shuningdek, ular (aholi yashaydigan) imoratlarga kelsalar yoki maqbaralar yonidan oʻtsalar ham xuddi oʻz qoʻllari bilan (oldindan) qoʻyib qoʻygandek: yoki shaytonlari ularga shu haqda uqdirgandek, toʻppa-toʻgʻri yashirin boyliklar bor joylarga yoʻl oladilar. Koʻpincha ular ahli ancha zamondan buyon yashab, bir necha oy-u yillarni oʻtkazib kelayotgan joyga kelsalar – u yerda oʻz egalari va yashovchilari sezmagani biron boylik boʻlsa – ular kelishlari bilanoq (u boylik ularga) ochilib, (ular) undan voqif boʻladilar. Oʻsha joyning (asl) yashovchilari bu holdan xabardor boʻlgach, hasrat-u nadomatdan barmoqlarini tishlab qoladilar. Ular (oʻz) hayotlarida ajib ziyraklikka egz boʻlib, umr boʻyi fikrlari oʻqlari nishonga bexato tegar edi. Ular hoʻkizlarga yuk ortib (ustiga) minardilar, eshaklarga egar solib, yuganlab olardilar va shunga qaramay, arab otlar sohiblari bilan oʻljayu gʻanimatlar makonlari tomon musobaqalashib, ulardan oʻzib ketardilar. Ular tuyalarini it va qoʻzichoq goʻshti bilan boqardilar. Otlari arpalari evaziga bugʻdoy, guruch, tariq kishmish va yosmiq alishardilar. Bu narsaga koʻpincha ular safar (vaqti)da muhtoj boʻlib, oʻz ulovlarini daraxt pustlogʻi bilan ham boqardilar.

Tangri taolo rahmat qilgʻur, (avval) zikr qilingan xanafi (mazhabli) qozi Burhonuddin Ibrohim ibn al-Kushaning menga hikoya qilishicha. Qozon¹²⁹³ (xon) va totorlar bu diyorlarga (Shomga) kelganda – goʻyo Temur masalasida qilganlaridek – kimda kim qochishga madori boʻlsa, bu balodan tiraqaylab qochgan. Shular jumlasidan solihiyalik bir savdogar ham boʻlib, u bekam-u koʻst hayot kechirib, uning (oʻziga) kifoyatli moʻl-koʻl davlati bor edi. U oʻzida bor til-

lo-kumushlarni jamlab, loviyaga o'xshash bir ko'zaga solib, tashnovga bordi. Tashnovni qazib, ko'zani uning ostiga qo'yib, ustidan (tuproq bilan) ko'mdi va tashnovni avvalgi holiga qaytarib, hamishagi alpozdek qilib qo'ydi. Qachonki alg'ov-dalg'ovlar tinchlanib, ulovlar minishga taqdim qilingach, xotini savdogarga: «Bir juft sirg'ani yo'dimizdan chiqarib qoldiribmiz. Yo'lda bir noxush hodisa ro'y beradi deb xavflanaman. Shularga bir joy topib yashirib, ko'nglimiz tinchilim», – dedi. Savdogar: «Biroq endi joy yo'q» – dedi va sirg'alarini olib, peshayvonning shiftiga nozik bir taxta ustiga bекitib qo'ydi. So'ngra ular o'tlanishib, uylarini tark etib yo'lga tushdilar. Totorlar Damashqqa kelgach, ulardan bir guruhi ushbu savdogarning uyiga qo'ndilar. So'ngra, ular ma'kulotu mashrubotga rujdu qo'yib, «o'yin-kulgi va xursandchilikga cho'mgan»¹²⁹⁴ paytlarning birida (bir) sich-qon boyagi sirg'alardan birini kemirganda sirg'a marvaridi dumalab yerga tushdi. Haligi jamoa go'yo Maryamning¹²⁹⁵ ikkita ziragiga yugurgandek, dumalab ketayotgan marvarid orqasidan yugurdilar. Marvarid jamoadan o'tib borib, tashnovga tushib ketdi. Shunda ular (tashnov) yeri yuzidan sitra-yu pardasini ochib, boyagi ko'zada yashirilgan mol-dunyolarni-yu (xaligi) marvaridni ham topib oldilar. Ikkinchi sirg'ani ham izlab shiftdan uni ham topdilar va u (boylik)larni o'zaro taqsim qildilar. Temur jamoasi ham aynan shulardan edi. Har qanday yechilishi qiyin mashkul masalalar ular (Temur odamlari) oldida oson edi. Ulardan har biri o'z podshosi yo'lida bo'lib, o'z san'ati (borasida) kamoliga yetgan edi.

Agar sen ular ahvollariyu axborlari xususida so'zlamochi bo'lsang, unda gizzatdan so'zla, zarracha mubolag'asi bo'lmaydi.

Bo'lim

Hikoya qilishlaricha, ularning tadbirkor va firibgar kishilaridan biri qish faslida tanazzuh qilishni istab, ovga otlandi. O'z ulovini chiqarib – ulovi bir ho'kiz edi. Uning ustiga singan yog'ochdan yasalgan egarini mahkam bog'ladi. Uning uzangisi aylanali cho'pdan, ayili esa kesilgan arqondan edi. U o'z liboslarini kiyib, shaylandi. Uning kiyimi parcha-parcha qilingan mo'yna terisidan edi. U uzunchoq, ti-

tilgan namatdan ishlangan tojini kiyib, yasanib, yamoq-yamoq har xil teridan ishlanib ip bilan bog'langan o'qdonini tortdi. Uning ustida ko'p bo'linmali yopishtirilgan o'qxonalar bo'lib, undagi o'qlar bir biriga chalkashgan va egri-bugri joylari bir tekis bo'lgan. Uning bilan birga qush o'tqazadigan yog'och, patlarini yulib olgan lochin bo'lib uning badani ekinzoridan giyohlaru o'tlar yulib olingan edi. Shundan keyin u otiga mindi va lochinini (qo'liga) olib, saydga jo'nadi. So'ngra kichik bir hovuz sohilida turgan bir to'da o'rdaklarni ko'rib qoldi. Ushbu o'rdaklarni ko'rishi uchun bir muddat u lochin ushlagan qo'lini. (baland) ko'tardi. Keyin qo'lini pastga tushirib, lochinni yerga qo'yib yubordi. Shu payt lochin o'rdaklarga nisbatan bir shumlikni o'ylab, ohista-ohista lo'killab ularga tomon boraverdi, chunki uchay desa unda na quvvat, tayaday desa na qanot bor edi. U sekin-asta qushlarga yetib kelib – o'rdaklar esa yuz beradigan (hodisa)dan havotir siz edilar, chunki ular (keladigan) baloni faqat osmondan kutardilar – ularning o'rtasiga kirdi. O'rdaklar (avvaliga) undan cho'chib qochmadilar. Faqat u ulardan birining ustiga tashlangach, o'rdaklar (uni) sezib qoldilar. U qushni parcha-parcha qilib tashlagach, (lochin) egad yetib kelib o'ljani oldi. Qachonki Temur askarlari Damashqdan jo'nganlarida – ular Damashq vujudi shoxlaridan uning ne'matlari barglarini hech qoldirmasdan (tozalab) yulib olgandilar – ulardan qay biridagi'oratda olingan bir ho'kiz (bor) bo'lib, unga o'lja olgan mol-dunyo yosini yuklab, ustiga asir ayolni ham o'tqazgan edi. Shu ahvolda ancha muddat yurdi. Ikki-uch kun yo'l yurganlaridan keyin ho'kiz bezovtalanib, o'z xoli tili bilan bu maqsad (odam ortib, yuk ko'tarishi) uchun yaratilmaganligi haqida nido qildi. Biroq shikoyatidan biron foyda topmagach, tangriga tayangan holda yerga yotib oldi. Ustida o'tirgan ayolni tushirib, unga baqirdilar, ammo u o'rnidan turmadi. Shunda ustidagi yuklarni yechib olib ho'kizni kaltakladilar, lekin u qo'zg'olmadi. Keyin uni rosa kaltaklab, la'natlashu so'kish bilan uni to'yg'izdilar. Yotgan joyida uraverib, uning butun badannni qonga beladilar, ura-ura qariyb uni o'ldirayozdilar. Birlari oldidan ko'tar sa (yana) birovi dumidan tortdi, biri shoxidan ushlasa, boshqa biri qulog'iga yopishdi. Xo'kiz esa Abraha fili singari qo'zg'olmasdan yotaverdi. Xullas, ular (uni qo'zg'atishdan) ojiz bo'lib, umidlarini

uzdilar. Ular shu alpozda mushkul ahvolda g'amgin holatda turgan bir paytda baqlajon daraxtiga o'xshash bir soqoltoy chol paydo bo'lib – u mashriq-u mag'ribni kezgan, turli-tuman tajribalarni o'tkazgan, dunyoning issig'-u sovug'ini boshidan kechirib, hayotning achchiq-chuchugiyu xayr-u balolarini tatigan kishi edi – yonlaridan o'tib qoldi. Ushbu chol ularni ojizu hayron va mastlarga o'xshab – vaholanki, ular mast emasdilar¹²⁹⁶ – turganlarini ko'rgach: «Undan (ho'kizdan) chetlaninglar, e jinlar!» – dedi va (jinlarga) kuf-suf qilib o'qiydigan azoyimxon jinga yaqinlashgani kabi o'zi ho'kizga yaqinlashdi hamda (erdan) bir changal tuproq oldi va ho'kizning shoxidan tutib: yoshlik hayotini ber, – deb uning qulog'iga changalidagi tuproqni tiqdi. Keyin yotgan joyida ho'kiz boshini silkitdiki, nihoyat tuproq uning eshitish a'zolariga kirib, changning ta'siridan bezovtalanib, o'rnidan sakrab turdi va boshini silkita boshladi»¹²⁹⁷. Ho'kizning sarkashligi va izgirobi ziyoda bo'lib, yurishni talab aylab shunday yurdiki, go'yo uchayozdi.

Uning ustiga yuklarini (qaytarib) ortib, og'irliklarni oshirdilar. Natijada, ho'kiz o'zini bilmay haddan ortiq, shiddat bilan chopib ketdiki, uni to'xtatishga qudrat bo'lmadi.

Bo'lim

Temur askarlari ichida butparast turklar, olovga sajda qiluvchi majusiy ajamlar, kohinlaru, sehrgarlar, zolimlar-u munkirlar bor edi. Butparastlar (o'z) sanamlarini ko'tarib yurar, qohinlar esa kalomlarini saj' bilan ifoda qilardilar¹²⁹⁸. U (kohin)lar murda va makruh qonlarni tanovul qilib, ular bo'g'ilib (xarom) o'lgan va (gardanidan) so'yilganlarni farq qilmasdilar. Uning askarlari ichida odam a'zolari-yu qinlariga qarab fol ko'ruvchi odamlar va yolg'onchi zavojirlar ham bo'lib, ular qo'y kuraklariga qarab fol ochar va unda ko'rgan narsalari bilan dunyodagi turli hollar va yetti iqlimning har bir qarichida sodir bo'lgan omonligu xavf-xatar, adolat-u nohaqlik, arzonlig-u qimmatchilik, nohushlig-u shifo topishlik va keyinchalik yuz beradigan boshqa ishlar to'g'risida hukm chiqarardilar va (bu hukmida) kamdan-kam xato qilardilar.

Ularda kunlar, oylar va yillar hisobi shundayki har qaysi yil bir hayvon (nomi)ga mansubdir. O'tgan yillarni shular bilan hisoblab, bu hisobda na ziyodlig-u, na noqislik voqe bo'ladi.

Xitoyliklarning Dulbarjin deyiladigan yozuvi bo'lib, men uning qirq bitta harfi (borligi)ni ko'rdim. Harflarning ziyodligiga sabab shuki, ular hamma talaffuzlilar va «amalat»lar (qo'shimcha tovushlar, shuningdek, «bayin va bayinotlar» (yordamchi va ko'makchilar) ni ham harf hisoblaydilar. Shu sababdan ziyod va qo'shimcha harflar hosil bo'ladi. Ammo chig'atoyliklarning esa uyg'ur deb ataluvchi yozuvi bo'lib, u mo'g'ul yozuvi nomi bilan mashhurdir. U (yozuv) harflarining soni o'n to'rttadir. Mana bu ularning qit'a-qit'a kesimlari¹²⁹⁹. Ular sonlarining kam va bu darajada mahdudlanganligiga sabab shuki, halqumdan talaffuz etiladigan harflarni ular bir xil ko'rinishda yozib, shu tariqa talaffuz qiladilar. Maxrajda bir-biriga yaqin qo'yidagi harflar singari, masalan: «bo»va «fo», yoki «zo» va «sin» va «sod» yoki «to» va «dol» va «to» kabilar; ular imzoyu farmonlar, buyrug'u maktublar, hisob-kitob daftariyu tang'ali (narsa)lar, solnoma-yu nazmlar, qissayu xabarlar, ahdnoma va muqaddas kitoblardan parchalar hamda devon¹³⁰⁰ ishlari bilan bog'liq, jami xatlari-yu (hatto) Chingizxon tavrosini ham shu xat bilan bitadilar. Bu xatda mohir kishi ularda ochidan o'lmaydi, chunki bu (xatni bilish) ular nazdida rizvokaliti hisoblanadi.

Bo'lim

Temur askari orasida tabiatan qo'pol, qo'rs va g'aliz kishilar, shuningdek rahmsiz, musulmonchiligi yo'q kishilar bo'lgani kabi, ular ichida (dinga) munkir, fojir, ovsar, pastkash, nodon, avom kishilar ham bo'lib, ular tangridan tashqari o'zlariga u (Temur)ni sardor va homiy deb qabul qilgandilar. Ular uning bilan o'zlaricha kibrlanib, «u bilan bag'oyat g'ururlanardilar»¹³⁰¹. Ularning kufurliklari va unga bo'lgan muhabbati shunchalik darajada ediki, basharti Temur payg'ambarlik yoki xudolikni da'vo qilsa, albatta ular uning da'vosini tasdiqlardilar. Ulardan har qaysisi unga (Temurga) bo'lgan muhabbatini vosita qilib, o'zlarini tangri taologa yaqin tutardilar. Agar ulardan biri qandaydir shiddatga uchrasa, unga (Temurga) nazir bag'ishlab,

o'z naziriga vafo qilardi. (Ular) Temur hayot vaqtida uning yanglish qiliqodini va kufurligidan davom etib, u vafotidan keyin esa o'z nazirlari-yu atagan qurbonlarini uning qabriga keltirardilar. (Ulardan har biri) uning musohabasida taraqqiy etib, hatto muroqaba¹³⁰² maqomiga yetdi.

Aytishlaricha, safarlaridan birida Temurning nazari bir askariga tushganki, go'yo mudrash uning bo'ynini eggan yoki tungi sayr gavlalasini bukkani yoki u shunday bir holatda ediki, uni na so'kish, na qat'iyat u yoqda tursin, hatto uni malomat qilib koyish ham o'rinsiz edi. Shunda Temur: – «Bu ishni qilgan, bu (kishi)ning boshini uzadigan biron kimsa shu yerda mavjudmi?» – deb, bu gapdan ortiq hech narsa demadi. Bu (xitob)ni o'sha yaramas munkirlardan biri eshitib – uning ismi Davlat Temur bo'lib, u mashhur, ulug' amir – tangri unga intiqom libosini kiygizgan bo'lib, rahm-shafqatning xushbo'y hididan zarracha ham unga muyassar ko'rmagan edi – o'sha zahotiyoyq nasho'rlik)ning ikki kifti o'rtasidan boshini judo qildi va boshni Temurga keltirib, uning oldiga qo'ydi. Shunda Temur: – «Oh, bu qanaqa qabih ish», – dedi. U (kishi) javob berib: «Sen kesishga ishorat qilgan bosh shu-da!» – dedi. Bu ibora Temurni taajjubga solib, jindak shama bilan o'z amriga amal qilinishidan u shodlandi.

Ular orasida zarif, adib, zakiiy va shoir kishilar bo'lib, ulardan ta'riflatda mashhurlaru ulamolar, ular ichida muhaqqiqlar, turli ilmlarda bahs yurituvchi mudaqqiqlar, ulardan ayrimlari barcha ilmlardan taburdor bo'lib, mantiq va mafhum (yo'li) bilan katta-katta bahslar yurituvchi, sufiya mazhabi va «Ihya al-ulum»ni¹³⁰³ tadqiq qilib, taqirir qiluvchilar bor edi. Shu bilan birga, ularning ayrimlari o'z ilmi iqtizosi bilan ish tutardilar. Ular orasida «iymon keltiruvchilar va o'zaro sabru mahamatga nasihat qiluvchilar bor edi»¹³⁰⁴. Ba'zilar bag'oyat xush-xushan, serlatofat, ilmi mukammal, nihoyatda zarif, ajib jamolli, chirmiyi barkamol, so'zi ravon bo'la turib, qalbi toshdan ham qattiq, fe'li alkir qilichning zarbasidan ham xatarli edi. Ular payg'ambardan rivoyat qilib gapirardilar-u, lekin otilangan o'q sur'atida (tezda) dindand¹³⁰⁵ yuz o'girardilar.

Agar bironta musulmon ular changallariga tushsa yoki biron g'arb ulari azobiga yo'liqsa, o'sha «haqiqatgo'y» olim va «tadqiqotchi»

alloma turli azoblar-u xilma-xil uqubatlar bilan uning mol-dunyosi shilib olishga har xil yo'llar topib, uni azoblash san'atida xilma-xil kitoblar-u masalalarni ro'kach qilardi; haqoratlash ilmlarida esa turli-tuman xutbalaru risolalar keltirardi. Shunda o'sha miskin kuyib yonib dod-faryod ko'tarib, o'zini har tomonga urar, tangri va uning oyatlarini vosita qilib panoh tilab, u (tangri)ning yer-u samodagi majid (narsa)lari – farishta-yu payg'ambarlar, siddiqlar-u valilarni voratga keltirib shafolat so'rardi. Unga haligi «yumshoq» malohatli kulub zavqlanadi, u yoq-bu yoqqa tebranib, u bilan lutfan muomala qiladi latif she'rlar, qiziq va ajoyib, nodir tarixlarni nashida etib, misollar keltiradi. Ko'pincha u «kuyunadi va yig'laydi», uning haqiga qilgan azobdan «uh tortib, iztirob chekadi». Yetimlarning mol-dunyosiga egalik qilgan ba'zi islom qozilari kabi unga nisbatan (nasihat muz) hutba o'qib yig'laydi, ammo uning qilgan ishi esa musulmonlar dilini azoblaydi.

Qachonki ular Damashqda bo'lganlarida Zuqaq ul-Ajam deb ataladigan ko'chadagi a'yonlardan birining uyiga kirsalar, uy har xil nafis mollar, boyliklar va ne'matlarga to'liq ekan, she'r:

Bir qasrki, (barcha) taxiya va salom unga atalgan,
Kecha va kunduz o'z jamolini unga xil'at qilgan.

Ular uy sohibini tutib, uni bog'ladilar va har xil azob-ukubatlar bilan azobladilar. Keyin uning ikki oyog'idan tortib bog'lab, muallaf holda qo'yidilar. Nafis mollarni chiqarib, ular husndor kelinchaklarni jilolar (ya'ni asllar)ini ajratib oldilar. Lazzatli ma'qulot va mashrubotlar hozir qilib, o'z xohishlari miqdoricha ko'ngil xushlig-u kayf-u safoga sho'ng'idilar. Ular yeb-ichib, o'yin-kulgi-yu xursandchilik qila boshladilar. Shunda agar ulardan birining pastkashligi tutib qolsa yoki kayfi oshib, mastlik xarxashasi uning jazavasini qo'zg'asa, u haligi miskinning yoniga borar – u esa g'oyatda ayanchli ahvolda turardi unga namakob ichirar burniga ohak va qum tiqib iskatar edi.

Ular bilan birga sharob tanovulidan o'zini tiyib tarki dunyo qilgan bir olim kishi bo'lib, u go'yo ushbu she'rda aytilgandek edi:

(Bu) shayximdan va uning tark-u dunyosidan,
U do'zaxining zikriyu qo'rqinchlaridan taajjubdaman.
U kumush idishda ichishni makruh biladi-yu,
Lekin kumush qo'lga tushsa uni o'g'irlyaydi.

Qachonki za'faron Simon qadah o'rtalarida aylantirilgan paytda ular chaqmoq qand keltirib, uni sinadigan (nozik) chinni idishda uning oldiga qo'yardilar va qand ustidan toza suv quyardilar. O'zlari qadahlardagi ichimliklardan mast bo'lsa, u fosiqu mahrum (olim) esa uning hididan mast bo'lardi. Keyin u (olim) g'oyatda alamli azobda turgan uy sohibining yoniga borib (uni) ustidan kular, uni masxaralab, mazah qilardi. So'ngra dutor-u setorlar ohangiga tebranib, o'sha ma'kulot-u mashrubotlardan tanovul qilar va «baxilning moliga bir hodisa yoki merosxo'r bilan bashorat ber» (zarbul masali)ni aytardi.

Temur askari ichida ayollar ham ko'p bo'lib, ular jang to's-to'ponlari va shiddatli tuqnashuvlarda matonat ko'rsatardilar. Ular (dushman) erkaklariga qarshi turib, mardonavor urush qilardilar, jangda nayza sanchishda, qilich bilan zarba berishda va kamondan otishda mohir erkaklardan ko'ra ham ortiqroq ish qilardilar. Agar ulardan biri homilador bo'lib, yo'lda ketayotgan paytda uni dard tutsa, u o'z jamoasidan ajralib, (yo'ldan) chetga chiqardi va ulovidan tushardi.

Ko'zi yorigach, chaqalog'ini o'rab olib, uloviga minardi va yana jamoasiga kelib qo'shildilar. Uning askari ichida safarda tug'ilib (shu holatda safarda) balog'atga yetgan, uylanib bola-chaqalik bo'lgan, lekin (sira) o'troq turmush kechirmagan ko'p kishilar bor edi.

Temur askari ichida oliyjanob, ibodatli, taqvodor, xudojo'y, saxovatli, himmatli kishilar ham ko'p bo'lib, ular ezguliklarida (cheksiz) manbalar bo'lib, bu (xayrlik)lar buloqlarining kirim va chiqimlari bor edi. Asirni ozod qilish, noqislikni to'lg'azish, yong'inni o'chirish, (suvga) g'arq bo'layotganni qutqazish, o'zgalarga xayr-u ehson ko'rsatish, boshiga qulfat tushganga (yordam) qo'lini cho'zish u (kishil)lar odatlaridan bo'lib buni yohud quvvat yoki qo'l (kuchi) bilan, yoxud biron xil makr-u firib bilan, yoxud tilash va shafolat so'rash bilan, yoxud badal berish-u sotib olish yo'li bilan imkonlari boricha-yu qudratlari yetguncha ado etardilar. Bu (kishi)larning Temur bilan bir-

ga yurishlari zaruratdan bo'lib, ushbu (zikri o'tgan) ezguliklar atrofi da aylanishlari esa ixtiyoriy edi.

Qur'onning mashhur tajvidchilaridan biri mavlono Jamoluddin Ahmad al-Xorazmiy – u (Temur nabirasi) Muhammad Sulton hayot vaqtida uning imomi, u vafotidan keyin esa uning madrasasida imomlik qilgan. Keyin u Brusada xatib bo'lib, o'sha yerda – tangri taolo uni rahmat qilsin – 831-yil (1427–1428-yil)da o'z ajali bilan qazo qilgan – menga shunday degandi: «Men Samarqandda Muhammad Sulton madrasasida uning mamluklari va amirlari o'g'illariga Qur'ondan ta'lim berardim. Shunda unga zolim bobosi (Temur) chopar yuborib – u (Temur) Rum yerlari tomon otlangan edi – uni va Amir Sayfuddinini yo'lga chiqib, huzuriga kelishlarini xabar qildi. Muhammad Sulton ushbu farmonga amal qilib, safar anjomlarini hozirlashga kirishdi va menga: «Ishlaringni saranjomlab, bizga yo'ldosh bo'l, safar anjomlaringni ol. Bola-chaqang-u mol-dunyong foydasiga ish tutib bizga hamrohlikka muvofiq bo'l, chunki ma'qul hamroh bilan safar qilish muvaffaqiyat asosidir», – dedi. Men bu safardan uzr so'radim, o'z oldimda bu safar eshigini bekitishda xilma-xil yo'llar tutib, unga dedim:

«Ey mavlonom! Mening kasbim qur'on o'qitish bo'lib, o'zim faqir kishiman. Safar eshigini ochishda menda toqat yo'q. Chunki vujudim zaif, oyoq-qo'llarim beholdir. Garchi mavlono amirning suhatida barcha xayr-u barakalar mavjud bo'lsa dam, harakat qilishga men qodir emasman. Xususan mana bu uzoq masofali sermashaqqat safarga chiqishga quvvat yo'qligi ustiga (yana menda) safar mazgilida (almashtiradigan) na bironta tuya¹³⁰⁶ bor. Ammo sizlar uchun bu safar shubhasiz lozim va zarur vojibdir, uni paysalga solib, sustlik bildirish va keyinga surishning chorasi yo'q, – dedim. Ammo u meni (safardan) ozod qilmay, shunday vaj-karsonlar keltirib, meni noxush qildiki, men ularga yarasha shifo topa olmadim. Natijada, (menga) safar hozirligini ko'rib, (o'zimga) yo'ldosh va oziq-ovqat olishdan boshqa yo'l qolmadi. Keyin biz yo'l yurib, nihoyat bobosi (Temur)ga yetib keldik. U (bobosi) tamomi jiddiyat bilan otlangan bo'lib, biz ushbu askarlardan na oxiri-yu na avvali bo'lmagan dengizlarni ko'rdik. Basharti ulardan biron kishi o'z jamoasi ipidan uzilib qolsa yoki to'g'ri yo'lidan chet-

olib adashsa, ularga chiroq va sham bilan ham yetisha olmay, faqat qiyomatda o'z jamoasini topadi. Men ham ular bilan ketaverdim, tan yegan suyagim holdan toyib meni charchatgan, tinkam quab, noxushlik qamrab olgandiki, yurish menga malol kelib, betinch bo'ldim va yo'ldoshning bahridan o'tib, sezdirmasdan yo'ldan chetga chiqdim. Xilvatda qolgach, ohista ovoz bilan qur'on ul-azimdan (to'qib) tilovat qildim. Keyin zavq-u shavq meni shunday qamradiki, men tomog'im ovozinig boricha balandlarga parvoz qildim – uning ovozi mayin so'z ulanish ustida nozik to'xtalishdan ko'ra yoqimli-rog, shimol nasimi bilan kasallangan, mahbub lubobi (so'lagi) bilan taroblangan kishining may kosasiga may to'ldirishdan ko'ra lazzatliroq edi. (Yana) u dedi: «Keyin to'satdan yonimda zaif, xivchinday quruq, oriq, sochlari to'zib rangi oqargan, changga belangan juldur hayimli ikki kishi paydo bo'ldi. Ular meni begonalardan (deb) gumon qilib, chodir ipi qoziqqa (mahkam) bog'langandek menga bog'lanib, ulatib qoldilar hamda mening holatimni kuzatib, so'zlarimga quloq tutib boshladilar. Qachonki men shivirlashimni to'xtatib, pichirlashimni tugatganimda va (o'z) siynam xazinasiga kalimalarim javharlarni bekitganimda hamda o'z duoim muhri bilan oyatlarim jilvalarini xotima qilganimda munojotimdan ular yig'lab yuborib, duomga amin o'qidilar. Keyin men tomonimga yaqin kelib, salom berdilar. Mening tilovatimdan eshitganlari ularni to'liqlantirib, ular tarannum etib: «Sen bizning qalbimizni yashnatganing singari tangri sening qalbingni yashnatsin! Ko'ksimiz lavhalariga satr etgan ajoyib tilovating bilan sen bizning gunohlarimizni mahv etding», – dedilar. Keyin ular menga xayrixohlik bilan xitob aylab, savol-javobda men bilan muqobat qilishib ketdilar. Ma'lum bo'lishicha, ular asl chig'atoylik va xolis Temur askarlari, totor baqiroqlari va fitnayu falokatlar negizidan ekanlar. So'ngra ular mening uy-joyim, nasabim va bu safardagi hamrohimu yo'ldoshim haqida so'radilar. Shunda men ularga mavlidimu muslim va tug'ilgan shahrim haqida hamda o'zimning qur'on ahlidan bo'lib, Muhammad Sulton bilan birga (kelgan)ligimni xabar berdim. Ular menga: «Ey sayyidimiz, shayx! Biz huzuringga sen (bizga) xayrlash qilasan deb keldik. Biz sendan bir narsa haqida so'raymizki, unga javobdan bo'yin tovlama», – dedilar. Men ularga: Meni malol ola-

di deb o'ylamanglar va so'raydiganlaringni tortinmasdan gapiraveringlar» – dedim. Ular «Ey mavlono! Garchi bu narsa bizni ilgari dan bezovta qilgan bo'lsada, hozir ham u bizni tashvishga solmoqda O'ziga aloqasiz (narsa) bilan mashg'ul bo'lgan har bir kishi o'ziga aloqali (narsa) ni tark qilib, o'ziga kulfat yetkazadigan narsaga ilim qolgan. She'r:

Kimki falokatdan xayrni ajrata bilmasa, (albatta) u balokatga yo'liqadi

«Azbaroyi xudo, aytchi, ey sayyidimiz! Sen qayerdan ovqatlana san?» – «Muhammad Sulton dasturxonidan», – dedim men. Shunda ular: «Shu askarlar tanovul qiladigan ovqat halol yo harommi yo gunohmi?» – dedilar. Men: «Ko'pchiligi haromdir, balki uning ham masi, xudo haqi, haqsizligu jinoyatlardir. Chunki ular talon-toroj, nahb-u g'orat, bosqinchilik, zo'ravonlik, o'g'irlig-u qaroqchilikdan (kelgandir)», – dedim.

Ular: – «Azbaroyi xudo, ey imom! Bu so'zlar bilan senga murojaat qilib biz odobdan chetga chiqdik. Lekin sizlar ilm ahlisiz, gunoh korlarni afv qilish va (ular bilan) shirin suxan bo'lish xususiyatini gizzdir. Qasrni tuzatib, asirni ozod qilish hamda mushkul ishni oson qilishda siz avlo (kishilar)siz. Shu sababli bizning bu xiraligimizni afv bilan qabul etib, (bizning) tegajog'ligimizga zaharxandalik bilan muomala qilma», – dedilar. Men: «Birin-ketin hech tortinmasdan so'rayveringlar», – dedim. «O'z kalimalari xazinalariga seni ixtiyor aylagan, qaysiki uning kalimalariga butun bandalari ibodat qilib, u (kalima)larida ularga halol va harom belgilarini bayon qilgan tanqidi nomi bilan qasam ichib, sendan o'tinib so'raymizki, senga qo'qqisidan, nogahon kelganligimiz uchun bizni ma'zur tut, chunki (to'g'ri) yo'l ko'rsatuvchi shayx odobsizligi uchun o'z o'g'lini koyimaydigan shafqatli ota kabidir», – dedilar. Men: – «Aslo, o'zingiz xohlab irodatsiz qilgan narsalaringni tortinmay so'rayveringlar», – dedim.

Ular: «Ey sayyidimiz! Ana u yaramaslarga hamroh bo'lish va haloldan yuz o'girib haromdan boylik orttirish senga (shunchalik) zarurmidir?» Men: «Men zaruratdan ular ichiga kirib qolib, majburan, istamagan holda ular bilan (safarga) chiqdim. Muhammad Sulton meni majbur qilib, taqdim etgan ehsonlari bilan menga mulozamat

qildi. Natijada, men ularga hamroh bo'ldim-u, lekin bu safar rohati zarimasidan vujudim ko'zi noxush bo'ldi. Otim meni bu safarga zaruratdan olib kelib, shu yerga qo'ydi», – dedim. Ular dedilar: «Agar sen (bu safarga) chiqishdan bosh tortsang, ular sening qoningni oqizar va holalaringni asir qilib, haramingni tahqirlarmidi?».

Men: «Azbaroyi xudo! Unday qilmasdilar, xudo saqlasin». Ular: «Bo'lmasa, ular seni hibsga solib kaltaklab, musodara maqomiga o'tqazarmidilar? «Men, barcha azob-uqubat va tahqir etishlardan xolisman, chunki men Qur'on hofizi bo'lib, u (Qur'on) meni bu falokatlardan muhofaza etuvchidir», – dedim. Ular dedilar: «Ular senga qiladigan jahning eng so'nggi haddi shuki, agar seni safardan voz kechib rad qilganingni bilsalar, ular seni so'kib moyagingga yopishib, uni kesardilar, sendan nafratlanib, ko'rsatadigan xayru ehsonlarini to'xtatardilar». Men aytdim: «Hatto ular shunday ham qilmasdilar. Mening ular nazdida tutgan maqomimning mustahkamligi va barqarorligi ushbu izziyatlarga yo'l qo'ymaydi. Lekin ular mening ko'nglimni ovladilar, men istihola qildim va ular pandlariga men aldandim. Qani edi (o'sha vaqtda) men ularga rad javob qila olsam». «Bu (gaplar) sen uchun na uzr, na vajga yaraydi. Sendek nodurust dalil ko'rsatganlar Tangri taolo huzurida haqiqiy kechirimga muyassar bo'la olmaydi. Sen o'z makoningda o'tirib qur'onning tilovati bilan mashg'ul bo'lsang, ilmning mutolaa qilib, maslakdoshlaring bilan bahs yuritsang, badanningni (bu) mashaqqatdan forig' tutib, qorningni halol (taomlar)ga to'ldirsang, diningni ana u yaramaslardan himoya qilib, harom tanovul zaruratidan rohat olsang bo'lmasmidi? Shu bilan birga biz sizga o'xshashlardan eshitganmiz – darhaqiqat, siz to'g'ringizda keltirilgan misollardan ma'lumki, qur'on ahli va uning maslakdoshlari tangri ahli va unga xos (kishi)lar hisoblanib, ular tangri bandalari o'rtasida uning hur kishilaridir va ular barakatlari orqali bandalari ustiga bulutdek serob o'z rizqini yog'diradi, darhaqiqat, sultonlar butun odamlar ustidan maliklardir, ammo sizlar esa maliklar-u sultonlar ustidan (ham) maliksizlar. Chunki Alloh sizni hur qilib, odamlar (sizni) istisno ko'rdilar. Natijada, Siz tangri bandalari uchun qalb, jigar va bosh maqomida bo'ldingiz. Biron kimsaga siz ustingizdan hokimlik qolmadi. So'ngra sizlar o'z qo'lingiz bilan o'zingizni shu mushkul

ahvolga tashlab, parvona o'zini olovga urgandek o'zingizni halokatga urdingiz. Xalos bo'lishga qodir bo'la turib o'zingiz zarar muhtalif etagiga yopishdingiz. Shunday ekan, qanday qilib bu uzr o'rinli? Qay tariqa bu uzr al-Malik al-Jabbor (tangri) azobidan sizni qutqazadi? Yoki sizlar ushbu shoir aytgandek bo'lib qoldingizmi?

Ey qorilar jamoasi! Ey shahar tuzi!
Agar tuz buzilsa, uni nima tuzatadi?

«Ammo masalaga chuqur razm solsangiz hammamiz ham shu musibatga sherikmiz», – dedim men. Tanho misra: Ey kabutar! yig'layver, senda bor narsa menda ham bor! Yana aytilgan:

Tol daraxtidagi kabutar, senda bor narsa menda ham bor,
Faqat men tanasida, sen esa shoxidasan.

Keyin ular yig'lab fig'on qildilar, oh-voh tortdilar va kuyib-yonib, chuqur xo'rsinib dedilar: «Sening qissang bilan bizlarning qissamiz orasida qanchalar yiroq masofa bor?... Sharq g'arb rabbi nomi bilan qasam bo'lsinki, ikkala qissa orasida sharq va g'arb orasicha masofa bor. Lekin gapirishga majol bo'lmay, har qanday ma'lum narsa gapirilavermaydi. Sir bilan oshkora (e'lon) qilingan (narsa)ning orasi qancha. Chunki «devorning ham qulog'i bor». Men: «Bu (gapingiz) ham dalil emas, yaroqsiz dalil aytganingizni rad qilmang», – dedim. Ular aytdilar: «Bizlar jabr bilan majbur qilinib, qahr va zo'ravonlik bilan olinganmiz va devonda qayd qilinib, yordamchi a'yonlardan biriga biriktirilganmiz. Agar, masalan, hayit yoki navro'z kunidami, bizga (biron tomonga) chiqish xususida farmon bo'lib, yurish (boshlanishi) peshin paytiga belgilanib, bizlardan bironimiz asrgacha kechiksak uni urish, so'kish, tahqirlash yoki adolat yuritib shafolat qilish u yoqda tursin, uning bu qilgan «gunohi» uchun faqat salb etish yoki bo'ynini uzishdan bo'lak jazo ko'rilmaydi. (Mana ko'rdingmi), sen bilan biz o'rtamizda hech qanday o'xshashlik yo'q. Shuningdek, (agar) biron-

o'rtqada qolsa, yashirin etak ostida bekinib qolsa va to'xtasa ham
shu jazo qo'llaniladi). Shu sababli biz umr bo'yi shu kabi (tazyiq)
targa tayyor turamiz va o'z tengqurlarimiz boshiga tushgan bu balo-
lan oqohda bo'lib, sodir bo'ladigan ishorayu amrga har qachon itoat
qilamiz. Tangri rahm qilgan, boshqadan ibrat olgan (kimsa) fikriga
amal qilib ibratlanamiz. Uning (Temurning) mamlakatidan chiqib,
uning viloyatiyu saltanati iqlimidan bosh olib ketish koshkiydi, bizga
mumkin bo'lsa? Qanday qilib ham bu (ish) bizga mumkin bo'lsin?
Asl, bu bizning ona yurtimiz, o'z qavmimiz mahali, do'stlik man-
tilimiz, muvofiqlik rihlamiz, maishatimiz qo'rg'onlari, ota-bobomiz
tib o'sgan, bola-chaqalarimiz tug'ilib, voyaga yetgan, qabila-yu-
qur'larimiz makonlari, bizning hozirgilarimiz-u o'tgan avlodlarim-
izning o'troq joylari-ku? Bulbul yoki popishak u yoqda tursin, agar
qabilamiz hasharotlaridan hatto bironta qora chigirtka g'oyib bo'lsa
tam albatta boshqalarni zulm va nohaqlik seli surib ketib, qolganla-
rimiz gardaniga qilich tutgan o'lim savlatchisi tasarruf yuritadi.

Ammo, agar biz u bilan bir tomonga chiqib, yurishga azm qil-
sak va tayyorgarlik ko'rsak: necha yil g'oyib bo'lamiz va bu shubhali
harakatga) iroda qiluvchi (kishi) qaysi tomonga (yurishni) xohlay-
di? deb so'raymiz va shunga binoan safar hozirligini g'amlaymiz.
Uzildan har birimiz boshqasining amakivachchasi va qo'shnisidir.
Har birimizda alohida xalta bo'lib, unda talqoni va o'ziga yarasha
ovqat-ovqatu otiga kerakli ozig'i bo'ladi. Biz butun (safar) vaqti ro'za
topandek bo'lib, faqat o'lib qolmaslik uchun ozroq ovqat tanovul
qilib, ovratni bekitib turadigan qo'hna va juldur kiyimlar kiyardik.
Ularning hammasi o'z qo'limiz bilan mehnatimiz evaziga yaratilgan
narsalar bo'lib, ular yo'lida o'z peshana terimizni to'kib, topgan nar-
salarimiz edi. Chunki halollik bizning eng yuqori maqsadimiz bo'lib,
biz o'zgalarning moliga ko'z olaytirib, izzat-u nomusiga tegmaymiz,
birovning ishiga g'ov bo'lib yo'lida turmaymiz, hech bir kimsani-
ni bizda haqi yo'q bo'lib, bizlar bilan boshqa birov orasida na alo-
qa yu, na bog'lanish bor. Lekin, ey mavlono! Balo cheksiz va musibat
umumiyydir».

Keyin ular boshlarini o'ng-u chapga qimirlatib haybat va ulug'vorlikdan ularni titroq bosdi, lablari oqarib, peshanalari qoraydi. Ular iva vos tortib yig'lab, dod-faryod soldilar, cho'ziq va to'liq fig'on bilan ho'ngray boshladilar. Xudo haqi, rostdan ham ular huzurida nafsini erib (bo'shashib) ketib, ular oldida ulug' mashoyixlar ham menga arzimas bo'lib qoldilar. Shunda men ular boshiga tushgan shiddatli ish haqida fikr yuritdim va ularning yonib turgan cho'g'ni kaftlarida tutib turganliklarini bildim va so'ngra ketma-ket oh-voh qilib, ularga «Azbaroyi xudo, e birodarlar? Siz zikr qilgan cheksiz balo va umumiy musibat nima?», – dedim.

Ular javob berdilar: «Bizning otlarimiz va chorvalarimiz, ko'proq yostig'-u to'shaklarimiz homillaridir. Yuk ortishda ularga rahm dillik qilib, faqatgina (yurishdan) madorimiz qurigan (vaqt)dagi na biz ularni minamiz. U (hayvonlar) ishining shundayligi bizning belimizni bukib, holimizni ojiz bo'lib, musulmonlar qoni hamda ular mol-dunyolarida sho'ng'ishga majbur qildi. Bizlarga u (musulmon)lar ziroatlarida o'tlab, ular uvollarini ustimizga olishga zarur bo'lgan tug'dirdi. Bundan qanday xalos bo'lib, bu tuzoqdan qaysi yo'l bilan najot topishimizni bilmaymiz. Azbaroyi xudo, e sayyidimiz shayx! Sen biz uchun bu bahosi qimmat ishni arzonlashtirish (yo'li)ni topasanmi? Yoki bu issiq haroratni o'chiradigan yoki bu hasrat g'ulhasiga taskin beradigan bir qatra muzdek suv bormi?» Men dedim: «Azbaroyi xudo, yolg'iz tangri inoyatidan boshqa yo'l yo'q! Xudo haqi, sizlar, meni yomonlik (ovqati) bilan to'ydirib, achchiq va alamli (aloye yoki sabur) ichimliklar ichishga majbur qildingiz hamda azob-mashaqqatlar bilan yukimni og'irlatdingiz. Vaholanki, o'zimda bo'lgan bo'lgan g'am-g'ussa-yu azoblarim (men) kafanga kiradigan kunga cha menga kifoya qilardi. Ammo, siz bo'lsangiz kulfatimga kulfat azobimga azob qo'shdingiz. Azbaroyi xudo, siz kimsiz? Ismingiz nima? (Olamning) qaysi tarafida sizning yeringizu osmoningiz? U kim bilan birga kelgansiz? Siz o'zingizga berilib, ato qilingan yaxshi xususiyatlar bilan muboraklaning. Menga shularni xabar berib (meni) hayratda qoldirib ketmangki, har vaqt men sizning oldingizga kelib, siz bilan salom-alikka sazovor bo'layin».

Ular dedilar: «Ey mavlono! Tangriga hamd bo'lsinki, u (zot) bizga sening ruiyatingni ato qildi. Ammo bizni tanishing sen uchun na biron foydayu, na biron barakat keltiradi va bizni (sen) tanimasligingdan na bir aziyat-u na bir zarar ko'rasan. Bizning aksar gumonimizcha, ey mavlono! Bugundan keyin sen bizni hech qachon ko'rmaysan. Agar sen bilan ko'rishish (tangridan) taqdir etilsa, bosh ustiga deb biz huzuringga yugurib kelamiz. Bizning xalifamiz – tangri(dir). Xayr, omon bo'ling!

Keyin ular to'xtamasdan men bilan xayrlashdilar va meni firoq alamida qoldirib, yiroqlashib ketdilar.

Bu (qissa) dengizdan bir qatra, tog'dan bir zarradir. Subhoni va tangri taolodan o'z muruvvati-yu xayr-u saxovati bilan so'zlarimizni xatolardan, ish va hollarimizni safsata va xalaldan saqlashini tilaymiz. Mana shu (qissa) oxiri.

Olamlar egasi bo'lgan tangriga hamd bo'lsin! Sayyidimiz Muhammadga, uning urug'-aymoqlari va sahobalariga Tangrining rahmati va salomi bo'lsin! Tangri biz uchun kifoya va (u) oliy yo'lboshchidir!

IZOHLAR

1. Qur'on, 67-sura, 2-oyatdan.
2. Qur'on, 67-sura, 16-oyatning oxiriga ham ishora.
3. Qur'on, 3-sura, 103-oyatdan.
4. Qur'on, 33-sura, 40-oyat.
5. Qur'on, 23-sura, 100-oyat.
6. Qo'lyozma va nashrda xato berilgan, asli al-Masih ad-Dajjol – musulmonlar o'rtasida tarqalgan rivoyatga ko'ra oxir zamonda paydo bo'lib, Xudoning g'animi sifatida ish tutadigan soxta payg'ambar Antixoist (qarang: И. П. Петрушевский. Ислам в Иране, стр. 70–71).
7. Qo'lyozmada: siylov uyi.
8. Qur'on, 30-sura, 9-oyatdan.
9. Qo'lyozmada: taqdir qo'llari.
10. Matnda oyog'ida oq olasi va peshanasida oq qashqasi bor (zotdor) otlar ma'nosida keltirilgan.
11. Qur'on, 3-sura, 173-oyatdan.
12. **Ajam** – g'ayri arab. Bu haqda yana qarang: «Abdullanoma», 1-jild 326-bet, 16-izoh.
13. Bu xususida Temurning rasmiy tarixchilari hech narsa yozmasalar-da, lekin 1404-yilda Samarkandda bo'lgan kastiliya (Ispaniya)lik elchi Ruy Gonzales de Klavixo ham aynan ushbu fikrni takrorlaydi. Qarang: Дневник путешествия, стр. 24.
14. Sharofuddin Ali Yazdiy (Zafarnoma, v. 7^b) Temur Ko'ragon ibn Amir Tarag'ay ibn Amir Barakal deb zikr qiladi.
15. V. V. Bartoldning yozishicha, Ibn Arabshoh asaridan boshqa hech bir manba'da Temur tug'ilgan joy nomi ko'rsatilmagan. (Соч., т. II. (2, стр. 39) Xo'ja ilg'or qishlog'i hozirgacha mavjud bo'lib, Shahrissabzdan 13 km janubi-g'arbiy tomonda – hozirgi Yakkabog' rayoni hududida joylashgan. Qishloq ahli o'rtasida Amir Temur shu qishloqda tug'ilgan degan rivoyat bor.
16. **Kesh** – O'rta Osiyoning qadimiy shaharlaridan bo'lib, arab geografi Yoqubiyning yozishicha, u VII asrda bunyod etilgan. XIV asrdan esa Shahrissabz deb atala boshladi. Temurning tug'ilgan vatani bo'lganligi sababli XIV-XV asrlarda shahar har tomonlama obod bir ulkaga aylantirildi. (Qarang: В. И. Бартольд. Соч., т. I, стр. 188–189).

17. **Movarounnahr** – lugʻaviy maʼnosi «daryo orqasidagi narsa (yer)» boʻlib Amudaryodan shimolga qarab choʻzilgan Oʻrta Osiyo yerlari arabcha bunday atalgan. Bu arabcha, ibora qadimgi geograflarning Transoksiana Ok-
siyaning (Amudaryoning orqasidagi) degan istilohning tarjimasidan iborat. (Yoqut
Hamaviy. «Moʻjam al-boʻldon», VII jild, 370-bet).

18. Nashrda «Oʻn uch oy» deb xato berilgan boʻlsa kerak. Shu sabab-
dan «Oʻn uch farsax» deb tuzatdik. Farsax – forscha «parsang» (yunoncha
«parasang») soʻzining arabcha shaklidir. U masofa oʻlchovi boʻlib, odatda 6–8
metrga tengdir. Samarqand bilan Shahrisabz oʻrtasi ham taxminan 13 farsaxdir.

19. **Shurta** (koʻpligi shurat) – asosan shaharlarda boʻlib, harbiy mirshab
xizmatiga doir xizmatni ado etuvchi shaxs. (*Qarang*: И. П. Петрушевский.
«История Ирана», стр. 197–198).

20. 1363-yilda Seiston hokimining daʼvatiga binoan Temur uning dush-
manlariga qarshi jangda qatnashib, oʻng oyoq-qoʻlidan ogʻir yarador boʻladi.
U oʻng qoʻli deyarli quruq suyakka aylanib, oʻng oyogʻi esa butun umri
qoʻngʻir boʻlib qoladi. Temurlang («lang» forscha oqsoq demakdir) yoki yevropa-
lar talaffuzicha, «Tamerlan» degan laqab ana shundan kelib chiqqan. Ibn Ar-
dablohning oʻzi ham 7-betda bu haqda hikoya qiladi. Bu toʻgʻri *yana qarang*:
И. П. Строева, Возникновение Государства Тимура, стр. 70.

21. Temur ishlarining avvalidan uni qoʻllab-quvvatlab, keyinchalik esa
amir va lashkarboshilaridan hisoblangan ushbu shaxslar haqida
yana davr tarixchilaridan Nizomuddin Shomiy, Sharofuddin Ali Yazdiy, Abdu-
lloq Samarqandiylar birtalay maʼlumotlar keltirganlar.

22. Ibn Arabshoh koʻp qoʻllagan harbiy istilohlardan biri «adad» va «udad»
shu qoʻshin soni va qurol aslahasi demakdir.

23. **Shamsuddin al-Foxuriy** – Sharofuddin Ali Yazdiyning tarixiy
asrda ushbu shayx Shamsuddin Kulor. (Zafarnoma, 254–287-betlar va hoka-
ka) deb atalgan. Ehtimol turk va fors tillarini mukammal bilgan Ibn Arabshoh
«Adab» soʻzini arabchaga tarjima qilib «foxuriy», yaʼni kulol deb atalgandir. V.
Hartoldda ham shunday taxmin keltiriladi. (Соч., т. P/2, стр. 425, прим. 13).

24. **Saalaba** – islomgacha Xavaron, Sharqiy Iordaniya, Livan va Falastin
dollarida istiqomat qilgan yamanlik arab sulolasi Gʻassoniylarning bir amiri
bunday atalgan. Bu oʻrinda uning hayotidan bir voqeaga ishora qilinib, hozir-
gi uni aniqlay olmadik.

25. Movarounnahrda oʻn ikki yil (1346–1358) hukm yuritgan amir Qo-
shning nabirasi amir Husayn koʻzda tutilayotir. Bu paytda u Balxda turar
di.

26. Nashrda xato berilgan.

27. Ibn Arabshohning «Temurning xotini – Husaynning singlisi Uljay Turkon og‘ani o‘zi o‘ldirdi» degan fikri haqiqatdan yiroqdir. Sharoffuddin Ali Yazdiy. (Zafarnoma, v. 155 a) yozishicha, Uljoy Turkon og‘a o‘limidan (1366-yil) keyin Temur va Husayn o‘rtasidagi yaqinlik batamom uzilgan. (B. B. Бартольд. Соч., т. II/2, стр. 42).

28. Amir Qozog‘onning nabirasi amir Husayn Balx va uning atrofidagi yerlar hokimi edi. Temur dastlab u bilan birga bo‘lib, mo‘g‘ullarga qarshi urushlar qilgan. Shuningdek, 1365-yilda Samarqand sarbadorlarini tugatishda ham ular ittifoq bo‘lganlar. Lekin ular o‘rtasidagi hamkorlik uzoqqa bormadi. Temur 1370-yili Balxni egallagach, amir Husayn qatl etildi. (Nizomuddin Shomiy. Zafarnoma, 60-bet).

29. Matnda «ikki so‘zni kesuvchi» deb berilsa-da, lekin biz matn taqozosi ga ko‘ra «bir so‘zli» deb tarjima qildik.

30. **Taxt** – forsch a so‘zdir.

31. **Balx** – Qadimiy shahar bo‘lib VII asrda arablar tomonidan zabt etilgan. Keyin shahar turk-saljuqiylar (XI asr), mo‘g‘ullar (XIII asr) tomonidan istilo etilib, batamom vayron qilindi. Faqat XIV asrning ikkinchi yarmidagina Temur tomonidan qaytadan tiklandi. Hozir Afg‘oniston hududi bo‘lib, Vazirobod deb ataladi.

32. **Xuroson** – Eronning sharqi-shimolidagi viloyat bo‘lib, hozir Turkmaniston SSR va Afg‘oniston bilan chegaradosh. Viloyat markazi hozirda Mashhad shahri.

33. **Turkiston** – «turklar mamlakati». Turkiston – Sharqiy va G‘arbiy qismlardan iborat bo‘lib, O‘rta Osiyo, Qozog‘iston va Xitoyning bir qismini o‘z ichiga oladi.

34. So‘zma-so‘z: yuz (kishi)ga amir.

35. Amir Husayn ko‘zda tutilayotir.

36. **Al-Muntahab** – Temur saltanati oxirigacha bo‘lgan voqealarni o‘z ichiga olgan «Muntaxab at-tavorixi Muiniy nomli umumiy tarix nazarda tutilishi kerak. Bu asar haqida qarang: Ch. A. Stori. Persidskaya literatura, ч. I, стр. 340–341.

37. V. V. Bartoldning yozishicha. (Соч., т. II/2, стр. 40), Temurning onasi va Tarag‘ayning boshqa xotini Kadek Xatunning – u 1389-yilgacha yashagan (Sharofuddin Ali Yazdiy, Zafarnoma, v. 206 b) kelib chiqishi to‘g‘risida manbalarda hech qanday ma‘lumot uchratmadik.

38. Asli «muluk» so‘zining «podshohlar», «qirollar», «maliklar» kabi ma‘nolari bo‘lsa-da, bu o‘rinda «xonlar» deb tarjima qilish maqsadga muvofiqdir.

39. Mo'g'ul imperiyasining barcha tomonlarida Chingizxon nasabi bilan yaqinlik qilish afzal hisoblanardi. Hokimiyatga egalik qilgan amirlar xonlar qizlariga uylanishga harakat qilardilar. Bu bilan ular «ko'ragon» (mo'g'ulcha «ku-ragon» – xon kuyovi) laqabiga erishardilar. 1370-yilda Balxda amir Husaynni yengib, u o'ldirilgandan keyin Temur uning xotinlaridan to'rttasini o'ziga oldi. Ular orasida Qozonxonning qizi Saroy Mulk Xonim (xalq orasida Bibixonim nomi bilan mashhur)ning borligi Temurga «ko'ragon» laqabini olish imkonini berib, ushbu laqab bilan u umrining oxirigacha ataldi. Shuningdek, Temurning o'g'li va nabiralaridan ayrimlari ham shunday laqab bilan atalardilar.

40. Nashrda xato berilgan.

41. Qo'lyozmada sukut.

42. Sohibqiron haqida qarang, Abdullanoma, 1-jild, 327-bet. 32-izoh.

43.–44. Misr va Shom (Suriya)ga ham ishora.

45. Temurning Sulton(amir) Husaynga qarshi qurolli isyonga tayyorlanishi to'g'risida Nizomuddin Shomiy ham yozadi. Zafarnoma, 35-bet.

46. Qo'lyozmada: «odamlarni» deb keltirilgan.

47. Arab shoiri al-Mutanabbiy she'rlaridan.

48. Shayx Zaynuddin Xavofiy – Bu o'rinda Zaynuddin Abu Bakr Tayabadiy nazarda tutilayotir. Fikrimizcha, Ibn Arabshoh bu o'rinda xatoga yo'l qo'ygan. Bu haqda qarang: B. B. Бартольд, Соч., т. 11/2, стр. 44–45.

49. Sayyid Baraka – Ushbu sayyidning kelib chiqishi haqida tarixchilar har xil fikr aytganlar. U 1404-yilning oxirlarida vafot etgan bo'lib, qabri Samarqanddadir. U haqda kengroq ma'lumot olish uchun qarang: B. B. Бартольд, Соч., т. II., ч. 2, стр. 448–450; М. Е. Массон, Мавзолей Гур-Эмир, стр. 19.

50. **Sajiston (Saiston)** – hozirgi vaqtda Eronning sharqi va Afg'onistonning g'arbida joylashgan viloyat. V. V. Bartoldning yozishicha, o'rta asrlarda Sajiston viloyati bundan kengroq chegaralarni egallagan.

51. Muhammaddal-Buxoriy (1377–1438) – Ajamda tug'ilib, yoshligi Buxoroda o'tgan. U keyinchalik bir qancha mamlakatlarda bo'lib, oxiri Damashqda to'xtandi va shu yerda vafot etadi. U haqda yana qarang: Mu'jam ul-muallifiyn, II-jild, 294-bet.

52. Amir Husaynning o'limi 771-yil ramazon oyining 12-siga (1370-yil, 10-aprel) to'g'ri keladi.

53. Nashrda xato bo'lib, 86-yil deyilgan.

54. Fikrimizcha, bu gapdan Ibn Arabshoh quyidagi maqsadni ko'zda tutsa kerak: 1365-yilda mo'g'ul xoni Qozog'oni o'g'li Ilyosho'ja – u oldinroq Movarounnahrda quvlangan edi – yangitdan ko'p qo'shin bilan Movarounnahrda

hujum qildi. Temur va Husayn o'z tomonlaridan qo'shin yig'dilar. Ular orasida yuz bergan va tarixga «loy jangi» nomi bilan kirgan jang Chinoz bilan Toshkent o'rtasida yuz berdi. Jang vaqtida qattq jala qo'yib, yerlar loy bo'lib qoldi. Temur va Husayn jangda mag'lubiyatga uchradilar. (Bu jang vasfi haqida qarang: Nizomuddin Shomiy, Zafarnoma, 28–30-betlar). Temur va Husayn urushni davom ettirish befoydaligini anglab, Amudaryoga qarab ketdilar va undan o'tib Balx qal'asida yashirindilar.

55. «Xuroson dashtlarida» qo'lyozmada suqut.

56. Bovard (Abivard)–hozirgi Pishtoq shaharchasining o'rnida, Turkmaniston SSR Kaaxka stansiyasidan 8 km masofada joylashgan.

57. **Moxon** (ilgarigi Moxuvop) – hozirgi Mari shahri o'rnida joylashgan qishloq shunday atalgan. 1362-yilda Temur o'z ittifoqdoshi bo'lgan amir Husayn bilan Turkmon Alibek qo'liga asir tushib, 62 kunni Moxon qishlog'ida o'tkazishgan. (Nizomuddin Shomiy, Zafarnoma. 20–21-betlar).

58. Bu haqda to'liqroq ma'lumot olish uchun 20-izohga qarang.

59. **Muiziddin Husayn** – Qurtlar (kartlar) sulolasidan bo'lib, Hirot hokimi edi (1331–1370). U haqda qarang: B. B. Бартольд, Обзор, стр. 38.

60. **Malik G'iyosuddin**–Otasidan keyin Hirot hokimi (1370–1389). U hokim bo'lib turgan vaqtda, ya'ni 1381-yilda Hirot Temur tomonidan ishg'ol qilinadi.

61. Ya'ni isyonga bel bog'ladi demoqchi. Bu o'rinda tashbeh qo'llanilgan.

62. «Qilich malomatdan o'zib ketgan». Arab masali bo'lib, bu o'rinda qofiya uchun so'zlar o'rinlari almashtirilib berilgan. Aslida bir ishni qo'ldan chiqarib, keyin nadomat chekkan kishiga nisbatan aytiladi.

63. «Yozda sut achib qolgan edi» – bu ham arab masali bo'lib, qulay fursatni qo'ldan chiqarib nadomat chekadigan kishiga nisbatan aytiladi.

64. Qo'lyozmada: yuzlangunlaricha.

65. Amir Xusayn va Temur mo'g'ullardan yengilib Balx tomoniga o'tib ketgach mo'g'ullar samarqandga qarab yurdilar. Shu paytda Samarqandda bor bo'lgan sarbadorlar xalq ommasini mo'g'ullarga qarshi kurashga chorladilar. Samarqand ahli shahar atroflarini mustahkamlab, to'la-to'kis tayyorgarlik bilan mo'g'ullarni avval Samarqanddan, keyin esa butun Movarounnahrda quvib chiqardilar. Mo'g'ullar ustidan sarbadorlar erishgan g'alabani eshitgan Temur va Husayn yana Movarounnahrqa qaytishga jur'at qildilar. Fikrimizcha, Ibn Arabshoh ushbu bobda Temurning Jayhun orqali Movarounnahrqa mana shu qaytishini nazarda tutsa kerak.

66. Nashrda xato berilgan.

67. **Abu Turob Naxshabiy** – IX asrda yashagan qarshi (naxshab)lik mashhur shayx. Vafoti 850-yil.

68. **Naxshab** – Qarshi shahrining qadimgi nomi bo'lib, XIV asrdan Qarshi deb atala boshladi. Ushbu nom shahar yaqinida mo'g'ullar qurgan qasr («karshi» mug'ul talida qasrni bildiradi) so'zidan kelib chiqqan. Hozir Qarshi Qashqadaryo viloyatining ma'muriy markazidir.

69–70. **Haqiqat** va **majoz** – balog'at ilmidagi istilohlar bo'lib, «majoz» so'zni o'z ma'nosida ishlatmasdan o'xshatish yo'li bilan ishlatish, «Haqiqat» uning aksidir.

71. Qur'on, 20-sura, 64-oyatdan.

72. Qo'lyozmada xato.

73. Nizomuddin Shomiyning yozishicha, Temur amri bilan Qarshida qisqa vaqt ichida qal'a devorlari qurilib bitkazilgan (Zafarnoma. 10-bet).

74. Qo'lyozmada xato.

75. **Badaxshon (Balaxshon)** – Amudaryoning yuqori oqimida, hozirgi Fayzobod o'rnida joylashgan shahar shunday atalgan. Badaxshon azaldan o'z la'li bilan mashhur bo'lib, u haqda Marko Polo ham yozgan. (Книга Марко Поло, стр. 74). Shuningdek, o'rta asr geograf va sayyohlarning vasficha, Badaxshon qulay ob-havosi, bepoyon va juda qulay yaylovlari bilan ham shuhrat topgan. U haqda yana qarang: B. B. Бартольд, Обзор, стр. 17.

76. Bu bilan Ibn Arabshoh 1365-yilda mo'g'ullarning Movarounnahrda qilgan uchinchi hujumini nazarda tutsa kerak. (O'zbekiston SSR tarixi, 346-bet).

77. **Qamaruddinxon** – mo'g'uliston hukmdori (1362–1389).

78. Temur bilan Amir Husayn o'rtasida kurash ketayotgan davrda yirik siyosiy kuch rolini mo'g'ullar o'ynadilar. Garchi 1365-yildan keyin ular Movarounnahrda bostirib kelgan bo'lmisalar-da, lekin mamlakatda bo'layotgan voqealarni diqqat bilan kuzatib turdilar va ba'zi feodallarni o'z tomonlariga tortishga muvaffiq bo'ldilar. Shu sababdan 1368-yil bahorida Temur ulardan madad so'ragach, ular rozi bo'ldilar. Bu haqda yana qarang: Л. В. Строева, Возникновение государства Тимура, стр. 79.

79. **Qag'alg'ar** – qo'lyozmada «Qag'alg'a» deb berilgan.

80. «Osmongacha ko'tarilgan burun va suvga botirilgan tag». Mashhur arab masali. U haqda qarang: Munjid, 934-bet.

81. Qur'on, 9-sura, 118-oyatdan.

82. Nashrda xato.

83. Qur'on, 69-sura, 7-oyatdan.

84. **Javzo** – Yulduzlar turkumidan. Quyosh yilining uchinchi oyi ham Javzo deb atalib, 22-may – 21-iyunga to'g'ri keladi.

85. Bu o'rinda ham Ibn Arabshoh chalkashlikka yo'l qo'ygan. 1365-yilgi mo'g'ullar bilan bo'lgan jangdan keyin amir Husayn Balxga qarab qochgan edi.

86. Shaxsini aniqlashning iloji bo'lmadi.

87. Haqiqatdan ham Temur bilan Husaynning Balxdagi to'qnashuvi 771 (1370) yilda yuz berdi. Nizomuddin Shomiy ushbu to'qnashuvni batafsilroq yoritgan. *Qarang*: Zafarnoma, 59–60 betlar.

88. Nizomuddin Shomiy (Zafarnoma, 60-bet) va Sharafuddin Ali Yazdiyning yozishicha (Zafarnoma, Ye. 135 a b), amir Husayinni Temur emas, balki amir Husaynda hun qasdi bo'lgan Hotalon hokimi Kayxusrav vz amir Uljaytni o'ldirishgan. Temur garchi Husaynni o'ldirmaslikni va'da qilgan bo'lsa-da, lekin u bu ishga monelik ko'rsatmadi. Bu haqda *yana qarang*: A. Ю. Якубовский, Тимур, стр. 59.

89. Nizomuddin Shomiyning yozishicha, Temur Balxni olmasdan birinchi Suyurg'atmish o'g'lonni xon martabasiga ko'targan (Zafarnoma, 58, 199-betlar). Bu haqda *yana qarang*: Л. В. Строева, Возникновение государства Тимура, стр. 81.

90. Turk Qurayshlari – Muhammad payg'ambar (s. a. v.), umaviylar va abbosiylar sulolasi mansub bo'lgan qurayish qabilasi arablarda qanday yuqori maqomda tursa, Chingizxon zuryodi ham mo'g'ullarda shunday maqomda demoqchi bo'lsa kerak muallif.

91. Qo'lyozmada «asrida» deb keltirilgan.

92. **Dashti (Qipchoq)** – XV asrda Xorazmning G'arb-shimolidan tortib G'arbgacha, Dnepr daryosigacha bo'lgan yerlarni Dashti Qipchoq deb atalgan. Bu haqda *yana qarang*: Hindiston safarnomasi, 85-bet, 52-izoh.

94. Qo'lyozmada xato yozilgan. **Sig'noq** – Sirdaryoning o'ng sohilida joylashgan yirik o'rta asr shahri. Bir vaqtlar Oq O'rda (XII–XV va XVI asr o'rta larida ko'chmanchi o'zbeklar) davlatining poytaxti bo'lgan. Uning vayronalari hozir Qizil O'rda temir yo'l stansiyasiga yaqin. Sirnoq haqida batafsil ma'lumot olish uchun qarang: A. Ю. Якубовский, Развалины Сыгнака).

95. **O'tror** – Aris daryosining Sirdaryoga quyiladigan mavzeda joylashgan shahar. Xitoyga yurish qilgan Temur 1405-yilning fevralida shu joyda vafot qilgan.

96. **Xo'jand daryosi** – Sirdaryo ko'zda tutilayotir.

97. «Temur unga qarshi Samarqanddan chiqdi va ular Xo'jand daryosi yaqinida, Turkiston atrofida to'qnashdilar». Ushbu jumla qo'lyozmada aniq Temur bilan To'xtamish o'rtaqidagi bu to'qnashuvni Ibn Arabshoh vaqt o'tishidan ilgari keltirib, Sirdaryo atroflarida bo'ldi, deb noto'g'ri talqin qiladi.

Aslida bu jang Temur bilan To'xtamishning birinchi to'qnashuvi bo'lib, u 1391-yil iyun oyida Uralning g'arbida, Kunduzcha degan mavzeda yuz bergan. Bu haqda *yana qarang*: B. B. Бартольд, Соч., т. II/2, стр. 449; B. Ahmedov. O'zbeklarning kelib chiqishi, 15-bet.

98. **Sayxun daryosi** – Sirdaryo arabcha shunday atalgan.

99. Sayyid Barakaning Temur bilan uchrashuvi 1370-yilda yuz bergan. Temurni To'xtamishga qarshi bu urushida Sayyid Baraka faqat jang oldidan Temur haqiga duo qilib omad tilagan. Bu haqda *yana qarang*: Sharofuddin Ali Yazdiy, Zafarnoma, v. 218 b.

100. **Yog'i qochdi** – turkcha yov (dushman) qochdi.

101. **Abbos ibn Abdulmuttallib** – Payg'ambarimiz Muhammad (s. a. v.)ning amakisi.

102. Arablarda tuyalarni suvga chaqirganda «jut» degan nido bilan chaqiriladi.

103. Qur'on, 27-sura, 10-oyatidagi ushbu jumlani Ibn Arabshoh ko'p o'rinlarda qo'llagan.

104. Sayyid Baraka haqida kengroq ma'lumot olish uchun *qarang*: Sharofuddin Ali Yazdiy, Zafarnoma, v. 136*; B. B. Бартольд. Soch. II, ч. 2, стр. 448–450.

105. **Andxoy (Andxud)** – Shimoliy Afg'onistonda joylashgan qadimiy shahar. U haqda *yana qarang*: Abdullanova, II jild, 332-bet, 125-izoh.

106. **Shuttur** – «shotir»ning ko'pligi, lug'aviy ma'nosi buzuqilar, talovchilar, qaroqchilar. XIV asrning ikkinchi yarmida Samarqandda ham o'sha paytda Xurosonda keng yoyilgan sarbadorlar (forscha sarbadoron – «boshini dorga tikkinlar» arabcha – sarbadoliya) harakati rivojlandi. 1365-yilda mo'g'ul hokimi Ilyos Xo'ja Samarqandga yana bostirib kelganda sarbadorl boshchiligidagi shahar ahli matonat bilan kurashib, ularni mamlakatdan haydagandilar. Sarbadorlarga munosabat turli-tuman bo'lgan. Bir qancha mualliflar qatori Ibn Arabshoh ham ularni, zikr qilganimizdek, «talovchilar», «buzuqilar» deb ataydi. XIV asrda yashagan mashhur arab sayyohi Ibn Botuta ham shu tarzda fikr yuritib, ularni Iroqda shutter – talovchilar mag'ribda – «suqura» – quzg'unlar deb atashlari haqida yozadi. Rihla, 2-qism, 248-bet.

107. Nashrda «urushqoqlar» deb berilgan.

108. **Qays va Yaman qabilalari** – Asli Arab yarim orolida paydo bo'lgan va oralarida azaldan nizo bo'lgan ikki arab qabilasining ismi. Ular haqida *yana qarang*: Munjid, 426, 577-betlar.

109. Qo'lyozmada xato bo'lib muallif bu o'rinda qofiya uchun forscha «ziyofat» so'zini ishlatgan.

110. Anushirvon ibn Qayqubod – Qadimiy Eronda hukmronlik qilgan Sosoniylar (226–651) sulolasidan bo‘lgan yigirmanchi podshohdir. U xristianlarga nisbatan ancha shiddat ko‘rsatgan. Sharq klassik adabiyotida ko‘pincha «Anushirvoni odil» nomi bilan mashhurdir. U haqida qarang: Qomus ul-a’lom, 6-jild, 4621-bet; M. M. Дьяконов. Очерки истории древнего Ирана. стр. 309–315.

111. Temur va Amir Husaynning sarbadorlarga qilgan ushbu hiylasi 1366-yilda bo‘lib, u payt Temur va Amir Husayn ittifoqdosh edilar. Tarixiy ma’lumotlarga qaraganda, Temur Husayndan shifoat tilab sarbadorlarning boshliqlaridan biri Mavlonozodani qutqazib qolgan. (O‘zbekiston SSR tarixi, 350-bet). Lekin sarbadorlar haqida Ibn Arabshoh keltirgan ushbu ma’lumotlar keyingi davrlarga (taxminan 1388-yilgacha) to‘g‘ri keladi. Bu haqda yana qarang: A. M. Гуревич, О классовой борьбе в Самарканде, стр. 5.

112. Tumon so‘zining kelib chiqishi haqida qarang: Н. Д. Миропнов. ЗВОРАО, т. XIX, 1910, стр. 23.

113. **Andikon** – Andijon.

114. Garchi Ibn Arabshoh shunday fikr aytsa-da, har bir tumondan o‘n ming jangchi chiqishi ham doim ham mumkin bo‘lavermaydi. Umuman «Tumon» so‘zi harbiy sohada o‘n ming jangchini anglatsada, hisobotda o‘n ming dinorni ham bildiradi. Bu haqda yana qarang: Ibn Duqmoq, Aqd al-Javohir, 245-bet; B. B. Бартольд. Соч., т. II/2, стр. 34.

115. **Farsax** – Bu haqda 18-izohga qarang.

116. Sulton Jaloluddin – Xorazmshohlar davlatining so‘nggi hukmdori (1220–1231)

117. **Damashq** – Samarqandning g‘arbida, shaharning qadimiy devorlarining yonginasida joylashgan qasaba. U haqda yana qarang: В. Л. Вяткин, Материалы, стр. 44.

118. **Qadimgi Samarqand** – Afrosiyob.

119. **Marg‘iynon (Marg‘ilon)** – Movarounnahrning mashhur shaharlaridan bo‘lib, azaldan shoyi savdosi bilan mashhurdir. Marg‘ilondan ko‘pgina fozil kishilar chiqqan bo‘lib, ulardan eng mashhuri Burhonuddin al-Marg‘iynoniydir.

120. **Ilikxon** – Movarounnahrni dastlab (999-yilda) zabt etgan Qoraxoniylar (ular haqida qarang: B. B. Бартольд, Соч., т. II/1, стр. 41–47) sulolasidan bo‘lgan xon Ilik Nasr ibn Ali (vafoti 1013-yil) ko‘zda tutilayotir. To 1011-yilgacha Samarqand uning hukmi ostida bo‘lgan.

121. **Shayx Burxonuddin al-Marg‘iynoniy** – mashhur fikh olimi. U Farg‘ona vodiysining Marg‘ilon shahrida tug‘ilib, Buxoro madrasalarida ta’lim olgan. Vafoti 593 (1196) yil. Uning eng mashhur asari «Hidoya

li-l-furu'» (Furu') ilmiga kirish bo'lib, bir nechta qo'lyozmalari O'zbekiston Fanlar Akademiyasi Sharqshunoslik institutida saqlanmoqda. «Hidoyatning ruscha tarjimai Grodekov tahriri ostida bosilgan (Toshkent, 1893).

122. **Sag'oniyon (Chag'oniyon)** – tarkibiga Termiz shahri bilan Surxondaryo vodiysi kirgan viloyat shunday atalgan.

123. Nashrda xato berilgan.

124. **Turon** – XIV asrda Turkiston va Movarounnahr yerlari shu nom bilan atalgan hamda turklar mamlakati ma'nosida ishlatilgan.

125. **Qaykovus** – Qadimiy Eronning afsonaviy Kayoniylar sulolasidan bo'lgan ikkinchi hukmdori. Firdavsiyning «Shohnoma» dostoni qahramonlaridan biri (Шахнаме, стр. 350–455).

126. **Afrasiyob** – eronliklarning afsonaviy podshohi.

127. «Iroq (esa) Eron mag'ribidir». Qo'lyozmada sukut.

128. Nashrda xato berilgan.

129. Qo'lyozmada: «qudachilik», suqut.

130. Bu haqda 78-izohga qarang.

132. Temurning Xorazmga birinchi yurishi 1372–1373-yillarga to'g'ri keladi.

133. **Jurjon** – Gurgonning arabcha atalishi bo'lib, u Kaspiy dengizi sohil-larining janubiy-sharqida joylashgan.

134. Abdulloh Maqdisiy o'zining «Ahsanu-t-taqosim fi ma'rifatil-aqo-lin» asarida Xorazm ahlining madaniy saviyasi yuksakligini ta'kidlasa, XIV asr mashhur arab sayyohi Ibn Botuta (1303–1378) «Rihla» asarida «dunyodagi hech bir o'lkada Xorazm elidan axloqi yaxshiroq, olijanobroq va musofirparvar elni ko'rmadim» – deydi. (A. Rustamov, Mahmud Zamaxshariy, 7-bet).

135. Nizomuddin Shomiyning yozishicha, Temur Xorazmga yurish qilib Urganch yo'lida bo'lgan Kot shahrini olgach, Husayn So'fi Temur talabiga rozi bo'lib, sulx tuzishga tayyor ekanligini bildirgan. Lekin Temur askari qo'mon-donlaridan biri – Xuttalon hokimi Kayxusrav – u Temurning bunchalik daraja-da kuchayib ketishidan norozi edi – Husayn So'fini Temurga bo'ysunmaslikka undab, uning tomoniga o'tishni va'da qilgan. Husayn So'fi Kayxusravga is-honib Temurga qarshi urushga kirishdi. Lekin u jangda mag'lubiyatga uchradi. Shundan keyin u Urganch qal'asida yashirinib, tez orada shu yerda vafot etdi. Zafarnoma, 66–67-betlar; O'zbekiston SSR tarixi, 353-bet.

136. Nizomuddin Shomiyning yozishicha, Temurning Xorazmga ikkinchi yurishigacha Husayn So'fi vafot etib, o'rniga ukasi Yusuf So'fi (1373–1380) Hokimiyatga o'tirgan edi. (Zafarnoma, 67-bet).

137. Ya'ni butun jidd-u jahdi bilan harakat qildi demoqchi bo'lsa kerak.
138. Qur'on, 10-sura, 2-oyatdan.
139. Qur'on, 35-surasi «Hech bir yuk ko'taruvchi ikkinchi bir kishi yu
kini (gunohini) ko'tarmaydi» (degan) 18-oyatiga ishora:
140. Qo'lyozmada «ne'matlarim» suqut.
141. Qur'on, 26-sura, 18-oyatdan.
142. Qo'lyozmada suqut.
143. Shahardagi mustahkam, mashhur Ixtiyoriddin qal'asi ko'zda tutiladi.
144. Hirotning hitori va uning Temur tomonidan olinishi 783-yilning mu
harram oyida (1381-yil mart-aprel) tugagan. Temurning Hirotga yurishi haqida
Nizomuddin Shomiy (Zafarnoma, 82–84-betlar) batafsil hikoya qiladi. Shu
ningdek, yana qarang: Гиясиддин Али, Дневник похода, стр. 33–34.
145. Qo'lyozmada: «balo», «ofat» deb berilgan.
146. **Xavof** – Bushengning g'arbida joylashgan bir qasaba. Hozirgi xu
ritalarda Xof deb yoziladi.
147. Shayx Zaynuddin Abu Bakr Xavofiy – Xurosonda
gi Tayobod qishlog'ida Zaynuddin Abu Bakr Tayobodiy degan bir zohid kishi
yashagan. Temur mana shu shaxs bilan uchrashgani to'g'risida tarixchi Hofizi
Abro'ga hikoya qilgan.
148. **Quds** – Ierusalim (Quddus).
149. Shayxning ushbu xitobi V. V. Bartold tarjimasida birmuncha noaniqroq
keltiriladi. Соч., т. 11/2, стр. 45.
150. Boyliklar bilan birga Hirotning e'tiborli (mashhur) kishilari, shu
ningdek, dong'i ketgan Hirot darvozalarining eshiklari ham Shahrisabzga
jo'natilgandi. Sharafuddin Ali Yazdiy o'z «Zafarnoma»sini yozgan vaqtda, ya'ni
1425-yilda, ushbu eshiklar Shahrisabzda bo'lgan. Qarang: А. Якубовский,
Тимур, стр. 64.
150. Hirotni istilo etgandan keyin Temur o'z qo'shinlari ilg'orini Jahonshoh
qo'mondonligi ostida Sabzavorga jo'natib, o'zi esa asosiy kuchlar bilan Kelatga
qarab yurish qilgan. Qarang: История Афганистана, стр. 325.
151. Qo'lyozmada: Me'zana deyilgan.
152. Temurning bu yurishi 1383-yilda bo'lib, U Sajistonda ko'p xaroba-
liklar qildi. Bu to'g'rida yana qarang: Sharafuddin Ali Yazdiy, Zafarnoma, v.
169 v. va davomi; B. B. Бартольд, Обзор, стр. 48.
153. Temurning Sajistonda qo'l va oyog'idan yarador bo'lganligiga ishora.
154. **Kermon** – Erondagi shu nomli viloyatning markazi. Yoqut Ha-
maviyning yozishicha, bu ma'mur va mashhur, shahar va qishloqlari ko'p bir

viloyat bo'lib, sharqdan Mukron, g'arbdan Fors, shimoldan Xuroson va janubdan Fors dengizi bilan chegaralangan. Mu'jam ul-buldon, VII jild, 244-bet.

155. **Sabzavor** – Afg'onistonning g'arbida, Hirot dan janubda joylashgan mashhur shahar. Hozir u Isfizor deb ataladi.

156. Shu paytda Sabzavor hokimi bo'lib shahar sarbadorlarining boshlig'i Ali Muayyad (1364–1381) turar edi. Haqiqatda ham u Temurga itoat bildirgan edi. Bu haqda yana qarang: Nizomuddin Shomiy. Zafarnoma, 85-bet; И. П. Петрушевский, Земледелие, стр. 462–463. Ibn Arabshohning Hasan Juriy Sabzavor hokimi edi, degan fikri haqiqatdan yiroqdir. Hasan Juriy tasavvufni targ'ib qilib, sunniylarga qarshi targ'ibot yurgizgan shayx bo'lib, u 1342-yilda Hirot maliki bilan bo'lgan jangda halok bo'lgan. Har holda u Ibn Arabshoh yozgandek, rofiziylar bo'lgan. Bu o'rinda muallif masalani chalkashtirib yuborgan. Hasan Juriy haqida qarang: И. П. Петрушевский, Земледелие, стр. 430.

157. **Rofiziylar** – yeretik, ya'ni din aqidalariga qarshi chiqqan kishi. Qarang: И. П. Петрушевский. Ислам в Иране, стр. 298.

158. **Qo'lyozmada**: «fikri» deb berilgan.

159. **Qur'on**, 22-sura, 27-oyatdan.

160. XIV asrning o'rtalarida Xurosonning ko'pchilik qismida paydo bo'lib, qariyb yarim asr davomida (1337–1381) to'xtamagan sarbadorlar harakati tarixda mashhurdir. Sarbador so'zi Forscha bo'lib, «boshini dorga tikkan» demakdir; arabcha birmuncha o'zgartirilib «sarbador», kupligi «sarbadorliya» deyiladi.

161. **Ma'mun** (786–833) – Abbosiy xalifalaridan. Xalifa Horun ur-Rashidning o'g'li. «Ma'mun» so'zining lug'aviy ma'nosi «tinch, osoyishta» bo'lib, ehtimol shu so'zlarga ham ishora dir.

162. **Iyas** – Basra qozisi Iyas ibn Muoviyaga ishora.

163. **So'zma-so'z**: sharob, ichimlik.

164. **Xoja Ali ibn Muayyad at-Tusiy** – Sabzavor sarbadorlarining oxirgi hukmdori (1364–1381-yil).

165. **O'n ikki imom nomi bilan** – Muhammad payg'ambar qizi Fotima-ning kuyovi Ali tarafdorlari shiy'alar deb atalib, islom dinidagi bir yo'nalishni tashkil qilganlar. Ular imomlari o'n ikki kishi bo'lib, birinchisi Ali Ibn Tolib (661-yilda qatl etilgan), oxirgisi Muhammad al-Mahdi (874 va 878-yillar oralig'ida g'oyib bo'lgan). Ular haqida batafsil ma'lumot olish uchun qarang: И. П. Петрушевский, Ислам в Иране, стр. 240–275.

166. **Amir Muhammad** – Bovard hokimi. Joni qurboniy qabilasining boshlig'i Arg'unshoh o'g'li. Otasi vafotidan keyin u hokimiyatga ega bo'lgan edi.

167. Qo'lyozmada Sarxas hokimi «kazo» deyilgan. Nashrda keltirilgan «amir Abdullo» esa xatodir. Darhaqiqat, Temurning bu yurishi vaqtida Sarxas hokimligida Hirot hokimi Malik G'iyosiddinning birodari Malik Muhammad hokimlik qilardi. U (Muhammad) Temurga itoat izhor qilgandi. *Qarang: История Афганистана, т. I, стр. 325.*

168. Abdullo emas, Muhammaddir. 167-izohga qarang.

169. **Ray** – Tehronning sharqida joylashgan qadimiy shahar bo'lib, XI–XII asrlarda g'oyatda gullab yashnagan bir makonga aylandi. Abbosiylarning mashhur xalifasi Horun ar-Rashid shu shaharda tug'ilgan.

170. **Shoh Shuj'o** (Abu-l-Favoris) – Jamoluddin ibn Muhammad ibn al-Muzaffar. U 1364-yildan Fors, Kermon, shuningdek Isfahonda hokimlik qilgan.

171. Bu o'rinda muallif voqelikni noto'g'ri talqin qilayotir. Sulton (amir) Husayn 1370-yili o'ldirilgan bo'lib, Xuroson yerlarining batamom Temurga bo'ysunishi XIV asrning 80-yillariga to'o'ri keladi. Bu haqda yana qarang. O'zbekiston SSR tarixi, 356–357-betlar.

172. **Ajam Iroqi** – Qadimgi Midiya yerlari ishg'ol qilgan joylar shunday atalgan.

173. **Sheroz** – Janubiy Erondagi shahar bo'lib, ayrim arab geograflarining fikricha, shahar qurilishiga VII asrda arablar asos solganlar. (H. Qazvinii, Nuzhat al-qulub, 113-bet). XIII–XV asrlarda Sheroz Erondagi eng yirik savdo markazlaridan biri bo'lgan.

174. Qo'lyozmada: «ikki yo'l oralig'ida» deyilgan.

175. «**Al-Kashshof**» – Qur'on tafsirida bir kitob. Xorazmlik olim Abulqasim az-Zamaxshariy (vafoti 1144-yil) ta'lif etgan.

176. **Yazd** – Nishopur, Sheroz va Isfahon o'rtasida joylashgan bir shahar. Yoqut, Mu'jam ul-buldon, VIII j. 506-bet.

177. **Abraqah** – Fors xududida joylashgan mashhur bir shaharcha, Al-Istaxriyning fikricha, u bilan Yazd orasi 3–4 farsaxdir. Qarang: Yoqut, Mu'jam ul-buldon, I jild. 79–80-betlar.

178. Qur'on, 82-sura, 2-oyat.

179. Qur'on, 28-sura, 77-oyat.

180. Sulton deb bu o'rinda mo'g'ul xoni Abu Said nazarda tutilayotir. Chunki Muhammadning otasi Muzaffar mo'g'ullar xizmatida bo'lgan. *Qarang: К. Э. Босворт, Мусульманские династии, стр. 213.*

181. So'zma-so'z: cho'qib kavlaydigan.

182. Uning vafoti 1336-yil edi.

183. Qur'on, 28-sura, 31-oyatdan.

184. Soʻzma-soʻz: qoziqlari mustahkam oʻrnashgan.
185. Qurʼon, 3-sura, 2b-oyat.
186. 1353-yilda.
187. Len Pulda (Musulʼmanskie dinastii, стр. 210) Sharafuddin Muzaffar deb zikr qilingan.
188. Ular oʻrtasidagi nizo 1359-yilda sodir boʻldi. Лэн Пуль, Мусульманские династии, стр. 209.
189. **Jav ul-baqar** – «Sigir kasali», bu kasal bilan ogʻrigan kishining gorni ovqatga toʻymay, toʻyganda ham tezda yana taom tanovul qilaveradi.
190. Shoh Shujʼoning oʻlimi 1384-yilga toʻgʻri keladi.
191. Shoh (yoki Len Pul boʻyicha, Sharafuddin) Muzaffarning.
192. «Abu Zavba» kuchli toʻzon, Nashrda: nayza deb keltirilgan, Bizningcha «shamol» toʻgʻri boʻlsa kerak.
193. Shoh Mansur oʻz amakivachchasi Zayn al-Obidinni azoblab nobino qildi. U (Zayn-al Obidin) Shoh Mansurga ota emas, amakivachchadir.
194. **Astrobod** – oʻrta asrlarda Kaspiy dengizining janubi-sharqiy tomonda, Dehiston bilan Mozandaron oraligʻida joylashgan katta bir shahar. Hozir Shimoliy Eronning kichik bir shahri boʻlib, Gurgon deb ataladi.
195. Qurʼon, 28-sura, 77-oyat.
196. Husayn Soʻfi nazarda tutilayotir.
197. Tekstda: zamon burniga deyilgan.
198. Soʻzma-soʻz: ichki va tashqi liboslarini.
199. Nizomuddin Shomiyning yozishicha (Zafarnoma, 67-bet), Husayn Soʻfi Temurning Xorazmga qilgan birinchi yurishi vaqtida, yaʼni 1372–73-yilda vafot etgan. Temurning Xorazmga qilgan uchinchi yurishi hakida qarang: Zafarnoma, 71, 79–81 betlar. (МИТТ, стр. 517–519).
200. Yusuf Soʻfi Husayn Soʻfining oʻgʻli boʻlmay, balki birodaridir. *Qarang*: Sharafuddin Ali Yazdiy, Zafarnoma, Qoʻlyozma: 1514, v. 119 a.
201. Temur Xorazmga birinchi marta yurish qilgan (1372–73 y.) paytida, K: Sharofuddin Ali Yazdiy, Zafarnoma, Qoʻlyozma: 1514, v. 119 a, b.
202. Valloda (vafoti 1087-yil)–Ispaniyadagi Kordova shahri qiroli al-Mustakfining qizi. U bagʻoyat sohibjamolligi va sheʼriyatdagi talanti bilan dong taratgan.
203. **Xon zoda** (xon qizi) – Xorazm hokimlari Husayn va Yusuf Soʻfilarning birodari Oq Soʻfining qizi boʻlib (Xondamir, Habib us-siyar, 18-bet), Oltin Oʻrda xoni Oʻzbekxonning (1312–1340) nabirasi edi. Jahongir 1376-yilda oʻlgandan keyin Xonzoda Temurning boshqa oʻgʻli Mironshohning xotini boʻldi (Sharofuddin Ali Yazdiy, Zafarnoma, v. 150 a, b; 175a). Halil Miron-

shohdan tug'ilgan o'g'ildir. *Qarang*: Рюи Гонзалес де Клавихо, Дневник путешествия., стр. 281.

204. **Rum** – XIII–XV asr musulmon tarixchilari Vizantiya (Qichik Osiyo)ni Rum deb ataganlar. Rum haqida kengroq ma'lumot olish uchun qarang: Hindiston safarnomasi, 84-bet, 49-izoh.

205. **Oqshahr** – Turkiyaning uncha katta bo'lmagan bir shahri bo'lib, turk sultoni Boyazid ham 1403-yilda shu joyda vafot etgandi.

206. Sharafuddin Ali Yazdiyning yozishicha, bu yurish 790 (1388)-yilda bo'lgan.

208. Qo'lyozmada xato bo'lib, 853-yil deyilgan.

209. Bu o'rinda ham Ibn Arabshoh voqeani noto'g'ri ko'rsatayotir. Xorazmga Temurning oxirgi yurishi va uni xarob etib, so'filar dinastiyasini tugatishi 1388-yilda bo'lgan edi. *Qarang*: Nizomuddin Shomiy, Zafarnoma, 108 bet, A. Якубовский, Тимур, стр. 62–63. B. Ahmedov, O'zbeklarning kelib chiqishi, 51–52-betlar.

210. **Mozondaron** – Kaspiy dengizining janubida joylashgan yerlar shunday atalib, 644 (1246–1247) yilda Tabaristonga qo'shilgandan keyin arablar uni Tabariston deb ataganlar.

211. **Shoh Vali** – Xuloqiylar inqirozga uchragandan keyin Mozondaron va Xurosonning ba'zi qismlari hokimi (1353–1384). U haqda *qarang*: Лэн Пуль, Мусульманские династии, стр. 299.

212. Nizomuddin Shomiyning yozishicha (Zafarnoma, 84–86-betlar), Temur elchisi borganda amir Vali avvaliga uning itoatiga kirishga rozi bo'ladi, ammo so'ngra unga qarshi kurashga bel bog'laydi.

213. **Arab Iroqi** – Qadimgi Bobil yerlarini ishg'ol qilgan joylar shunday atalgan.

214. **Sulton Ahmad ibn Shayx Uvays** – Sulton Ahmad 1382-yilda otasi o'lgandan keyin Ozarbayjon va Iroqda hukm yuritdi. Temur kelganda (1393 y.) Sulton Ahmad Misr sultoni Barquq huzuriga qochib borib undan panohtopdi va o'sha vaqtdan to Temur vafotiga (1405 y.) qadar u o'z yerlaridan goh ajralib, goh ularni egallab turdi. 1406-yilda Bag'dod hukmi-d turganda turkman Qora Yusuf bilan uning orasida nizo chiqib, urush voqe bo'ladi. Bu urush 1410-yilda Sulton Ahmadning mag'lubiyati va o'limi bilan tugaydi.

215. Qo'lyozmada: chig'atoylik, sukut.

216. Mashhur arab masali.

217. **Mutanabbiy (Abu Tayyib)** – X asr mashhur arab shoirlaridan.

218. Qur'on, 89-sura, 27-oyatdan.

219. Qur'on, 59-sura, 2-oyatdan.

220. «Majol yetmaydigan (narsa)dan qochish sunnati». Azaldan mashhur bir ibora.

221. Tarixchi Nizomuddin Shomiy Shoh (amir) Valining Rayga tomon qochib ketganini xabar qilib, uning o'limi haqida hech narsa demaydi. Zafarnoma, 96-bet.

222. Qo'lyozmada xato berilgan.

223. Manbalarda «Shosbon» emas «Shosmon» degan mavze uchraydi.

224. Bu o'rinda ham Ibn Arabshoh noaniqlikka yo'l qo'ygan. Bu shaxs Abu Bakr Shosmoniy nomi bilan uchrab, u Xuroson sarbadorlari boshliqlaridan biridir. U sarbadorlar guruhiga bosh bo'lib, Shoh Valiga qarshi urush qilgan, ammo mag'lubiyatga uchragan.

225. Temur askarlari ko'zda tutilayotir.

226. «Aytishlaricha», Mozondaron darbandlaridan birida chig'atoylik (Temur) Abu Bakrni har tomondan o'rab oldi» jumlasini qo'lyozmada suqut.

227. Nashrda xato berilgan.

228. Go'yo Tabbata Sharra qutulganidek qutuldi – Islomdan oldin yashagan arab shoirlaridan biri Sobit ibn Jobir Ibn Sufyon al-Fahmiy (vafoti 530-yil) bo'lib, u Taabbata Sharra (yomonlikni qo'ltiqлагan) nomi bilan mashhurdir. Bu o'rinda uning hayotidan bir voqeaga ishora qilingan, hozircha buni aniqlay olmadik.

228. «Keyin uning ishi nima bo'lgani va holi ne kechganini bilmayman» jumlasini qo'lyozmada suqut.

229. Nashrda Qorayoog' deb xato berilgan.

230. Amiranshoh (Mironshoh) Temurning 1366-yilda tug'ilgan o'g'li.

231. Giyosuddin Alining yozishncha, Shoh Mansur ixtiyorida uch mingga yaqin suvoriy bo'lgan. Ushbu jang tafsili haqida yana qarang: Дневник похода, стр. 48–53.

232. So'zma-so'z: oltinchi «kof»ida. «Kof»lar bilan boshlanadigan yettita so'zdan iborat ruboiydagi oltinchi «kof» ayollarning jinsiy a'zosiga to'g'ri keladi. Ushbu ruboiy Haririy maqomotlarida (25-maqomotda) keltirilgan. Bu haqda kengroq ma'lumot olish uchun yana 1062-izohga ham qarang.

233. So'zma-so'z: og'ir.

234. Qur'on, 8-sura, 60-oyatdan.

235. Qur'on, 7-sura, 142-oyatdan.

236. Qarang: Drevnetyurkskiy slovar', стр. 555. Turkcha «mijg'ov».

237. Fikrimizcha, Ibn Arabshoh nazdida Shoh Mansurning g'alat ish qilgani – Temur bilan urushishga bel bog'lagani bo'lsa kerak.
238. Qur'on, 3-sura, 26-oyatdan.
239. Qo'lyozmada: xato berilgan:
240. Nizomuddin Shomiy ushbu urushda Temur nabirasi Muhammad Sulton to'g'risida jasorat ko'rsatganligi va birinchi qatorida shahar qal'asiga kirganligi haqida yozadi.
241. Tarixchi Ibn Tagriberdi (an-Nujum az-zohira, 260-bet) ushbu aminning ismini Muhammad ibn Aminuddin deb zikr qilgan.
242. Qo'lyozmada g'alat berilgan, asli nashrdagi so'z to'g'ridir.
243. Arabcha bir ibora.
244. Qur'on, 74-sura, 50–51-oyatlar.
245. «**Mir'ot ul-adab fi-l-ma'oni va-l-bayon**» (Ma'no va bayonda adabiyot oynasi) – Ibn Arabshohning adabiyotga oid ikkinchi baytdan iborat nazmiy bir asari shunday ataladi.
246. Movarounnahr (yoki Samarqand) Sherozga nisbatan shimolda bo'lganligi sababidan muallif bu o'rinda o'shanga ishora qilayotir.
247. Qo'lyozmada: ko'pincha boshqacha keltirilgan.
248. Bu haqda yana qarang: Giyasiddin Ali, *Дневник похода*, стр. 51–52.
249. Qo'lyozmada: qazo.
250. Qur'on, 93-sura, 2-oyat.
251. Qo'lyozmada: qo'shinlarim.
252. Tarixiy bir voqeaga ishora.
253. Shoh Mansur o'limini tarixchilar turlicha talqin qiladilar. Giyosiddin Ali (*Дневник похода*, стр. 52) va Nizomuddin Shomiy (*Zafarnoma*, 134-bet) biroz farq bilan bo'lsa-da, bu voqeani Ibn Arabshoh fikriga yaqinroq tarzda yoritadilar. Lekin Sharafuddin Ali Yazdiy (*Zafarnoma*, v. 238*) ning Shoh Mansurning boshini shaxsan Temurning o'g'li, 17 yoshli Shoxruh kesdi degan fikri haqiqatdan yiroqdir. Bu haqda *yana qarang*: A. Мюллер, *История ислама*, стр. 322.
254. **Bistom** – Arab geograflarining yozishicha, azaldan Bistom katta bo'lmasa-da, gullab-yashnagan shahar bo'lgan. IX asrda Bistomda mashhur tasavvuf shayxlaridan Abu Yazid (Boyazid) Bistomiy yashagan.
255. Sulton Barquqqa.
256. Oxirgi abzats to'lig'icha qo'lyozmada suqut.
257. Hozirgi vaqtda bo'lganidek, o'sha paytda Sirjon deb Sherozdan sharq tomonida bo'lgan bir joyni atardilar. Sirjon haqida yana qarang: B. B. Бартольд, *Обзор*, стр. 95–97.

258. G'iyosiddin Alining yozishicha, Abu Is'hoq ham itoat bildirib, Temur to'g'uriga kelgan. Дневник похода..., стр. 53

259. So'zma-so'z: hassa sindirmadi.

260. Qo'lyozmada: omonlik molini.

261. **Javmak** (turk) – harbiy va ahliy davlat xodimlariga beriladigan moy-atam.

262. **Idror** – Hokimlar tomonidan shu in'omga sazovor shaxsga tayin etiladigan yirik pul maflag'i. Idror haqida kengroq ma'lumot olish uchun qarang: H. H. Петрушевский, Земледелие, стр. 269–272.

263. **I s f a h o n** – Eronning qadimiy shaharlaridan bo'lib, har tomondan tog'lar bilan o'ralgan pasttekislikda joylashgandir. Hamdulloh Qazviniyning yozishicha unda deyarli barcha daraxtlar o'sgan. Isfahon Temurdan qattiq talaffot ko'rgan bo'lsa-da, tezda yanada obod bo'lib, 1403-yildayoq Temur nabirasi Rustam mulkining markazi bo'lib qoldi. Isfahon haqida *yana qarang*: B. B. Бартольд, Обзор, стр. 114–119; Хождение за три моря, стр. 194, прим. 336.

264. Qur'on, 24-sura, 35-oyatdan.

265. **Abu Hurayra** – Muhammad payg'ambar (s. a. v.) sahobalaridan bo'lib, johiliyatda uning ismi Abdu Qays bo'lgan. U mushukni juda yoqtirgani uchun Muhammad unga Abu Xurayra (Mushuk otasi) degan kunya bergan. Valoti taxminan 676-yillarga to'g'ri keladi. U haqda qarang: Qomus ul-a'lom, I jild, 767–768-betlar.

266. **Shayx Usmon** – Xulafu ur-Roshidin (chahoryorlar)ning uchinchisi (644–655).

267. Nashrda: mol-dunyo keltirish deb biroz farq bilan berilgan.

268. Nashrda: Qo'llari.

269. Nashrda xato berilgan.

270. **Zimmiy** – Arab xalifaligida istilo qilingan yerlardagi g'ayri musulmonlar shunday atalganlar. Arablar bilan ular o'rtasidagi bitimga ko'ra, ular o'lpon to'lashi, islom askarlariga sarflanadigan xarajatlarini ko'tarishi, shuningdek, ular qurol-aslaxa saqlashlari, yangi ibodatxonalar qurishlariga chek qo'yilgandi. Mana shular evaziga ular o'z dinlariga sig'inishga haqlari bor edi. Bu haqda kengroq ma'lumot olish uchun qarang: A. Массе, Ислам, стр. 63.

271. Qur'on 26-sura, 88-oyatdan.

272. **Yunus ibn Matta** – Yahudiylarning yetti payg'ambaridan biri. Qur'on 37, – ya'ni «Sofot» surasining 147-oyatida aytilishicha, ushbu nabi (Yunus ibn Matta) yuz ming va undan ortiqroq ummatga payg'ambar qilib yuborilgan. Demak Ibn Arabshoh yozishicha, Isfahonda Temur tomonidan halok etilganlarning soni olti yuz mningdan ham ortiq ekan-da? Lekin tarixchi-

lardan Sharafuddin Ali Yazdiy (Zafarnoma, v. 190^b), Abdurazzoq Samarqandiy (Matlayi sa'dayn, v. 113^a) yozishlaricha. Temur Isfahonda 70000 kalla yig'dirib, ulardan turli joylarda burjlar bunyod qilgan. Bu haqda yana qarang: B. B. Бартольд, Обзор, стр. 116. 273. Qo'lyozmada xato berilgan.

274. **Mo'g'uliston** – XIII–XVII asrlarda Qozog'istondan Qashg'argacha yeyilgan yerlar. «Chig'atoy» ulusining shimoli-sharqiy qismi. Ili, Yettisuv va Sharqiy Turkiston viloyatlari. Mo'g'ulistonning g'arbiy chegrasi qilib shimolda Ko'kchadengiz (Balxash), g'arbda Turkiston va Toshkent shaharlari ko'rsatilgan. Demak, hozirgi Qirg'izistonning shimoliy qismi Mo'g'uliston tushunchasiga kirgan. Mo'g'uliston va Mo'g'ul ulusi – bir ma'noda (H. Hasanov. O'rta Osiyo joy nomlari tarixidan, 70-bet).

275. **Jato** – tarixchilar nazmida ko'pincha Jato deb Mo'g'uliston nazarda tutilgan.

276. **Ashpara** – hozir Sirdaryo viloyati bilan Yettisuv o'rtasida chegara bo'lib turgan daryo va joy Ashpara (hozirgi Chaldevor) deb atalgan.

277. **Katta Malika** – Amir Husaynning sobiq xotini. Qozonxonning qizi Saroymulkxonim xon qizlaridan bo'lganidan Katta Malika deb atalardi.

278. **Kichik Malika** – 1397-yilda Temur mo'g'ul xoni Xizrxojanning qizi Tukol xonumga uylandi. U Kichik malika deb atalib, Temur haramida ikkinchi malika sanaldi.

279. Nashrda xato berilgan.

280. Shoxruhiyaning qoldiqlari Ohangaron daryosining Sirdaryoga quyulish joyidan 15 km yuqorida mavjuddir.

281. «Shoxruh» deb shatranj o'yinida shunday holatga aytiladiki, bunda ruh shoh (malik)ga shiddatli xujum qiladi. Bu to'g'rida yana qarang: A. Мюллер, История ислама, стр. 341.

282. Shoxruhning onasi Temur ma'shuqalaridan biri bo'lganligi to'g'risida tarixchi Xondamir ham yozadi. Bu haqda yana qarang: B. B. Бартольд, Соч., т. II/2, стр. 47. прим. 82.

283. Qo'lyozmada ulug'lar deb berilgan.

284. Qo'lyozmada: Shoh Yah'yoga suqut.

285. Qur'on, 12-sura, 77-oyatdan.

286. Intiqom olish ramzi sifatida kiyiladigan kiyim bo'lsa kerak.

287. Nashrda xato berilgan.

288. Qur'on, 41-sura, 21-oyatdan.

289. Qur'on, 79-surasiga ham ishora.

290. Qur'on, 78-surasiga ham ishora.

291. Qur'on, 13-surasining nomi.

292. Qur'on, 71-surasing nomi.
293. Qur'op, 34-surasing nomi.
294. Qo'lyozmada: qo'li.
295. Qo'lezmada: xato berilgan.
296. Sandersda xato bo'lib, «yigirma» deyilgan.
297. Qo'lyozmada: «shayton» deb berilgan.
298. Shoh Shuj'o o'limi oldidan (1384-yil) o'z viloyatlarini avlodlari va birodarlari o'rtasida taqsim qilganda birodari Sulton Ahmadga Kermon berilgan edi. 1393-yili Temur Shimoliy Eron hukmdorlarini tugatib hammalarini qatl etgandi.
299. Qo'lyozmada xato berilgan.
300. Qur'on, 37-sura, 63-oyat.
301. Qo'lyozmada ushbu jumla noaniqroq berilgan.
302. **Xamo** – G'arbiy Suriyadagi shu nomli muhofaza va uning markazi. Yoqut Hamaviyning yozishicha, u juda azim, obod va qadimiy shahar bo'lib, arab shoiri Imrul Qays ham o'z she'rlarida zikr qilgan.
303. Nashrda, «jamo'a yo'li (sunnati)dan (chetga) chiqdi» deyilgan.
304. Bir tarixiy voqeaga ishora. Bu (ishorat) Haririy maqomlarida ham keltirilgan.
305. Payg'ambar alayhissalom hadislaridan.
306. Qo'lyozmada: bahona suqut.
307. **Sultoniya** – XIV asrda Eronda Uljoytuxon tomonidan asos solingan mo'g'ul xonlari davlatining markazi bo'lib, hozir uning xarobalari Abxor bilan Zinjon o'rtasida mavjuddir. Sultoniya haqida kengroq ma'lumot olish uchun qarang: Хождение за три моря, стр. 198. прим. 340.
308. Qo'lyozmada: qolganlari.
309. **Miqna'** – ayollar boshiga o'raydigan durra (ro'mol).
310. Bu o'rinda Samarqandning boshqa shaharlarga nisbatan ulug'vorligini yaqqol ko'rsatish uchun Samarqand atroflarida Temur bino qilgan Sultoniya, Sheroz, Bog'dod, Dimashq va Misr kabi qasabalar ko'zda tutilayotir.
311. **Koshg'ar** – Xitoy shaharlaridan biri bo'lib, Yoqut Xamaviyning yozishicha, uning aholisi musulmonlardan iborat bo'lgan.
312. **Rustamdor** – Mozandarondagi bir mavze nomi bo'lib, Safidruda-nining irmog'i bo'lgan Shoxrud sohilida joylashgan. U haqida yana qarang: B. B. Бартольд, Обзор, стр. 159.
313. **Zabuliston** – Janubiy Afg'onistondagi tog'liq yerlardan iborat bir viloyat. U haqda yana qarang: Hudud ul-olam, 22-bet.
314. **Tabariston (Mozondaron)** – Shimoliy Erondagi bir viloyat.

115. **Urgina** – atta bir azim shahar va Xuroson tarafidagi keng bir viloyat bo'lib, Xuroson va Hind o'rtasidagi chegaradir», – deb yozgan Yoqut Hamaviy. Unga haqida («Mu'ja ul-buldon», VI jild, 289-bet).

116. **Quzvin** – obod bir shahar bo'lib, XVI asrda birmuncha vaqt Eronning poytaxti ham bo'lgan. XIV asr mashhur tarixchisi va geografi Hamdulloh Qoniniy shu shaharda tug'ilgan.

317. **G'ur** – hozirgi Afg'oniston hududidagi tog'lik bir viloyat.

318. **Lur** yoki **Luriston** – Isfahon va Xuziston o'rtasida bo'lib, tog'larga to'liq keng yerlarni o'z ichiga olgan. Ibn Arabshohning yozishicha, Lur yerlari obod, boyliklari behisob va mevalarga to'liq joy bo'lgan.

319. **Ruha** (turkcha Urfa) – Jaziraning shimolida, Diyorbakrdan 190 km uzoqlikda joylashgan shahar. O'rta asrlarda g'oyatda mustahkam qal'asi bilan shuhrat qozongan.

320. **Hijoz** – Arabiston yarim orolida, Saudiya Arabistonidagi qadimgi viloyat. Makka va Madina Hijoz hududidadir. Bu o'rinda muallif tarixiy mulohazaga tarzida Hijozni ham keltirayotir.

321. **Jand** – «Turkiston yerlaridagi azim bir shaharning ismi. U bilan Xorazm o'rtasidagi masofa o'n kunlik yo'ldir», – deb yozadi. Jand haqida Yoqut Hamaviy. «Mu'jam ul-buldon», III jild, 137-bet.

322. **Hamadon** – o'rta asrlarda ham, hozirgi vaqtda ham Eronning azim shaharlaridan biri hisoblanib, uning g'arbida joylashgan.

323. Arabcha bir ibora.

324. Qur'on, «Al-A'rof» surasi, 101–121 oyatlariga ham ishora.

325. Barcha manbalarda – Alinjak.

326. Qo'lyozmada «Temur haqida» deyilgan.

327. Nizomiddin Shomiy. Zafarnoma, 139–140 bet.

328. Abu Sayyid Barquq Malik az-Zohir – Misr mamluklar sultonlaridan (1382–1389 va 1390–1399).

329. 325-izohga qarang.

330. Qo'lyozmada to'g'ri keltirilgan.

331. Nashrda va Goliusda xato berilgan. Bu shaxsning ismi aslida Temur Qutlug'dir. Bu o'rinda qofiya uchun so'zlar o'rni almashtirilgan.

332. Nashrdagi «odamlar» so'zi ortiqcha.

333. Nashrda aynan shunday.

334. She'rni barcha o'rinlarda erkin tarjima qildik.

335. Laxyon – qadimgi ulug' arab qabilalaridan hisoblangan Huzayl qabilasining bir guruhi bo'lib, Habashiston hokimi Abraha fillar yordamida Makka hujum qilganida (570-yil) Ka'bani mudofaa etganlar.

336. Nashrda va Goliusda xato berilgan. Bu shaxsning ismi aslida Temur Qutlug'dir. Bu o'rinda qofiya uchun so'zlar o'rni almashtirilgan.

337. Qur'on, 93-sura, 2-oyatiga ham ishora.

338. (Turk) – qo'shin.

339. Bu haqda yana qarang: M. A. Сейфеддини, Монетное дело в Азербайджане, стр. 71.

340. Sandersda: hammaga.

341. Islomgacha bo'lgan mashhur bir masalga ishora.

342. Qur'on, 53-sura, 8-oyat.

343. Qur'on, 80-sura, 1-oyat.

344. «Har xil gumon – taxminlar qilib bosh qotirdi». Arabcha bir masal, qarang: Munjid, 959 bet.

345. **Marand** – Tabrizdan 82 km uzoqlikda joylashgan bir shahar bo'lib, hozir Eron Ozarbayjoniga mansubdir.

346. **Shirvon** – Darband tomonidagi bir shahar bo'lib, oralaridagi masofa yuz farsaxdir. Uni Anushirvon bunyod qilganligi uchun shu nom bilan atalgan. Yoqut Hamaviy, Mu'jam ul-buldon, V jild, 258 bet.

347. Nizomuddin Shomiyda (Zafarnoma, 139 bet): yigirmanchisida.

348. Nizomuddin Shomiyning yozishicha, shahar a'yonlari mol-dunyo evaziga Temurdan omonlik tilaganlar. Natijada, Temur lashkarlarining butun xarajatini Bag'dod ahli o'z ustiga olgan. Zafarnoma, 141 bet.

349. **Diyyorbakr** – Arzirum va Bidlis viloyatlarining janubidagi viloyat shunday deb atalardi. Keyinroq Dajla daryosining chap sohilida joylashgan Omid shahri shu nom bilan nomlandi.

350. **Arzinjon** – Frot daryosining yuqori oqimida joylashgan shahar – Yoqut Hamaviy va Ibn Botutaning yozishlaricha, o'rta asrlarda shahar ahlining ko'pchiligini armanlar tashkil qilgan. XIII–XIV asrlarda shahar G'arb bilan Tabriz va umuman Sharq o'rtasida xalqaro savdo-sotiqni bog'lab turadigan muhim punkt bo'lib xizmat qilgan. U haqida yana qarang. Yoqut, Mu'jam ul-buldon, 1-jild, 190-bet; Ibn Batuta, Rihla 1-qism, 190-bet.

351. Yana qarang: Босворт К. Э., Мусульманские династии, стр. 215.

352. Qur'on, 10-sura, 49-oyatdan va 7-sura, 34-oyatdan.

353. Qur'on, 18-sura, 29-oyatdan.

354. **Hilla** – Bag'dod va Kufa o'rtasida joylashgan katta bir shahar bo'lib, qadimgi Bobil shahri qoldiqlari o'rnida bunyod etilgandir. Hozir Hilla Bag'dod viloyatiga (livosisga) mansubdir.

355. Bu haqda yana qarang: Sharofuddin Ali Yazdiy, Zafarnoma, v. 243 b.

356. Imom Husayn (ibn Ali) shahid bo'lgan joy, ya'ni Karbalo (Iroq) shahri nazarda tutiladi.

357. Bu bo'lim to'lig'icha qo'lyozmada noqisdir. Sulton Ahmad va Temur jamoasi o'rtasida yuz bergan mojaro va Sulton Ahmadning Bag'doddan qochib, Hilla orqali Karbaloga yetguncha qilgan ishlari to'g'risida Nizomuddin Shomiy ham deyarli shu tartibda hikoya qiladi. Qarang: Zafarnoma, 139–140-betlar.

358. **Takriyt qal'asi** – Takriyt Bag'dod va Mosul o'rtasidagi mashhur bir shaharcha bo'lib, u bilan Bag'dod o'rtasi o'ttiz farsaxdir. Shaharda mustahkam qal'a bo'lib, uning atroflari benihoya balanddir. Qal'a Dajla daryosining g'arb tomonida joylashgan.

359. Qo'lyozmada: Yo'ltumur, Sandersda va Goliusda Bulimur; Nizomuddin Shomiy (Zafarnoma, 142 bet) qal'a voliysini amir Hasan deb yozsa, Sharofuddin Ali Yazdiy (Zafarnoma, v. 248^{a, b}, 249^{a, b}) uni Husayn deb zikr qilgan.

360. Nizomuddin Shomiy yozishicha, Temur mol-dunyo evaziga Takriyt qal'asi ahliga omonlik berishga ahd qilgan. Lekin qal'a boshliqlari o'z so'zlari-ni ado etmagach, qal'ani hisor qilib, uni vayron etgan va undagi mavjud fasod-chilarning boshlarini kesib to'p qilib tepganlar. Temur qal'ani batamom xarob etmasdan uning devorlaridan bir tomonini qoldirishlarini amr qildiki, go'yo keyingi avlodlarda u (Temur) shunday mustahkam qal'ani qanday qilib egalladi ekan, degan tasavvur bo'lsin uchun (Zafarnoma, 142–144-betlar).

361. Qo'lyozmada va Goliusda: yigirma birinchi.

362. **Mosul** – qadimiy shahar bo'lib, ilgari Iroqning darvozasi hisoblangan. Ko'pgina xorijiy mamlakatlarga Mosul orqali o'tilib, hatto u Xurosonning kaliti deb ham atalgan. Hozirgi vaqtda ham Mosul Iroqning katta shaharlaridan biri sanaladi. U haqda kengroq ma'lumot olish uchun qarang: Ibn Botuta, Rihla, 1-qism, 148–149-betlar.

363. Raas al-Ayn-Turkiyaning janubidagi bir shahar bo'lib, chashmalari-ni ning g'oyatda ko'pligi bilan shuhrat qozongan.

364. Nashrda: o'ninchisida.

365. **S a m u d** va **O d** – Rivoyatlarga ko'ra, o'z tug'yonlari tufayli tangri tomonidan qironga mahkum etilgan qabilalar. Qur'onning ba'zi oyatlarida ular haqida zikr qilinadi.

366. **M o r d i n** – o'rta asrlarda taxminan Raas al-Ayn bilan Nasibiyn o'rtalig'ida, tog' qoyasi cho'qqisida qurilgan ulkan qal'a.

367. Safar oyining oxirlarida (1394-yil yanvar oyining boshlari (Temur Mordin yaqiniga yetib keldi). Nizomuddin Shomiy, Zafarnoma, 146-bet).

368. Nashrda: Tohir berilgan.

369. Arab masali.

370. Uning muddaosini bilaman ma'nosida bo'lsa kerak.
371. **Hiloliya** – Ushbu mavze o'rnini hozircha aniqlay olmadik.
372. Nizomuddin Shomiyning yozishicha, (796-yil) rabi ul-avval oyining to'rtinchisida (1394-yil, 7-yanvar) Sulton Iso shahardan chiqib, Temur huzuriga kelgan. Temur unga xil'at in'om qilgan (Zafarnoma, 146-bet).
373. Nashrda suqut.
374. Yuz tumon kumush dirham (har bir tumon oltmish ming) – olti yuz ming kumush tanga.
375. Qur'on, 39-sura, 3-oyati va 34-sura, 37-oyatiga ham ishora.
376. **Firdavs** – Qazvinga qarashli bir qal'a.
377. **Rasmal** – Ushbu mavze o'rnini hozircha aniqlay olmadik.
378. **Nasibiyn** – Mesopotamiyaning markazidagi bir obod shahar bo'lib, Mosuldan Shomga boradigan katta karvon yo'li Nasibiyn orqali o'tgan. Uning ahli zikr qilishlaricha, Nasibiyn va uning qishloqlarida qirq ming bo'ston bo'lgan. U haqda yana qarang: Yoqut, Mu'jam ul-buldon, VIII jild, 292–293-betlar; Hudud al-olam, 175-bet.
379. **Al-Kindiy** – Yaqub ibn Is'hoq al-Kindiy (800-yillar atrofida Qufa (Iroq)da tug'ilgan – mashhur arab faylasufi. Mantiq, musiqa, handasa, tabiyot, falakiyot kabi turli fanlarga oid 240 dan ortiq asar yozgan.
380. Qo'lyozmada xato berilgan.
381. Nashrda suqut.
382. Qur'on, al-Baqara surasidagi muqotalaga oid 190–193-oyatlarga ishora bo'lsa kerak.
383. **Arbun** – Ushbu mavze o'rnini hozircha aniqlay olmadik.
384. Qo'lyozmada: orzusi.
385. Qo'lyozmada: bildiriladi.
386. Nashrda: xato keltirilgan.
387. Bu o'rinda so'z o'yini ham bo'lib, «qaysar» so'zining «is'yonkor», «monekor» kabi ma'nolariga ham ishora.
388. **Bashiriya** – Diyorbakrning etaklarida, Arzan bilan Batmonsuv o'rtaligidagi bir shahar.
389. **Omid** – 324-izohga qarang.
390. **Irjis qal'asi** – Tabriz yaqinidagi mustahkam qal'a.
391. **Avnik qal'asi** – O'rta asrlardagi ulug'vor qal'alardan bo'lib, Arzirum sharqida, Araks daryosi yaqinidagi bir tog' cho'qqisi ustida joylashgan edi.
392. Nashrda: Midr deb berilgan.
393. «Bu (voqea) 796-yilda, ramazon hayitidan keyin (1394-yil iyul) bo'lgan edi». Ushbu jumla qo'lyozmada suqut.

394. Nashrda: Astanbug'o.

395. Qur'on, 47-sura, 4-oyatdan.

396. Temurning katta xotini Bibixonim nazarda tutiladi.

397. Nashrda suqut.

398. Qo'lyozmada: o'n uchinchi.

399. **Vaston** – Hamdulloh Qazviniyning yozishicha, avval zamonlarda azim shahar bo'lgan Vaston uning zamonida (XIV asr) o'rtacha shaharga aylangan (Nuzhat ul-kulub, 103-bet).

400. **Bidlis** – o'rta asrlarda Armaniston tarkibiga mansub shahar bo'lib, Van ko'lidan janubroqda joylashgan. Hozir Bidlis Turkich tarkibiga kiradi.

401. **Arzan** – Hamdulloh Qazviniyning yozishicha, Arzan mustahkam qal'ali katta bir shahar bo'lgan (Nuzhat ul-qulub, 104-bet).

402. **Sur** – O'rta yer dengizi bo'yida joylashgan katta bir shahar.

403. Nashrda: yetib keldi suqut.

404. «Aytishlaricha»dan boshlab to ushbu «zikr»ning oxirigacha qo'lyozmada suqut.

405. Qur'on, 36-sura, 82-oyatdan.

406. Qo'lyozmada sarlavhaning ikkinchi qismi noqis.

407. Qo'lyozmada noo'rin ibora keltirilgan.

408. Bu xususda 97-izohga qarang.

409. Ushbu jumla V. G. Tizengauzenda noto'g'ri tarjima qilingan. *Qarantana* СМІЗО, Т. І. с. 456.

410. «Dasht yerlari, Qipchoq yerlari yoki Dashti Baraka deb ataladi» deb bu jumla qo'lyozmada suqut.

411. **Baraka** – Jo'jixonning uchinchi o'g'li bo'lib, Chingizxon nabirasi. Uning Oltin O'rdada hukmronlik qilgan davri 1257–1266-yillarga to'g'ri keladi. Garchi Barakaning islom dinini yoyishdagi xizmati katta bo'lgan bo'lsa-da, Ibn Arabshoh uning hissasini birmuncha mubolag'a bilan ifodalaydi.

412. **Darb and** – Ozarbayjonning qadimiy shaharlaridan bo'lib, arablar uni Bob ul-Abvob («Darvozalar darvozasi») deb ataganlar. Chunki Darband Kaspiy dengizi sohillari bo'ylab shimoldan janubga o'tadigan yo'lining tamomida joylashgan edi.

413. Bu haqda Sharofuddin Ali Yazdiy ham deyarli shunday yozadi (124 farnoma, v. 182 b).

414. Qo'lyozmada: yoki mang'it ortiqcha berilgan. Nashrdagi «Qubqumoni» «Qo'ng'iroq»ning g'alati yozilishidir. Amir Idiku Botuxonning Dashti Qipchoqqa qilgan yurishidan keyin bu joy (Dashti Qipchoq)da qolgan qabilalarning

biri, ya'ni mang'it qabilasidan edi. Sharafuddin Ali Yazdiy ham amir Idikuning mang'it qabilasidan ekanligi to'g'risida yozadi. (Zafarnoma, v. 158 a).

415. Nashrda g'alat bo'lib, V. G. Tizengauzen ham o'z tarjimasida bu o'rinda xatoga yo'l qo'ygan. *Qarang*: СМИЗО, Т. I, стр. 457.

416. Ibn Arabshoh va qisman Nizomuddin Shomiyning (Zafarnoma, 125-bet) yozishicha, shuningdek, o'sha paytda Idiku haqida xalq o'rtasida tarqalgan rivoyatda ham shu zaylda gap yuritilsa-da, bu fikrlar g'alatdir. Aslida To'xtamishga qarshi isyon ko'targan Oltin O'rda xonlari tomonidan Idiku madad ko'rash uchun Temur huzuriga yuborilgan edi. Bu haqda batafsil ma'lumot olish uchun qarang. В. В. Радлов, Ярлыки Тохтамыша, стр. 6. Ibn Arabshohning ushbu noto'g'ri fikri ba'zi tadqiqotchilarni chalg'itishga ham sabab bo'lgan edi. Masalan, Г. М. Мелиоранский, Сказание об Едигее.

417. Qo'lyozma va nashrda boshqacha berilgan.

418. Nashrda: (ularning) boylari deyilgan.

419. **Bahru Qulzum** – Kaspiy dengiz nazarda tutiladi. Bu haqda yana qarang! Manger, 369-bet, 48-izoh.

420. Qur'on, 55-sura, 19-oyat.

421. **Iybir** – Sibir nashrda suqut.

422. «Yaramas nasroniylar yerlari» – V. G. Tizengauzen tarjimasida suqut. СМИЗО, Т. I, стр. 459.

423. Qur'on, 31-sura, 27-oyatdan.

424. Nashrda «yo'lboshlovchi» suqut.

425. Ushbu bayt arab shoiri an-Nobig'a az-Zubyoniy (vafoti VII asr boshlariga to'g'ri keladi) qalamiga mansub.

426. Qo'lyozmada xato berilgan.

427. **Ukoz** – Makka bilan Taif o'rtasidagi bir mavzening ismi bo'lib, har yili u joyda bozor (yarmarka) uyushtiriladi. U haqda yana qarang: Qomus al-a'lom, 4-jild, 3166-bet.

428. **Iroor** – bolalar o'yinining ismi. Bir bola (ko'chaga) chiqib tengdoshlarini uchratmasa baland ovoz bilan «iroor»deb (boshqalarni chaqiradi. Natijada, bolalar (uylaridan) chiqib ushbu o'yinni o'ynaydilar. *Qarang*: Muhit-ul-muhit, P-j. 1377-bet.

429. Xoja Abdumalik Samarqandiy – mashhur shoir va ulamolardan bo'lib, Amir Temur zamonida Samarqandda shayx-ul-islom edi. U ismiy taxallusi bilan she'rlar ham yozgan. U haqda qarang: Qomus al-a'lom, 4-jild, 3111-bet.

430. Astraxan.

431. Hofizuddin Muhammad ibn Nosiruddin Muhammad al-Qurdiy al-Bazzoviy al-Xorazmiy – mashhur olim va tarixchi, «al-Fatovi al-Bazzoviya» («al-Bazzoviy fatvolari») kitobining muallifi. Vafoti 827 (1423–1424) yil.

432. O‘zbekxon – 1312–1341-yillarda hukmronlik qilgan.

433. Jonibekxon – O‘zbekxonning o‘g‘li bo‘lib, 1341–1357-yillarda hukmronlik qilgan.

434. Qutbuddin ar-Roziy – mashhur ulamolardan bo‘lib, «Muhokamat bayn al-anom» nomli bir kitob ta’lif etgan. U Nosiruddin Tusiying hayotiga doir ba’zi kitoblarni ham sharh etgan. U haqda qarang: Qomus al-a’lom, 3-jild, 2241-bet.

435. Sa’duddin Taftazoniy – Islom dunyosida juda mashhur bo‘lgan bu olim 1322-yili Xurosonda, Niso shahri yaqinidagi Taftazon qishlog‘ida tug‘ilgan. U Temur xizmatida bo‘lib, uning ikromu ehtiromiga sazovor bo‘ldi. U tafsir, fiqh, mantiq, islom aqidalari va boshqa ilmlarda zamonasining yagona kishisi bo‘lib, ko‘pgina asarlar muallifidir. Taftazoniy 1389-yilda Samarqandda vafot etgan. U haqda kengroq ma’lumot olish uchun qarang: I. Abduldayev, H. Hikmatullayev, samarqandlik olimlar, 44–47 betlar.

436. **Hojibiya** – Shayx Jamoluddin ibn al-Hojibning «al-Qofiya» ismli asari bo‘lsa kerak. Shu asarga sharh yozganlar ko‘p. Jumladan, Jaloluddin Ahmad ibn Ali ibn al-G‘ijduvoni (vafoti noma’lum) ham bor. Hoji Xalifa, Kashf az-Zunun, «Qofiya» moddasiga qarang.

437. Qo‘lyozmadagi Ahmad al-Jandiy to‘g‘ridir. «Al-Osor» kitobining birinchi jildida ham Ibn Arabshoh bu olimni al-Xo‘jandiy deb xato ko‘rsatgani ta’kidlanadi. Asli uning to‘liq ismi Ahmad ibn Mahmud al-Jandiy bo‘lib, u 751 (1350–1351) yilda «al-Maqolid» ismida bir sharh yozgan. Qarang: al-Osor, birinchi jild. 24-bet.

438. Volga daryosi.

439. «Jonlarni olib (surib) ketadi». Jumlasini V. G. Tizengauzen batamom noto‘g‘ri «jonlarni quvontiradi» deb tarjima qilgan. Qarang: СМДЗО, Т. I. стр. 461.

440. Qo‘lyozmada Sayxun daryosi ham deyilgan.

441. Itil (Volga) daryosi ko‘zda tutilayotir.

442. Qo‘limizdagi qo‘lyozma va nashrda ushbu jumla yo‘q. Lekin Sandersning yozishicha, bu jumla qo‘lyozmalarda suqut. I. Yu. Krachkovskiy fikricha, Sanders «Ajoib al-maqdur»ning lotin tilidagi (Manger, 1. 383-bet) tarjimasidagi ushbu ortiqcha jumlaning ko‘chirib qo‘yaqolgan. Holbuki bu so‘zlar birorta

qo'lyozmalarda uchramaydi. *Qarang*: Английский перевод Истории Тимура, стр. 294.

443. Qo'lyozmada g'alat.

444. So'zma-so'z: oziq (jag') tishlariga;

445. Qur'on 21-sura, 96-oyatdan.

446. S u a l – merganlikda mashhur bo'lgan bir arab qabilasining nomi.

447. Qur'on, 22-sura, 11-oyatdan.

448. Qur'on, 15-sura, 94-oyatdan.

449. Qo'lyozmada xato bo'lib, «Aqboq» deyilgan. Bu ism «Aqtoy» To'xtamish amirlaridan birining ismi bo'lib, Ibn Arabshoh almashtirib qabila nomi deb yozgan. Bu haqda yana *qarang*: Золотая Орда и её падение, стр. 366.

450. Sharofuddin Ali Yazdiyning yozishicha ham Aqtoy ismli amir o'z odamlari bilan To'xtamish qo'shinidan ajralib, Rum yerlari tomon ketib, o'sha joylarda istiqomat qila boshlagan.

451. Temur va To'xtamish askarlari o'rtasida bo'lib o'tgan janglardagi qo'shinlar tartibi, ular qo'llagan jang uslublari haqida tarixchilardan Nizomuddin Shomiy, Sharofuddin Ali Yazdiy va boshqalar batafsil yozadilar.

452. Sharofuddin Ali Yazdiyning yozishicha, To'xtamish va Temur o'rtasidagi hal qiluvchi bu jang 1395-yil 14-aprel chorshanba kunida Terek daryosi buyida yuz bergan (Zafarnoma, v. 273 b).

453. Qur'on, 67-sura, 5-oyatdan.

454. Bu xusumat-u ladad uch kunga yaqin davom etdi – ushbu jumla qo'lyozmada suqut.

455. Qur'onning ba'zi oyatlariga ham ishora qilingan.

456. Qo'lyozmada: ular qabilalarini.

457. Sharofuddin Ali Yazdiyning yozishicha, Temur Azovni batamom talagach, g'ayri musulmonlar bo'lgan shahar ahlini qirib tashlashni amr qilgan.

458. Nashrda: Sarabxuy deb xato berilgan. Bu o'rinda Saraychuq shahri ko'zda tutilayotir.

459. Qur'on, 61-sura, 12-oyat.

461. Kur'on, 59-sura, 16-oyatdan.

462. Qur'on, 38-sura, 3-oyatdan.

463. Qur'on, 25-sura, 27-oyat.

464. Qo'lyozmada: «quvvati».

465. Ikki sher va ikki kulfatdan Idiku va To'xtamish nazarda tutiladi.

466. Jabala (Ibn al-Ayham)–arab tarixchilari uni g'assoniylarning oxirgi podshohi deb hisoblaydilar. U xalifa Umar (634–643) davrida islom diniga kirgan. Vafoti 644-yil. (Munjid, 131 -bet.)

467. Bani G'asson (G'assoniylar)—asli yamanlik bir arab sulolasi. Ular ilgacha Xavaron, Sharqiy Iordaniya, Livan yerlarida yashaganlar. G'assoniylar masixiylar bo'lib, keyinchalik ular islomni qabul qilganlar (Munjid, 1991).

468. Qora Bug'don—bu haqda Manger nashridan (1-jild),

413-betdagi, 30-izohga qarang.

469. Qo'lyozmada xato berilgan.

470. Nashrda: «Temur» soʻzi ortiqcha.

471. To'xtamishning o'limi haqida har xil fikrlar mavjud. Tarixchi Muhiyiddin Natanziyning yozishicha, To'xtamish 800 hijriy yilida (24 (IX) 1391-1392) IX-1398 y.). Tulin (Tyumen) chegarasida o'z ajali bilan o'lgan. (H. Tizenгаузен, СМІЗО, т. II, стр. 237). Ammo To'xtamishning, 1405-yil yanyov oyida Xitoyga tomon yurish qilgan Temur O'torda turganida unga elchi turkida o'z navkari Qoraxo'jani jo'natgani ham tarixdan ma'lum. (Sharofuddin Ali Yazdiy, Zafarnoma, v, 469-6). Umuman, bu to'g'rida kengroq ma'lumot olish uchun qarang: Золотая Орда и её падение, стр. 383-384.

472. Bu ism nashrda va qo‘lyozmada ikki xil berilgan.

473. Nashrda xato: «Qublig'».

474. Mangerda boshqacha shaklida berilgan.

475. Uning hukmronlik yillari (1410–1412).

476. Bu haqda Abdurrazzoq Samarqandiy ham yozadi. *Qarang*: В. И. Тизенгаузен, СМИЗО, т. II, стр. 193.

477. J a l o l – To‘xtamishning o‘g‘li Jaloluddin nazarda tutiladi.

478. Bu to'g'rida yana qarang: Nikonovskaya letopis', str. 125.

479. Nashrda xato. Temur(xon) o'z harbiy boshliqlaridan biri G'azonning amri bilan uning bir navkari tomonidan 1412-yilda o'ldirildi. Qarang: В. И. Тизенгаузен, СМИЗО, т. II, стр. 253-254.

480. Idiku o'limi haqida kengroq ma'lumot olish uchun qarang. Золото Орда и её падение, стр. 403–405; Б. А. Ахмедов, Государство кочевых узбеков, стр. 118.

481. Muallif bu o'rinda chalkashlikka yo'l qo'ygan. Saroychuq shahri Ural daryosining quyi oqimida joylashgan bo'lib, Sayxun bilan hech yaqinligi yo'qdir. Bu o'rinda Sayxun deb Yoyiq (Ural) daryosi ko'zda tutiladi.

482. Sal oldinroq bu haqda to'xtalgan edi.

483. Nizomuddin Shomiy Temurning Samarqandga qaytish tarixini 799 hijriy yili (5.X. 1396–23.IX. 1397) deb ko'rsatadi, (Zafarnoma, 167-bet).

484. Nashrda Ozarbayjon deb xato ko'rsatilgan.

485. Mangerda va Sandersda xato berilgan.

487. Bu to'g'rida birmuncha farq bilan Nizomuddin Shomiy (Zafarnoma, 103–104-betlar) ham shu tariqa hikoya qiladi.

488. Nashrda g'alat berilgan.

489. Qo'lyozmada al-Kashk shaklida berilgan.

490. **Qaysariya** – Falastinda joylashgan bir shahar bo'lib, hozirgi vaqtda undan faqat xarobalar qolgan.

491. **To'qot** – Turkiyadagi bir shahar bo'lib, azaldan mis va teri bilan tijorat yurgizishda mashhurdir.

490. **Sivos** – Turkiya hududidagi mustahkam bir shahar bo'lib, ajoiib tabiatli, havosi va turli-tuman mevalari bilan shuhrat qozongan. Uning ahli musulmon va xristianlardan tashkil topgan. (Ал-Бакуви, Талхис ал-асар, стр. 93).

491. Nashrda: filiklari.

492. Qur'on, 2-sura, 249-oyat.

493. Qur'on, 39-sura, 46-oyat.

494. Qur'on, 6-sura, 93-oyatdan.

495. Qur'on, 18-sura, 79-oyatdan.

496. Qur'on, 19-sura, 98-oyat.

497. Qo'lyozmada: al-Fozil Badruddin ibn Alouddin Fazlulloh.

498. Qur'on, 3-sura, 26-oyat

499. Qur'on, 109-sura, 1–2-oyatlar.

500. Qur'on, 2-sura, 89-oyatdan.

501. Qur'on, 82-sura, 1-oyat.

502. Qur'on, 3-sura, 169-oyat.

503. Qur'on, 2-sura, 249-oyat.

504. Qur'on, 5-sura, 56-oyat.

505. Qur'on, 19-sura, 90-oyat.

506. Qur'on, 19-sura, 79-oyat.

507. **Xulaku** – Eronda saltanat yuritgan mo'g'ul hukmdorlaridan (1256–1265).

508. **Nosiruddin Tusi** (1201–1274)–Sharqning mashhur astronom va matematiklaridan. U haqda kengroq ma'lumot olish uchun qarang: Г. Д. Мамедбейли, Основатель маргаринской обсерватории, стр. 23–33.

509. Boshqa manbalarda Shom noibi Tanamning Temurga qarshi yurishga otlanganligi xususida hech bir ma'lumot uchratmadik. Aksincha, o'z mavlosi Misr sultoniga isyon bildirib, u Damashqdan chiqib Halabga tomon yurib, uni egallagani va keyin Damashqqa qaytgani ma'lum. Ehtimol Ibn Arabshoh ushbu yurishni ko'zda tutayotgandir.

510. Qur'on, 33-sura, 25-oyatdan.

511. Qur'on, 24-sura, 35-oyatdan.

512. Feruzshoh – Dehli sultonligining Tug'loqlar dinastiyasi (1320-1413) dan bo'lgan hukmron. Hukmronlik qilgan yillari 1351–1388.

513. Nashrda barcha o'rinlarda Shorangxon deb berilgan.

514. Temurning Hindistonga yurishi davrida Dehli sultonligida mavjud bo'lgan hokimiyat uchun kurash, tarqoqlik va parokandalik haqida kengroq ma'lumot olish uchun qarang: Н. К. Синха, А. Ч. Бенерджи. История Индии, стр. 121–185.

515. Qo'limizdagi qo'lyozma va nashrda «Temur» deb berilgan. Fikrimizcha bu g'alat, tekst taqozosi ham shuni tasdiqlaydi. Shu sababli biz uni Mallu deb tuzatib o'qidik. Manger (460-bet, 17-izoh) va Sandereda ham shu yo'sinda tuzatilgan.

516. Temurning Hindistonga yurishi va bu yurish paytida ikki tomon o'rtasida sodir bo'lgan urush va to'qnashuvlar haqida tarixchi G'iyosiddin Ali (Дневник похода, стр. 59–174) mufassal yozadi.

517. Nashrda: yo'q qilish, o'ldirish deb berilgan.

518. **Hind qilichi** – Musulmon tarixchilari nazdida hind qilichi g'oyatda o'tkir qilich sifatida tasavvur qilinadi.

519. Sind olovi –nashrda xato berilgan, asli Sinddagi jazirama issiq e'tiborga olinib, Sind olovi deb keltirilayotgan bo'lsa kerak.

520. Nashrda: vasfida.

521. **Xatt nayzasi** – Xatt Omandagi bir mavzening nomi bo'lib, u o'zining nayzasi bilan mashhur bo'lgan. Yoqut Hamaviyning (Mujam ul-buldon, 3-jild, 449-bet) yozishicha, nayzalar Hindistondan keltirilgan va u yerda (Xattda) to'g'rilanib, keyin arablarga sotilgan.

522. **Xalanj (kamon) o'qi** – Xalanj, Hindiston va Siyn atroflarida bitadigan bir daraxtning ismi. Uning yog'ochi g'oyat qattiq bo'lib, undan asosan yog'och idishlar, shuningdek kamon yasaladi. Xalanj kamon o'qi deb o'shanga nisbatan beriladi.

523. Qo'lyozmada: «zarb» deb berilgan.

524. Bu haqda kengroq ma'lumot olish uchun «Muhit ul-muhit»dan (hisob faniga oid) «vafq» moddasiga qarang: 2-jild, 2272-bet.

525. Quyosh.

526. Qur'on, 8-sura, 48-oyatdan.

527. Qo'lyozmada yana qo'shimcha: «hamoqati mavjudligidan» ham deyilgan.

528. **Abraxa fili** – Yaman hokimi Abraxa 570-yilda Makka qurayshlariga qarshi urush boshlab, bu urushda u fillardan foydalangan. Shu sababli 570-yil fil yili deb ataladi.

529. **Bani Uqaysh** – ushbu qabila haqida boshqa manbalarda biror ma'lumot uchratmadik.

530. «O'z haydovchilarini ag'natib, ustlarida o'tirganlarni yiqitib bo'ynini undirib» so'zlari. Qo'lyozmada suqut.

531. Qur'on, 105-sura, 3-oyat.

532. Qur'on, 10-sura, 27-oyatdan.

533. **Xama** – Temurning Hindistonga qilgan yurishiga maxsus asar bog'ishlagan tarixchi G'iyosiddin Ali Xumu degan shahar va daryoni zikr qiladi.

534. Nashrda shu so'z ortiqcha.

535. G'iyosiddin Alining yozishicha («Дневник похода», стр. 176–187), Temur Hindistondan 1399-yilning mart oyida qaytib, aprelning oxirida Samarqandga yetib kelgan.

536. Temurning o'z askari bilan Samarqanddan chiqib Shomni ko'zlab jo'nashi 802-yilning boshlariga (1399-yil, sentyabr-oktyabr) to'g'ri keladi.

537. Iroq hokimi Sulton Ahmad Temurning Arab Iroqiga qarshi birinchi yurishi (1395-yil) vaqtidan boshlab goh, Shom yerlarida, goh Misr sultoni Barquq huzurida boshpanoh topib yurgandan keyin Misr sultonn yordamida Bag'dodda, o'z mulkida qaror topib, uning nomi bilan pul zarb qilgan edi.

538. Qo'lyozmada ortiqcha jumla berilgan.

539. **Tabuk** – Damashqdan Madinaga boradigan yo'l ustidagi bir shahar. Shomda bo'lgan rumlilar 630-yilda o'sha atrofdagi arablarga qarshi tashviq qilgan. Natijada, Muhammad payg'ambar (s. a. v.) ularga qarshi jihodga otlangan. Tabuk yaqinida bo'lgan bu jihodga borishdan bosh tortgan va shu yurish uchun xayr-sadaqa chiqarishni istamagan arablar ham bo'lgan. Bu haqda Qur'on, 9-sura, 38–107-oyatlariga ham qarang.

540. Temurning uchinchi o'g'li Amiranshoh, Xuroson hokimi bo'lib, u Hirotda turardi. 1393-yilda Temur o'g'liga yana qo'shimcha yerlar berdiki, natijada keng viloyatlar, jumladan Bag'dod va Ozarbayjonni o'z ichiga olgan Shimoliy Eron yerlari ham uning hukmiga topshirilgandi. Sharafuddin Ali Yazdiyning (Zafarnoma, 349 b) yozishicha, shu paytda (1399-yil) Samarqandga Amiranshohning xotini Sevinbeka kelib, erining nodurust xatti-harakatlari ustidan Temurga shikoyat qilgan va uning ichkilikka berilib (o'z otasiga qarshn) isyon bildirish haqidagi niyatlarini Temurga yetkazgan. Fikrimizcha, Ibn Arab-

shoh, Amiranshohning shu zayldagi harakatlarini birmuncha mubolagʻa bilan maktub haqidagi ushbu afsonaga yoʻygan boʻlsa kerak. Har holda Amiranshohning otasiga maktubi haqida manbalarda biror xabar uchratmadik.

541. **Shaddod** – zolimlikda dong chiqargan bir podshohning nomi.

542. **Hamon** – Firʼavning vaziri. U haqda Qurʼonda ham zikr qilinadi.

543. **Firʼavn** – Qurʼonda (28-sura, 38-oyat) zikr qilinishicha, u amirliklarning podshohi boʻlib, ularga goʻyo xudoga sigʻingandek oʻziga sigʻinib, amr qilgan.

544. **Qorun** – Qurʼon, 28-sura, 76-oyat; 29-sura, 39-oyatda zikr qilingan gʻoyatda badavlat kishi. Uning boyliklari shuqadar benihoya koʻp boʻlgan, xazina kalitini bir nechta odam bir joydan ikkinchi joyga olib qoʻya olmaganlari. Muso paygʻambarga qarshilik izhor etgani uchun uni yer «yutib» yuborgan rivoyat qilinadi.

545. **Buxtannasr** – Qaldoniylarning podshohi boʻlib, miloddan avvalgi 604–581-yillarda Misrga bir necha marta gʻorat-u hamlalar qilgan. U Ierusalim (quddus)ni fath qilib, uni yondirgan.

546. **Qaysar** arablar nazdida Vizantiya (Rum) hukmdorlari shunday ataladi.

547. **Xusrov** – fors podshohlarining unvoni. Jumladan, sosoniylar sulolasining ikki mashhur hukmdori Xusrav I Anushirvon (531–579) va Xusrav II Parviz (590–628)ga ham ishora.

548. **Tubba** – Yaman podshohlarining lakabi.

549. **An-Najashiy** – Habash podshohlarining laqabi.

550. **Fagʻfur** – Xitoy imperatorlarining unvoni.

551. Bu ibora nashrda boshqacha shaklida berilgan.

552. Qoʻlyozmada: (senga) «kitoat qilsa» deb berilgan.

553. Ushbu misra qoʻlyozmada birmuncha keyinroq keltirilgan.

554. Bu haqda Qurʼon, 31-sura, 12-oyatiga qarang.

555. **Lubad** – Od qabilasi luqmoni (etti) qirgʻiylaridan oxirgisining ismi boʻlib, unga yetti qirgʻiy umri ato qilingan (Muhit ul-muhit, Lubad moddasi).

556. **Dovud** – afsonaviy paygʻambar Sulaymon (a. s.)ning otasi.

557. Qurʼon, 27-sura, 17-oyat, 21-sura, 81-oyatga ham ishora.

558. Ikkala mashriq quyoshning yozda va qishda tuluʻ etadigan oʻrni.

560. **Ikkala magʻrib** – quyoshning yozda va qishda gʻurub etadigan oʻrni.

561. Qurʼon, 18-sura, 93-oyatiga ham ishora.

562. **Zulqarnayn** – Sharqda Iskandar Zulqarnayn nomi bilan mashhur boʻlgan Makedoniya podshosi, Aleksandr Makedonskiy (eramizdan avvalgi 336–323-yillar). Unga qarashli mulklar Sharq Gʻarbda boʻlganligi sababli u «Zulqarnayn» – «ikki shoxli» deb atalgan.

563. Qur'on, 21-sura, 107-oyatdan.
564. Qur'on, 9-sura, 40-oyatdan.
565. Al-Buroq – Hadisda keltirilishicha, bu qanotli ulov Muhammad puyrambar bilan Quddusdagi Masjid al-Aqsoga uchib kelgan.
566. **Masjid al-Harom** – Ka'ba (Makka)dagi masjid.
567. **Masjid al-Aqso** – lug'aviy ma'nosi – eng uzoq masjid. Quddusdagi katta bir jome.
568. Qur'on, 48-sura, 2-oyatdan.
569. Qur'on, 54-sura, 1-oyatdan.
569. Nashrda: unga tomon talpindi.
570. Qur'on, 41-sura, 42-oyat.
571. Qur'on, 93-sura, 4–5-oyatlar.
572. Ikki Umar – choryolardan Abu Bakr va Umar ko'zda tutiladi.
573. Qur'on, 78-sura, 12-oyat.
574. **Iram zot ul-imod** – Qur'on, al-Fajr surasi 7-oyatida zikr qilingan bo'lib, lug'aviy ma'nosi «ko'p ustunli Eram» demakdir.
575. Arablarda mashhur bir ibora.
576. Qutb al-Mousiliy – ushbu mashhur naychi boshqa manba va adabiyotlarda, jumladan Alisher Navoiyning «Majolisun-nafois» (168–169-betlar) asarida ham Qutb Noyi nomi bilan mashhur.
577. Is'hoq – Is'hoq al-Mousiliy (767–850) Abbosiylar davrining eng mashhur qo'shiqchilaridan. Qo'shiq aytish va ud chalish borasida u tengi yo'q mohir bo'lgan.
578. Abdulqodir al-Marog'iy – forsha manbalarda Xoja Abdulqodir Go'yanda nomi bilan ataladigan mashhur musiqachi, hattot va musavvir.
579. Alisher Navoiyning («Majolisun-nafois», 168-bet), yozishicha, Amiranshohning yo'ldan og'ishida asosiy sababchi uning uch nadimi bo'lib, ulardan biri Xoja Abdulqodir edi. U Temur jazosidan qochib, qalandar bo'lib, o'zini devonalikka solib, mulkdan-mulkga o'tib yurgan va shu tariqa qutulib qolgan.
580. Sharafuddin Ali Yazdiyning (Zafarnoma, v. 352 a) bu to'g'rida yozishicha, Temur o'g'li Amiranshohni mansabidan ozod etib, uning maslahatgo'yilari va ayshu ishratdagi sheriklarini qatl qilgan.
581. Bu o'rinda ishlatilgan so'z bir diniy istiloh bo'lib, aslida Qur'onning hammaga ham ravon, tushunarli bo'lmaydigan suralari shunday deb ataladi.
582. Turkman qabilasi bo'lgan qoraquynlilarning boshlig'i Qora Muhammad o'ldirilgandan keyin o'g'li Qora Yusuf otasi o'rmini egallab, uzoq yillar Temurga qarshilik kursatdi. Bu kurashda Sulton Ahmad unga ittifoqdosh bo'lib, ko'p yillar ular birgalashib harakat qildilar.

583. Qo'lyozmada: «bir kun» suqut.

584. **Madinat us-Salom** – Bag'dod shahrining nomlaridan.

585. 802-yilning oxirlarida (1399-yil iyul) Temurning Sivos tomoniga qarab o'tlanganligini bilgach, Sulton Ahmad Qora Yusuf bilan birga o'z ahli-avlodlari, mol-dunyo nafoislarini olib Rumga qarab ketdi. Bag'dodda esa Farraj ismli kishini valiy qilib qoldirdi.

586. Misr sultoni Abu Said Barquq, Ibn Hajar al-Asqaloni (Inba ul-g'umr, 463 bet) yozishicha, 801-yil shavvol oyining to'qqizinchisi, shanba (1399-yil 14-iyul) kunida, Ibn Do'qmoq (Iqd al-javohir, 328-bet) yozishicha, mazkur yil va oyning o'ng beshinchisi (1399-yil 20-iyun), juma kunida vafot etgan.

587. Ibn Hajar al-Asqaloni yozishicha. Oq quyunli turkmonlarining amiri Usmon Qorayluk bir necha marta Sivos ustiga g'orat qilib uni talagach, Sulton Burhonuddin unga qarshi chiqqan va o'rtalarida voqe bo'lgan jangda sulton qatl etilgan (Inba ul-gumr, 456-bet).

588. Turkmon Qora quyunlilarining amiri Qora Yusuf oq quyunlilar bilan bo'lgan jangda 1420-yilda o'ldirilgan edi. (К. Э. Босворт. Мусульманские династии, стр. 221–222).

589. Misr va Shom sultoni malik al-Muayyad Shayx Abu-l-Fath, G'iyosiddin 1421-yilda vafot etgan Munjid, 5178-bet.

590. Qo'lyozmada Aratna, nashrda Arasna. Sandersda Artata shaklida keltirilgan bo'lsada, aslida XIV asr o'rtalarida Kichik Osiyoda tashkil bo'lgan «Artana davlati» deb atalmish davlat ko'zda tutilayotir. Uning poytaxti Sivos bo'lgan. Qofiyaga rioya qilinib ushbu jumla bir qadar noaniq tuzilgan.

591 Qo'lyozmada: «sharaffi» suqut.

592. Qo'lyozmada barcha o'rinlarda «Ji Keldi» shaklida berilgan.

593. Nashrda: boshqacha berilgan.

594. Qur'on, 21-sura, 22-oyatdan.

595. Hadisda keltirilishicha, bu, tangri o'zi xohlagan kishisining bo'yniga soladigan g'oyatda shiddatli azob bo'lib, undan faqat tangrigina xalos qilarmish.

596. **Amosiya** – Kichik Osiyo (Turkiya)dagi bir shahar.

597. Qo'lyozmada «nurlari» suqut.

598. **Huld** – Jannat (abadiyat) bog'i.

599. **Q o z i B u r h o n u d d i n**.

600. Tammuz (iyul) oyidagi kuchli haroratga ishora.

601. Bu o'rinda oftob burjlaridan beshinchi, Asad (sher) burjiga ham ishora.

602. Qo'lyozmada: «turkmon» suqut.

603. Bu haqda batafsil ma'lumot olish uchun qarang: Ibn Hajar al-Asqaloni. Inba ul-g'umr, 456-bet.

604. Nashrda keyingi so'z ortiqcha.

605. Makkadagi Ka'bani o'rab turgan masjid ul. Harom pardalari.

606. Qo'lyozmada: «saqla» deb berilgan

607. Bu o'rinda quyidagi tarixiy voqeaga ishora qilinayotir: Buvayhiy (ular haqida qarang: K. Э. Босворт. Мусульманские династии, стр. 137–140) hokimlaridan bo'lgan Adud-ud-Davla 980-yilda o'z inisi Ray hokimi Faxr ul-Davlaning mulkini bosib olgach, u qochib Jurjon hokimi Qobus ibn Vushmagir (vafoti 1012-yil) huzuriga kelganda, u unga izzat-ikrom ko'rsatib, boshpana beradi (Ibn al-Asir, Tarix ul-komil, VIII jild, 256–257-betlar). Ammo Qobusning bu ishi Faxr ud-Davlaning g'azabini qo'zgab, oqibatda Qobus o'z taxti Jurjondan badarg'a qilinadi. Adud ul-Davla vafotidan (982-yil) keyin yana o'z taxtiga o'tirgan Faxr ud-Davla Jurjonni Qobusga qaytarmoqni niyat qilganda vaziri as-Sohib ibn Abbod uni bu yo'ldan qaytaradi. Binobarin, yaxshilikka yaxshilik qaytmay, Qobus 998-yilgacha o'z mulkidan mahrum bo'lib, Nishopurda quvg'inda yashaydi.

608. Ushbu jumla qo'lyozmada noqis. Sulton Ahmadning qatli haqida yana qarang: Abdurazzoq Samarqandiy, Matlayi sa'dayn, 196–197-betlar.

609. Iroq olimi Abbos al-Azzaviyning (Tarix ul-Iroq, 237-bet) ko'rsatishi-cha, uning asl ismi Abdulaziz bo'lmay, balki Aziz bo'lgan. U haqida yana qarang: Ч. А. Стори, Персидская литература, ч. II, стр. 1253–1254.

610. Qo'lyozmada: «loydan» sukut.

611. Qur'on, 11-sura, 43-oyatdan.

612. Nashrda xato berilgan.

613. Qo'lyozmada: «Menga» so'zi noqis.

614. Qo'lyozmada: Muhammad ibn Sabuk taytin deb xato bergan.

615. Abu Nasr Muhammad ibn Abduljabbor Utbiyning (961–1036) Mahmud G'aznaviy (998–1030) uning laqabi «Yamin ad-davla va amin al-milla»ga bag'ishlangan «Tarixi Yaminiy» kitobidir. Mazkur asarning bir nusxasi (inv. № 3252) O'z FA Sharqshunoslik institutining qo'lyozmalar fondida saqlanmoqda.

616. So'zma-so'z: Ichimligi mazali.

617. «As-Sihah» sohibi – Abu Nasr Ismoil Javhariy, u Turkiyada tugilib, taxminan 1005-yilda Nishopurda vafot etgan. Javhariy mashhur qomus mualliflaridan hisoblanib, «as-Sihah» nomli qirq ming so'zni o'z ichiga olgan qomus ta'lif etgan. U melanxoliya (suvaydo) kasaliga muhtalo bo'lib, oqibatda o'zini tomdan tashlab halok bo'lgan. (Munjid, Javhahariy moddasi).

618. Bu o'rinda totorlar deb ilgaridan, ya'ni mo'g'ullarning birinchi yurishidan beri Kichik Osiyoda o'rnashib qolgan totor guruhlarini ko'zda tutilayotgan.
619. Qo'lyozmada xato berilgan.
620. So'zma-so'z: Temur ovratini qichitdi.
621. Bir tarixiy voqeaga ishora bo'lib, uni hozircha aniqlay olmadik.
622. Qo'lyozmada barcha o'rinlarda Abu Yazid shaklida kelib, Boyazid arabcha Abu Yazidning turkchaga aylantirilgan shaklidir.
623. Ibn Shihnaning (Ravzat ul-manozir, 208-bet) yozishicha, Qozi Burho-nuddinning vafoti xabarini eshitgach, turk sultoni Boyazid qo'shin bilan kelib uni egallagan.
624. Ushbu bayt qo'lyozmada noqis.
625. Bu haqda kengroq ma'lumot olish uchun qarang: А. Д. Новиков. Истории Турции, стр. 34–37.
626. Nashrda g'alat berilgan.
627. Misr sultoni Malik az-Zohir Abu Said Barquq vafotidan (1399-yil) keyin uning o'rniga o'n yoshli o'g'li Nosir Faraj taxtga o'tirgach, Damashq noibi Tanam sultonga itoatdan bo'yin tovlab, isyon elon qildi va Shomning ayrim noiblari bilan ittifoq tuzib, sultonga qarshi urushga shaylandi. Lekin sulton Faraj bilan bo'lgan urushda u mag'lub bo'lib, Shom yana to'lig'icha Misr sultoni itoatiga qaytdi. (Ibn Tagriberdi, «An-Nujum az-zohira», 199–210-betlar).
628. Nashrda: Sha'bon so'zi noqisdir.
- 629 Qo'lyozmada: bu so'z noqisdir.
630. Misr sultoni Faraj Tanam ustidan g'alabaga erishib (bu haqda 627-izohga ham qarang), amirlari bilan birgalikda uni asirga oladi. So'ngra Tanam va ko'pchilik amirlar 802-yilning sha'bon va ramazon oylarida (1400 yil, mart-aprel) Damashqda, qatl qilinadi (Badrud-dn al-Ayniy, Iqd al-jumon 108-bet).
631. Qo'lyozmada: «biz fath qilamiz».
632. **Badr (qudug'i)** – Makka bilan Madina o'rtasida joylashgan bir suv loqning nomi bo'lib, islomning ilk davrida uning atrofida din yo'lida mashhur urush bo'lgan. Bu urushda islom tarafdorlaridan ko'p kishi halok bo'lgan.
633. Qur'on, 2-sura, 259-oyatdan.
634. Qur'on, 101-sura, 4-oyatdan.
635. **Hisori shodmon** – U haqda qarang: Sami, Tarix-i salatin-i mangitiya, стр. 134, прим. 38–39.
636. **Jabal** – Ray bilan Tabariston o'rtasida joylashgan torlik bir viloyatning nomi.
637. **Jibol**–lug'aviy ma'nosi: tog'lar, o'rta asrlarda Shimoliy Eronning (Hamadon, Kurdiston va hokazo) qator tog'li rayonlari shu nom bilan atalgan.

638 **Talqon** – Eronning gʻarbida, Qazvin yaqinidagi viloyat.

639. **Xuz(iston)** – U haqda qarang: Ал-Бакуви, Талхис ал-асар, стр. 35.

640. Zaharli ilonlarning bir turi.

641. Nashrda: «chuvalchanglari» noqis.

642. **Tayolisa** – «Taylason»ning jami. Taylason, mashoyix va ulamolardan maxsus kishilar kiyadigan yashil (koʻk) rangdagi kiyim boʻlib, odatda uni ajamliklar kiygan. (Munjid, 469-bet). Shahrazur – Kurdistondagi chiroylik mavze boʻlib, Arbil va Hamadon oʻrtasidagi togʻlar oraligʻida joylashgan.

643. **Askar Mukram** – Huziston tomonlardagi shahar, unda X asrda pul zarb etilgan. Zamon oʻtishi bilan u xarobaga aylangan. Jundiy Sabur – Huzistondagi bir shahar. Uni Sabur ibn Ardasher bunyod etganligi sababli unga nisbat berilib shunday ataladi. Yaʼjuk va Maʼjuj – obod, maʼmur oʻlkalarni vayron qilib, gʻoyatda vahshiyliklari bilan kishilarni dahshatga solgan afsonaviy qabilalar.

647. Qoʻlyozmada: «emiruvida» deb berilgan.

648. Ushbu jumla qoʻlyozmada noqis.

649. Bu oʻrinda garchi qoʻlyozmada «etib keldilar», nashrda «ravona boʻldilar» degan farq bilan berilsa ham, Saydi Sudunning askarlari bilan Damashqdan chiqishi va Halabga yetib kelishi 803-yil safar oyida (1400-yil sentyabr-oktyabr) yuz bergani boshqa manbalarda ham taʼkidlanadi.

650. **Bahasna** – Turkiyaning sharqidagi Malatiya sanjaqiga qarashli shahar boʻlib, Misr mamluklari (1250–1517-yillar) davrida sodir boʻlgan gʻoratlarga qarshi turishda mustahkam qalʼalardan biri hisoblangan.

651. **Malatiya** – oʻrta asrlarda mustahkam qalʼaga ega boʻlgan shahar. Hozirgi vaqtda Turkiyaning janubida, Frot daryosining yuqori oqimlaridagi shu nomli viloyatning bosh shahri.

652. **Qalʼat ur-Rum** – Qalʼat ul-muslimin (Musulmonlar qalʼasi) nomi bilan ham ataladigan bu mustahkam qalʼa Frot daryosining gʻarbiy sohilida, Bira (Suriya) qishlogʻining muqobilida joylashgan. (Ibn Tagʻriberdi, an-Nujum az-zohira, 265-bet, 4-izoh).

653. **Hajjoj ibn Yusuf** (661–714) – U avval Hijozda, soʻngroq Iroqda hokimlik qilgan (694–714). Iroqda Vosit shahrini bunyod etgan.

654. **Tabala** – Yamanda joylashgan bir shahar. Hajjojga Tabala arziyas masalining tarixi shuki, dastavval unga Hajjoj ibn Yusuf hokim, qilib tayinlandi. Hajjoj kelib unga kirmasdan (uni) arziyas hisoblab orqasiga qaytib ketadi. Mana shundan ushbu masal naql qilinadi.

655. **Ayntob** – Turkiyadagi bir shahar boʻlib, Halabdan 132 km masofada joylashgan.

656. Nashrda: «Chiqib» deb berilgan.

657. Qo'lyozmada «Iljayish» deyilgan.

658. Turkmonlar – Mosul hokimi Qora Yusuf turkmonlari ko'zda tutilayotir. Bu haqda yana qarang: Abdurrazzoq Samarqandiy. Matlayi sa'dayn, 1-jild, v. 164 a.

659. Qo'lyozmada: «Sulton huzuriga» so'zi noqis.

660. O'sha davr tarixchilari Badruddin al-Ayniy (Iqd al-jumon 127-bet), Ibn Hajar al-Asqaloniyy (Inba ul-g'umr, 528-bet). Temur maktubini bir qadar farq bilan keltiradilar.

661. Qo'lyozmada: talabgor bo'lib.

662. XIII asrning o'rtalaridan to XVI asrning boshlari (1517-yilgi turklar istilosi)gacha Misrda mamluklar hukmronlik qildilar. Mamluklar davrida asosan ikki xil sultonlar: baxriylar (1250–1390) va burjiylar (1382–1517) hukm yurgizdilar. Burjiylarning nasabi Kavkaz cherkaslaridan kelib chiqqan bo'lib, bu o'rinda Arabshoh, keltirgan maktubda Temur Misr sultoni Nosir Farajning nasabiga ishora qilayotir.

663. Temurning ushbu maktubini, tarixchi Badruddin al-Ayniy (Iqd al-jumon, 127-bet) to'laroq bayon qilib, uning yozishicha, maktub faqat Halab noibi Temurdosh nomiga yuborilgan.

664. Ibn Hajar al-Asqaloniyyning (Inba ul-g'umr, 530-bet) yozishicha, Halab noibi Temurdosh Temur maktubidan Saydi Sudunni voqif etgach, o'sha zahotiyoq u elchiga hamla qilib, uning boshini kesadi.

665. Qur'on, 72-sura, 9-oyatdan.

666. Ushbu jumla qo'lyozmada noqis.

667. Nashrda bu so'z tushirib qoldirilgan.

668. Nashrda «piyodalar» deb berilgan.

669. Bu o'rinda so'z o'yini bo'lib, Misr sultoni Farajga (lug'aviy ma'nosi «erkinlik», «xotirjamlik»dir) ham ishora.

670. Qur'on, 8-sura, 46-oyatdan.

671. Qur'on, 3-sura, 200-oyatdan.

672. Shayx Jaloluddin Umar ibn Muhammad al-Xaboziy al-Xo'jandiyning (vafoti 1272-yil) fiqh, usuliga oid «**Mug'ni**» nomli kitobiga ham ishora.

673. Abu-l-fazl Majduddin Abdulloh, ibn Mahmud ibn Mavdud al-Mousiliyning (vafoti 1281-yil) «Muxtor fi furu' al-hanafiya» nomli kitobiga ham ishora.

674. Hofizuddin an-Nasafiy nomi bilan tanilgan shayx Imom Abu-l-Barakot Abdulloh, ibn Ahmadning (vafoti 1310-yil) qalamiga mansub. «Manor ul-anvor» nomli fiqh usuliga oid mashhur asariga ham ishora.

675. «Kifoya» nomi bilan boshlanadigan (yoki ataladigan) kitoblari ko'p bo'lib, ehtimol bu o'rinda muallif nazarda tutayotgan «Kifoya» Abu Homid Muhammad ibn Ibrohim as-Suhayliy al-Jo'ramiyning (vafoti 1226-yil) «Kifoya» nomli asaridir.

676. Marg'ilonlik taniqli olim Burhonuddin Ali ibn Abu Bakr al-Marg'iloniyning (vafoti 1197-yil) «Hidoya fi-l-furu'» nomli mashhur asariga ham ishora.

677. «Nihoya» nomi bilan boshlanadigan har xil asarlar ko'p bo'lib, bu o'rinda muallif adib Abu Mansur Abdulmalik as-Saolibiy an-Niysopuriyning 1204-yilda Niysopurda ta'lif etgan «Nihoya fi-l-kifoya» asarini ko'zda tutsa kerak.

678. Burhonuddin Ali ibn Abu Bakr al-Marg'iloniyning «Bidoyat ulmubtado fi-l-furu'» asariga ham ishora.

679. Hofizuddin an-Nasafiyning (u haqda 674-izohga qarang) «Kanz uldaqoiq fi furu' al-hanafiya» nomli kitobiga ham ishora.

680. Imom al-Hofiz Abu Abdulloh, Muhammad ibn Ismoil al-Buxoriyning (vafoti 870-yil) «Sahih al-Buxoriy» nomli hadislariga bag'ishlangan «Jome' us-saxiyx» asariga ham ishora.

681. Imom Burxon Mahmud ibn Ubaydulloh al-Xamuliyning «Viqoyat ur-rivoya fi masoil ul-hidoya» nomli asariga ham ishora.

682. Nahviy olim ibn Molik Muhammad ibn Abdullohning (vafoti 1273–1274-yillar) «al-Kofiyat ash-shofiyat fi-i-nahvi» nomli asariga ham ishora.

683. Arab tilida mavjud bo'lgan «kasal (illatli) fe'l» deb atalmish grammatik istilohga ham ishora.

684. Arab tili grammatikasidagi maxsus istiloh hisoblangan «ikkala» «ikki» marta ko'paytirishga ham ishora.

685. Arab tilida grammatik istiloh hisoblangan «turlash», «tuslashga ham ishora.

686. Shayx ibn al-Hojibning (vafoti 1248-yil) sarf ilmiga oid «Shofiya» nomli asariga ham ishora.

687. Shayx ibn al-Hajibning nahv ilmiga oid «Kofiya» nomli asariga ham ishora.

688. Qur'on, 8-sura, 15-oyatdan.

689. Bu o'rinda forscha so'z ishlatilgan.

690. Qo'lyozmada: «qo'rqqoligi va makri» so'zlari noqis.

691. Qo'lyozmada: bekitdilar.

692. Qo'lyozmada: og'irlashtirib.

693. Lashkarni «beshlik» deyilishidan murod, u besh qismdan, xususan: old qism (muqaddima), markaziy qism (qalb), o'ng qanot (maymapa), chap qanot (maysara) va orqa qism (soqa)dan iboratdir.

694. Temur shu kuni Halab yaqinidagi Gaylon qishlog'iga kelib tushgan.

695. Qur'on, 93-sura, 2-oyatdan.

696. Qur'on, 30-sura, 5-oyatga ham ishora.

697. Nashrda: «dushmanlarini» so'zi noqis.

698. Qur'on, 7-sura, 17-oyatdan.

699. **Haylon (Gaylon)** – Halab shahri yaqinidagi bir qishloq.

700. Qur'on, 46-sura, 35-oyatdan.

701. Qo'lyozmada xato berilgan.

702. Temur qo'shinlari ko'zda tutilayotir.

703. **Antiohiya darvozasi** – Halab shahri darvozalaridan biri.

704. Qur'on, 9-sura, 25-oyatdan

705. Tarixchi Badruddin al-Ayniying (Iqd al-jumon, 128–129-betlar) yozishicha, Temur fasohatli iboralar bilan bitilgan xat-xabar yuborib, noiblarni qal'adan huzuriga keltiradi va avval ularga xil'at kiydirib, so'ng azob-u uqubalga soladi.

706. Bu haqda 664-izohga qarang.

707. Ibn ash-Shihna – uning to'liq ismi Muhibuddin Abu-l-Fazl Muhammad ibn Abu-l-Valid Muhammad ibn ash-Shihna (1402–1485) bo'lib, u Halabda tug'ilgan, Qohirada hanafiy mazhabidan qozi va shayx ul-islom bo'lgan.

708. Muhammad ibn ash-Shihnaning «Ravzat ul-manozir fi axbor al-avoil va-l-avoxir» nomli tarixiy asariga ishora. Mazkur asar Ibn al-Asirning «Tarix ul-komil» asari nashrining 9 jildi hoshiyasida keltirilgan bo'lib, bir nusxasi O'zFA Sharqshunoslik institutida (inv. № 6820) mavjuddir.

709. Qal'at ul-muslimiyn (Musulmonlar qal'asi) – bu haqda 652-izohga qarang.

710. Nashrda xato berilgan.

711. Sanders tarjimasida «ming» deb tarjima qilingan, aslida «tumon» o'n mingni anglatadi.

712. Qur'on, 27-sura, 34-oyat.

713. Qo'lyozmada: «maktubiga» tarzida berilgan.

714. Manger nashrida (1-jild. 620-bet) «bir xizmatkor» deb keltirilgan.

715. Doziy qomusida «oliy hazratlari» tarzida tarjima qilingan.

716. Qo'lyozmada: «dushmani qarshi olinglar» so'zi noqis.

717. Nashrda: qabilasi deb berilgan.

718. Nashrda: o'n to'rtinchi (2-noyabr) deb berilgan.

719. Qur'on, 12-sura, 18-oyatdan.
720. Nashrda xato berilgan.
721. Qo'lyozmada: «o'yladim» noqis.
722. Forscha: yaxshi, yaxshi!
723. Muoviya – Umaviylar sulolasidan birinchi xalifa (661–680).
724. Yazid – Umaviylar xalifasi Muoviyaning o'g'li (642–683).
725. Nashrda g'alat berilgan.
726. **Mujtahid** – u haqda qarang: Кабус-намэ, стр. 284. прим. 7.
727. Husayn – xalifa Ali o'g'li. U Muoviya tarafdorlari bilan bo'lgan jangda (680 y.) Karbaloda qatl etilgan.
728. Qo'lyozmada: qozi Sharafuddindan so'zi noqis.
729. Haqiqatda Temur o'sha paytda 65 yoshda edi.
731. Qo'lyozmada: tumonlar deb berilgan.
732. «Al-Hidoya fi-l-furu'» kitobining muallifi Burhonuddin al-Marg'noniyya ishora.
733. Qo'lyozma: ularga qo'shilgan kishilarga so'zi noqis.
734. Qo'lyozmada: Temurning Yasoqidan deb berilgan. Yasoq haqida karang: Л. З. Будагов, Сравнительный словарь, II, стр. 329–330.
735. Qur'on, 50-sura, 5-oyatdan.
736. Qo'lyozmada: «Qasddan» so'zi noqis.
737. Nashrda: «shoshmay turinglar» so'zi noqis.
- 737 **Jabbul** – Halab yaqinadagi katta bir qishloq.
738. Iroqdagi Karbalo shahri ko'zda tutilayotir.
739. **Hajun** – Makkaning yuqorisida joylashgan bir tog' bo'lib, unda Makka ahli dafn qilinadigan qabriston mavjuddir.
740. **Safo** – Makka vodiysida, Abu Qubays tog'i yonida joylashgan baland bir joy. U bilan Masjid ul-Harom o'rtalig'ida keng vodiy bo'lib, u yo'l va bozor (joy) vazifasini ham o'taydi.
741. Ushbu bayt arab shoiri al-Horis ibn Maddod al-Jarhamiy qalamiga mansubdir (Ibn Botuta, Rihla, 87-bet).
742. **Yalbug'a qubbasi** – Ibn Tagriberdining «an-Nujum az-zohira» (233-bet) kitobiga yozilgan izohga ko'ra, al-Qadam qishlog'i etagida Yalbug'a qubbasi deb ataladigan bir qubba bo'lib, agar Misr sultoni yoki noibi Damashqqa kelsa, u qubbadan to shahargacha, agar Damashqdan Misrga tomon chiqsa, shahardan to u qubbagacha uni rasmiy mavkablar kuzatib borar ekanlar.
743. Nashrda: Astanbug'a deb xato berilgan.
744. **Davodor** – sultonning maxsus kotibi vazifasiga barobar keladigan mansab.

745. Boshqa manbalarda (masalan, an-Nujum az-zohira, 218-bet). Abdul Qassorning nomi ko'rsatilmay, faqat Asanbug'a Davodorning yolg'iz o'zi zikr qilinadi.

746. **Jilli**q – Yoqut Hamoviyning yozishicha, ayrimlarning fikricha Jilliqdan aynan Damashq tushunilsa, yana ba'zilarining fikricha Damashq qishloqlaridan bir qishloq yaqinidagi joy tushiniladi (Mu'jam ul-buldon, 3-jild, 126-bet). Bu o'rinda matn taqozosicha, Jilliqdan murod Damashqdir.

747. Qo'lyozmada: «Muborak» ham deyilgan.

748. Qo'lyozmada: Fayj.

749. Arab masali.

750. Misr sultoni Nosir Farajga ishora, u, Temur Halabni egallaganini eshitib, o'z askari bilan Qohiradan chiqib, Shom tomoniga yuzlangan edi.

751. Qo'lyozmada: «Mukammal» so'zi suqut.

752. Qur'on, 12-sura, 81-oyatdan.

753. Qo'lyozmada: xato keltirilgan.

754. Qur'on, 7-sura, 79-oyatdan.

755. Ibn Hajar al-Asqaloniy (Inba ul-g'umr, 531-bet) ham Temurning rabi ul-oxir oyining avvalida Halabdan jo'nab Damashq tomoniga ravona bo'lganini zikr qiladi.

756. Qo'lyozmada: ortiqcha va yerlarni.

757. Ushbu yozuv birqadar qisqartirilgan holatda Ibn Hajar al-Asqaloniy (Inba lu-g'umr, 535-bet) tarixida ham keltirilgan. U «Ishonchli kishining zikr qilishicha» deb yozib, Ibn Arabshohga ishora qilayotir.

758. **Xoms** – Shomning qadimiy, mashhur va devor bilan o'ralgan istehkomli shahari bo'lib, qibla tarafida, baland bir tepalik ustida mustahkam va azim qal'asi bo'lgan. Xoms Damashq va Halabning qoq o'rtasidadir. Hozirgi vaqtda muhofaza markazidir.

759. Xolid ibn Valid – Muhammad payg'ambar (s. a. v.)ning sahobalaridan. U islom qo'shinlarining bosh amirlaridan bo'lib, Muhammad (s. a. v.) uni «Sayfulloh» (Ollahning qilichi) deb atagan edilar. Xolid ibn Valid 648-yilda vafot etib, qabri Xomsdadir.

760. Ibn Do'qmoqning (Iqd al-javohir, 252-bet) yozishicha u safar (1400-yil sentyabr-oktyabr)da vafot etgan.

761. Bu to'g'rida tarixchi Badruddin al-Ayniy (Iqd al-jumon, 146-bet) ham shu yo'sinda yozadi.

762. **Qora** – Suriyadagi bir qishloq bo'lib, Xomsdan Damashqqa boradigan yo'lovchi uchun dasglabki manzilgohdir.

763. **Baalbek**–hozirgi Livan hududida joylashgan qadimiy shahar. Yoqut Hamaviyning yozishicha, unda ajoyib imoratlar, azim obidalar va dunyoda te-

ngi yo‘q marmar ustunlarga qurilgan qasrlar bo‘lgan. U bilan Damashq o‘rtasi uch kunlik yo‘ldir.

764. Ko‘pgina tarixchilar sultonning Damashqqa yetib kelishini jumodu-l-uvlo oyining oltinchisi, payshanba (1400-yil 23-dekabr) kuni deb zikr qilganlar. (Iqd al-jumon, 131-bet; Inba ul-g‘umr, 532-bet; an-Nujum az-zohira, 232-bet).

764^a. Qur‘on, 37-sura, 164-oyat.

765. Temur askari ko‘zda tutilayotir.

766. **Daroyo** – Damashq muhofazasiga qarashli bir qishloq.

767. **Al-Huvla** – Damashq yaqinidagi bir qishloq.

768. Nashrda: Qatanagacha so‘zi noqisdir. **Qatana** – Damashq yaqinida joylashgan qishloq.

769. Qo‘lyozmada: erlar so‘zi noqisdir.

770. Nashrda: tog‘lar deb berilgan.

771. Qo‘lyozmada: at-Toziliy deb xato berilgan.

772. Badruddin al-Ayniyning yozishicha, (Iqd al-jumon, 132-bet). Bu hamla jumodu-l-uvlo oyining to‘qqizinchisi (1400-yil 26-dekabr). Shanba kunida yuz bergan.

773. Qur‘on, 24-sura, 43-oyatdan,

774. Nashrda xato berilgan.

775. Ushbu baytlar to‘lig‘icha nashrda noqis.

776. Qur‘on, 33-sura, «al-Ahzobga» ham ishora (22-oyatdan).

777. Bu ibora mohiyatini aniqlay olmadik.

778. Qavs ichida keltirilgan so‘zlar aruz va balog‘at ilmidagi maxsus istilohlar bo‘lib, bu o‘rinda lug‘aviy ma‘nosi jihatidan ham tekstga moslab keltirilgan. Shuningdek, ushbu so‘zlar istiloh sifatida ham o‘z ma‘nolariga ega. M: sadr – birinchi bayt: ajaz – ikkinchi misra: zarub-aruz ilmida ikkinchi misraning oxirgi qismi va hokazo.

779. Nashrda noqis bo‘lgan ushbu misralar arab shoiri al-Mutanabbiy qalamiga mansubdir.

780. Muallif bu o‘rinda xatoga yo‘l qo‘ygan. Sulton Husayn Temur singlisining o‘g‘li, ya‘ni uning jiyani bo‘lmay, balki uning nabirasi edi. Bu haqda yana qarang: Sharafuddin Ali Yazdiy, Zafarxona, v. 229^a.

782. Qo‘lyozmada: shubhalangan.

783. Bu haqda yana qarang: Abdurazzoq Samarqandiy, Matlai sa‘dayn, 82-bet.

784. Badruddin al-Ayniy (Iqd al-jumon, 133-bet) ham Sulton Husaynni o‘z hoshiyalari bilan (ular 1000 dan oshiq kishi edi). Misr sultoni tomoniga qochib o‘tgach, sulton unga xil‘atlar kiygizib, in‘om-ehsonlar ko‘rsatganini yozadi.

785. Buning bayoni shuki...dan boshlab, to shu o'ringacha qo'lyozmada noqis.

786. Nashrda xato bo'lib, «Boshbek» deyilgan. U haqda yana qarang: Sharafuddin Ali Yazdiy, Zafarnoma, v. 381^b.

787. Qur'on, 30-sura, 22-oyatiga ishora.

788. Badruddin al-Ayniyning yozishicha, sultonni tashlab Qohiraga qochgan amirlarning boshliqlari amir Qanboy al-Aloy va amir Sudun Tayyor bo'lgan (Iqd al-jumon, 134-bet).

789. Qur'on, 2-sura, 166-oyatdan.

790. At-Taym vodiysi – hozirgi Livan territoriyasida joylashgan bir vodi.

791. Qur'on, 21-sura, 96-oyatdan.

792. Shaksiz o'lim.

793. Qo'lyozmada «al-Xusboniy» deb berilgan.

794. Qur'on, 37-sura, 140-oyatdan. Bundan murod o'z hoshiyasi-yu atrofidagi kishilari.

795. Temurdan omonlik tilash masalasida.

796. Abu Said Abdulmalik ibn Qarib ibn Osim ibn Abdumalik ibn Asmai al-Bohiliyga nisbat qilinib, Asmai, ya'ni rivoyatlarni ko'p biluvchi, arablar tarixi va xabarlaridan mukammal voqif kishiga aytiladi. Ibn Xaldun ham shu toifadagi kishilardan hisoblangan.

796. **Burnus** – Islomning ilq davrlarida darveshlar kiyadigan cho'zinchoq bosh kiyimi (Muhit ul-muhit, «burnus» moddasi).

797. Qo'lyozmada: «G'arb» deb berilgan.

798. Qo'lyozmada: «G'arbning» deb berilgan.

799. Qo'lyozmada va Sandersda: «G'arb».

800. Shom a'yonlarining Temurdan omonlik tilashlarida, Ibn Arabshohning yozishicha, asosiy rolni Ibn Xaldun o'ynagan. Ko'pchilik arab tarixchilarining ta'kidlashlaricha Temur bilan muzokarani Ibn Muflah olib borgan. Bu masala bir qadar bahslarga sabab bo'lgan. Lekin Temur bilan Ibn Xaldun (1401-yilning fevral-mart oylarida) uchrashganligi aniq ma'lum. Lekin Ibn Arabshoh bu uchrashuv vaqtida yuz bergan suhbatga g'oyatda badiiy tus berib, afsonaviy tafsilotlar bilan tavsif etadi. Bu haqda kengroq ma'lumot olish uchun qagang: Курьер, 1966, № 6, 5–8-betlar; V. Fishel, Ibn Xaldun va Temurlang, 52–79-betlar:

801. **Maysalun** – Damashqdan g'arb tomondagi bir mavzening nomi.

802. Nashrda: yuklab.

803. Qur'on, 40-sura, 33-oyatdan.

804. Ibn Do'qmoqning (Iqd al-javohir, 246-bet) zikr qilishicha, shahar ahli Temurga yig'ib bergan ot, xachir, tuya va eshaklarning soni o'n ikki minglacha bo'lgan.

805. Badruddin al-Ayniy (Iqd al-jumon, 137-bet) va Sharofuddin Ali Yazdiy (Zafarnoma, qo'lyozma № 1514, v. 397*) amir Yazdor deb zikr qiladi.

807. Qur'on, 14-sura, 15-oyatdan.

808. Bu haqda yana qarang: Sharafuddin Ali Yazdiy (Zafarnoma, v. 3846) Yazdiy uni Butxos deb keltirgan.

809. Lug'aviy ma'nosi «yaxshining otasi» demakdir.

810. Ummatim ko'pchiligi yanglishmaydi – Xadis.

811. Ushbu voqealarning guvohi bo'lgan tarixchi Badruddin al-Ayniyning ishonchli bir kishining so'ziga asoslanib, ushbu Abduljabbor haqida: «U, Abduljabbor Temur huzurida mushir va fikr-mulohaza sohibi bo'lib, kecha-yu kunduz, Temurdan ajralmasdi».— deb yozadi. (Iqd al-jumon, 137-bet).

812. «U furu'da o'z zamonining buyuk allomalaridan ediki, hatto» qo'lyozmada noqis.

813. Nu'mon I deb hanafiylar mazhabining asoschisi Imom A'zam Nu'mon ibn Sobit (699–767) ko'zda tutilayotir.

814. Nashrda xato berilgan.

815. Qo'lyozmada: al-Jobiy.

815 Sumaqa – anorga o'xshandigan bir daraxt va uning mevasi. (Muhit ul-muhit, «samaqa» moddasi).

816. Badruddin al-Ayniyning (Iqd al-jumon, 138-bet) yozishicha, Temur huzuridagi to'rt faqihning biri bo'lgan Umar kotib ul-xizana (xazina kotibi) hisoblanib, keltirilgan barcha mol-dunyolarni qayd qilib hisobga olish uning zimmasida bo'lgan.

817. Qo'lyozmada Shom, Sandersda esa batamom xato tarjima qilinib «Suriya va Arab tomonidan deyilgan».

818. Bu ko'rsatilgan muddatlar Temurning Halabdan chiqib Damashqni olish uchun sulton askarlari bilan qilgan jang va undan keyin shaharni, shuningdek qal'ani hisor etib, ishg'ol qilishi hamda Damashqdan ketguncha unda istiqomat qilgan vaqtlarini o'z ichiga oladi.

819. Ibn Do'qmoqning (Iqd al-javohir, 236-bet) yozishicha, 29 kunlik Hissordan keyin qal'a Temurga topshirilgan.

820. Ibn Do'qmoq (Iqd al-javohir, 245-bet) ham payg'ambar xotinlaridan biri bo'lgan Umm al-Habiba qabrining xaroba holga tushganligini ko'rgan Temur ushbu sag'ana ustiga bir qubba bunyod etganligi haqida yozadi. Bu haqda Nizomuddin Shomiy (Zafarnoma, 236-bet). Sharafuddin Ali Yazdiy (Zafarnoma, v. 3846) ham zikr qiladilar.

821. Bu mashhur arab masali bo'lib, qachonki biror ishga avvaliga qudrat yetmay, oxirida shunga erishilsa keltiriladi.

822. Ud – chekiladigan va xushbo'y hid taratadigan cho'p.

823. Safad noibi Altunbug'o al-Usmoniy va G'azza noibi Ibn Tahhonning Temur asoratidan ozod qilinib, o'z yurtlariga qaytarilishi haqida – garchi sababini ko'rsatmasa-da – Ibn Do'qmoq (Iqd al-javohir, 253-bet) va Ibn Hajar al-Asqaloni (Inba ul-g'umr 581-bet) ham yozadilar.

824. Bu haqda 787-izohga qarang.

825. Qur'on, 38-sura, 3-oyatdan.

826. Qur'on, 8-sura, 60-oyatdan.

827. Misr sultoni Nosir Farajning Damashqdan qochib ketayotib Temurga yo'llagan maktubi to'g'risida boshqa manbalardan hech qanday ma'lumot uchratmadik. Lekin Baysaq ismli amirning Nosir Faraj otxonasining amiroxuri (miroxur) bo'lganligi ma'lum Badruddin al-Ayniy, Iqd al-jumon, 102-bet).

828. Nashrda: amirlar.

829. Qur'on, 22-sura, 2-oyatdan.

830. Qur'on, 80-sura, 34–36-oyatlari.

831. Qur'on, 80-sura, 37-oyatdan.

832. Qur'on, 22-sura, 29-oyatiga ham ishora.

833–834. «Tavof», «say'» – haj marosimidagi istilohlar.

835. Qur'on, 88-sura, 11-oyatdan.

836. Qur'on, 10-sura, 24-oyatdan.

837. Qur'on, 20-sura, 87-oyatdan.

838. Fikrimizcha, qo'lyozmadagi ushbu jumla oxiridagi «itlardan» so'zi ortiqcha bo'lsa kerak.

839. Qur'on, 22-sura, 2-oyatdan.

840. Qur'on, 75-sura, 25-oyat.

841. Tarixchi Badruddin al-Ayniyning (Iqd al-jumon, 138-bet) yozishicha, Temur Damashqni batamom egallagandan keyin o'zi shaharga qozilar, hojiblar va valiylar tayinlagan. Natijada Temur kelishidan oldin shaharda hanafiy mazhabi bo'yicha bosh qozi bo'lib turgan Muhuddin Mahmudni o'z mansabida qaror toptirgan va hanafiy larni shofi'ylardan ustun qo'ygan.

842. Nashrda xato, «at-Tarob» deb berilgan. Az-Zob Iroqdagi bir daryo bo'lib, Dajla (Tigr) daryosinning irmoqlaridandir.

843. Ibn Do'qmoqning yozishicha. (Iqd al-javohir, 257-bet), al-Munoviyy Temur asoratida ekanida 803-yilning ramazon (1401-yil aprel) oyida Ali Poshsho ko'prigi yonida Frot daryosiga g'arq bo'lib o'lgan.

844. Qo'lyozmada «Tall al-Jayn» deb xato berilgan.

845. **Sayram** – oʻrta asrlarda kagta shahar boʻlgan Hozirgi vaqtda esa Chimkent shahridan 12 km uzoqlikda joylashgan katta bir qishloqdir. Sayram haqida kengroq maʼlumot olish uchun qarang: П. П. Иванов. Сайрам, стр. 45–56.

846. Nashrda «Yangi Balas» deb xato berilgan

847. **Damashq ratli** – ratli ogʻirlik oʻlchovi boʻlib, Damashq ratli 600 dir-hanga, yaʼni 1,65 kg ga tengdir.

848. Bu xususda tarixchilardan Ibn Hajar al-Asqaloniy (Inba ul-gʻumr, 534–535-betlar) va Badruddin al-Ayniy (Iqd al-jumon, 139-bet) ham shu tarzda yozadilar.

849. Nashrda: «Mordin suvi» deyilgan.

850. **Dunaysir** – Mordinning janubida joylashgan shaharcha.

851. Qurʼon, 2-sura, 25-oyatdan.

852. Qurʼon, 51-sura, 22-oyat.

853. Soʻzma-soʻz: tillar va boshlar.

854. Nashrda xato berilgan.

855. Temurning Mordin qalʼasiga hammasi va undan oʻz maqsadiga erisha olmay shaharni vayron qilishi haqida yana qarang: Nizomuddin Shomiy, Zafarnoma, 238–239-betlar: Badruddin al-Ayniy, Iqd al-jumon, 139–140-betlar.

856. Nashrda xato boʻlib, «Soʻz» deb berilgan. **Sur** – Oʻrta Yer dengizi boʻyida joylashgan katta shahar.

857. **Axlot** – nashrda «Xalot» deb berilgan. Axlot – Van koʻlining gʻarbiy sohilida, Bidlis shahridan 40 km shimoli-sharqda joylashgan shahar (Шарафхан Бидлиси, Шарафнаме, стр. 237).

858. **Iʼyd al-Javz** – Hozircha ushbu mavze oʻrmini aniqlay olmadik.

860. Qurʼon, 10-sura, 24-oyatdan.

861. Qurʼon, 30-sura, 50-oyatdan.

862. **Nishopur** – moʻgʻullar istilosigacha (1220-yil) yirik shahar boʻlib, Xurosonning markazi edi. Hozirgi vaqtda esa uncha katta boʻlmagan shahar hisoblanib, Mashhadning gʻarbida joylashgan.

863. **Jom** – qoʻlyozmada «Xom» deb berilgan. Jom–Halab mintaqasida joylashgan bir mavze boʻlib, unda kurdlar istiqomat qilganlar.

864. Nashrda xato boʻlib, «ad-Daxva» deb berilgan.

864. Qurʼon, 86-sura, 3-oyat.

865. Qurʼonning sura va oyatlariga ham ishora.

866. Qantara – Suriyadagi bir qishloq.

867. Nohiya kichik maʼmuriy boʻlinma.

868. Qoʻlyozmada: Ahmad soʻzi noqis.

869. Ushbu o'rindagi Damashq, Mordin va Bardod so'zlari qofiya uchun fe'lga aylantirilib berilgan.

870. Ba'zi manbalarda, jumladan, Mirxondning «Ravzat us-safo» (114–115 betlar) asarida u «Farrux» deb zikr qilinadi.

871. Nashrda: al-Balbaqiy deb berilgan.

872. Bu haqda tarixchi Xondamir (Habib us-siyar, 41-bet) ham shunday hikoya qiladi.

873. G'iyosiy Temurning Bag'dodga ikkinchi marta kirishi 803-yil zu-l-qa'da oyining yigirma oltinchisi (1401-yil 8-iyul) deb ko'rsatgan (Tarix ul-Iroq, 238-bet). Lekin Badruddin al-Ayniy (Iqd al-jumon, 157-bet) shavvol oyining oxirlarida (1401-yil 12-iyun) deb yozadi. Ibn Hajar al-Asqaloni ham xuddi shu tarixni zikr qiladi (Inba ul-g'umr, 542-bet). Fikrimizcha, Badruddin al-Ayniy va Ibn Hajar al-Asqaloni ko'rsatgan tarix to'g'ridir. Chunki Nizomuddin Shomiyning yozishicha (Zafarnoma, 241-bet), qirq kunlik hisordan keyin Temur o'z askarlariga qat'iy hujumga o'tishga ruxsat bergan. Bu ruxsat 803-yil zu-l-qada oyining 27-kuni (1401-yil 9-iyul) bo'lgan edi. Demak Temur Bag'dodga shavvol oyining 20-larida (3-iyun) yetib kelgan.

874. Qur'on, 16-sura, 112-oyatdan.

875. **Haj oylari** – shavvol, zul-qada, zu-l-hijja oylari.

876. **Qurbon hayiti kuni** – zu-l-hijja oyining o'ninchi (22-iyul) kuni Ammo Mirxondning «Ravzat us-safo» asarida (116-bet) Temur 803-yil zu-l-qada oyining yettinchisi (1401-yil 19-iyun), yakshanba kuni Bag'dodni fath etib, undan zu-l-xijja oyining o'ninchisida (1401-yil 22-iyul) chiqib ketdi deyilgan.

877. Yazak forscha so'z bo'lib, avangard, razvedka bilan shug'ullanadigan guruhni anglatadi.

878. Ibn Hajar al-Asqaloni (Inba ul-g'umr, 542–543 betlar) va Badruddin al-Ayniyning (Iqd al-jumon, 157-bet) yozishicha, Temur o'z askaridan har bir suvoriyga bittadan bag'dodlik boshini keltirishni buyurgan. Natijada, ular yuz ming bosh keltirib, ulardan qirqta mezana bunyod etgan.

879. Qur'on, 2-sura, 48-oyatdan.

880. Qur'on, 11-sura, 82-oyatdan.

881. Qulyozmada xato berilgan.

882. Qur'on, 34-sura, 15-oyatdan.

883. Qur'on, 34-sura, 19-oyatdan.

884. Qur'on, 46-sura, 25-oyatdan.

885. Bu haqda kengroq ma'lumot olish uchun qarang: Yoqut, Mujam ul-buldon, 2-jild, 236–237-betlar.

886. Nizomuddin Shomiyning (Zafarnoma, 243 bet) yozishicha, Temur Qorabog'ga 804-yil, rabi ul-oxirning yigirma ikkinchi (1401-yil 29-noyabr) kunida kelib tushgan.

887. Qo'lyozmada barcha o'rinlarda «Aba Yazid» shaklida keltirilgan Aslida Boyazid arabcha Abu Yazidning bir qadar o'zgartirilgan shaklidir.

888. Nashrda xato berilgan.

889. Qur'on, 28-sura, 8-oyatdan.

890. Qo'lyozmada birqadar o'zgartirib berilgan.

891. Qur'on, 4-sura, 89-oyatdan.

892. Nashrda: «Mansho» deb xato berilgan.

893. **Saruxon** – o'sha davrda Turkiyada mavjud bo'lgan mustaqil o'n ikki beylikning biri bo'lib, markazi Manisa shahri hisoblangan.

894. **Kermiyan** – Turkiya beyliklaridan eng kattalaridan biri hisoblanib, Kutahiya uning bosh shahri bo'lgan.

895. Bu haqda kengroq ma'lumot olish uchun qarang: Лэнь Пуль, Мусульманские династии, стр. 158–159.

896. Qo'lyozmada xato berilgan.

897. Qo'lyozmada: ko'p qismi noqis.

898. Misr davlati ko'zda tutilayotir.

899. Qur'on, 59-sura, 14-oyatdan.

900. Qur'on, 5-sura, 24-oyatdan.

901. Qur'on, 75-sura, 22–23-oyatlaridan.

902. Qur'on, 5-sura, 54-oyatdan.

903. Qur'on, 81-sura, 5-oyat.

904. Qur'on, 82-sura, 2-oyat.

905. Qur'on, 81-sura, 3-oyat.

906. Qur'on, 82-sura, 4-oyat.

907. **Kamox** – Frot daryosining g'arbiy sohilida joylashgan mustahkam bir qal'a bo'lib, Arzinjondan 38 km uzoqlikda joylashgan.

908. Qur'on, 38-sura, 5-oyatdan.

909. **Borud** (turk) – maxsus tuz, oltingugurt va ko'mir birikmasidan tashkil topgan murakkab modda (miltiq dori) bo'lib, o'q otishda ishlatiladi.

910. Qur'on, 89-sura, 9-oyatdan.

911. Qur'on, 50-sura, 30-oyatdan.

912. Qur'on, 15-sura, 46-oyat va 50-sura, 34-oyatlariga ham ishora.

913. Qur'on, 22-sura, 13-oyatdan.

914. Bir tarixiy voqeaga ishora bo'lib, hozircha aniqlay olmadik.

915. Ushbu jumla qo'lyozmada noqis. Turkiya sultoni Boyazid I (1389-1402) Vizantiyaning poytaxti Konstantinopolni muhosara etib, uning atroflarini vayron qilib, kuchli qal'asi bo'lgan bu shaharni olishga muvaffaq bo'laolmagan edi. Lekin u qamalni davom ettirib, bu o'rinda ana shu qamal ko'zda tutilayotir.

917. **Batriq** (turk) – ixtiyorida o'n ming odami bo'lgan Rum qo'mondonlari shunday atalgan.

918. Nashrda: Kermion deb noto'g'ri berilgan.

919. Sulton Orxan (1324–1359) hukmronligi davrida birinchi marta Turkiyada ma'muriy-territorial bo'linish tatbiq qilinib, mamlakat uch viloyatga – poshsholikka bo'lindiki, o'z navbatida bu poshsholiklar okruglarga – sanjaq (ko'pligi sanajuq)larga bo'lingan bo'lib, ularni sanjaqboylar idora qilardi. Bu haqda yana qarang: А. Д. Новичев, История Турции, стр. 35.

920. **Ikki poytaxt** (Brusa va Adirna – Andrinapolning turkcha atalishi) sulton Orxan davrida turklar o'z chegaralarini kengaytira borib, 1326-yilda kichik Osiyodagi yirik shahar – Brusani egalladi va shu yili poytaxt Yangi shahardan Brusaga ko'chirildi. 1362-yilda esa, Orxanning o'g'li Murod I (1359–1389) Adrianopolni ishg'ol qilgach, poytaxt Brusadan u joyga ko'chirildi. Bu o'rinda muallif shunga ishora qilayotir.

921. Mo'g'uliston xoni Munkexon ilgari mo'g'ullar hukmi ostida bo'lib, so'ngra ular hukmidan chiqib ketgan G'arbiy Osiyo yerlarini qaytadan bir-lashtirish uchun o'z birodarlari Xulotuxonni (1256–1265) Eronga jo'natganda (Rashid az-Din, Sbornik letopisey, tom I, стр. 279) o'z lashkari bilan turkiy totor qabilalaridan ham anchasini jo'natgan edi. Keyin Xulotuxon ularga Rum va Shom yerlaridan joy berib, ular shu atroflarda vatan tutib qolgandirlar. 1398-yili turk Sultoni Boyazid Sivos va uning atroflarini egallagach, shu yerlarda yashovchi totorlarni Rum lashkarlariga kirgizib o'z yerlaridan ularga joy bergandi. Bu o'rinda mana shu totorlar (forscha manbalarda ular qora totorlar deb atalganlar) ko'zda tutilayotir.

922. Qur'on, 74-sura, 31-oyatdan.

923. Qur'on, 74-sura, 31-oyatdan.

924. Abdurazzoq Samarqandiy (Matlayi sa'dayn, v. 191a) ular qirq ming xonadon edilar, deb zikr qilgan.

925. **Ertena** – XIII asrning ikkinchi yarmida Kichik Osiyo Eron mo'g'ullarining vassaliga aylanib Qaysariya, Arzinjon, Sivos va boshqa ba'zi shaharlarni o'z ichiga olgan sharqiy Rumda esa mo'g'ul noibi Ertena hokimlik qilardi. Ibn Arabshoh yozganidek, u mo'g'ullarning oxirgi hokimi bo'lmay, balki undan keyin o'g'li Muhammad va uning o'g'li Alauddin ham hukm yuritib, u 782 1380–1381) yilda vafot etgach, u sulolaning hokimligi batamom tugagan edi. Bu haqda yana qarang: Лэн Пуль, Мусульманские династии, стр. 158, прим. 1.

926. XI–XIII asrlarda Kichik Osiyoda hukm yuritgan (Markazi Konya) saljuqiylar avlodidan bo'lgan Sulton Alouddin o'z mulkining shimoliy-g'arbiy tomonlarini qo'riqlab turish sharti bilan usmoniy turklar davlatining asoschisi Usmonning (1258–1324) otasi Erto'g'ulga (vafoti 1281-yil) Anqara yaqinidan bir qadar yer bergan edi. 1289-yili saljuqiy sulton Alouddin Qaykubod III otasi vafotidan keyin uning o'rnida qaror topgan. Usmonga bey (amir) unvonini berdi. (A. Ф. Мюллер, Краткая история Турции, стр. 9.). Mo'g'ullar istilosidan keyin saljuqiylar hokimiyatining batamom inqirozga yuz tutishi tufayli 1299-yili Usmon o'zini mustaqil hokim deb e'lon qilib, natijada, Usmoniylar imperiyasi vujudga keldi. Turk sultoni Boyazid ham shular avlodlaridan bo'lib, bu o'rinda saljuqiylarning ana shu ehsoniga ishora qilinayotir.

927. Asvad ibn Ya'a'far – mashhur arab shoiri bo'lib, Abu Jarroh degan kunya olgan. U g'oyatda saxovati hamda fasohatli iboralari bilan shuhrat qozongan. Vafoti taxminan 600-yil.

928. Forscha manbalarda totorlarning amiri va Temurning u qavmni Boyaziddan qaytarish borasidagi urinishlari hamda ularga yo'llagan mak-tubi xususida hech bir ma'lumot uchratmadik. Lekin ba'zi adabiyotlarda (A. Мюллер, История ислама, стр. 333–334) bu haqda zikr qilinadi.

929. Qo'lyozmada noto'g'ri berilgan.

930. Basusdan ko'ra ham shumroq – Basus, johiliya shoirasi bo'lib, tag'al-lub qabilasiga mansub edi. Rivoyatga ko'ra, u o'z qabilasini Bani Bakr qabilasi bilan muhorabaga gigjilagan. Bu muhoraba qirq yilcha davom etib, «Basus muhorabasi» nomi bilan atalgan. Shundan boshlab, u haqda masal naql qilgan-lar.

931. Xuddi shu tarzda hukm yuritish boshqa hukmdorlar bilan ham bo'lib o'tgan. Qarang: Ibn Batuta, Rihla, 38-bet.

932. Visol ro'zasi – saharlik qilmasdan ro'za tutish. Bu bilan kecha-yu kun-duz to'xtamasdan yo'l yurdi demoqchi.

933. Muallif o'zi oldinroq qayd qilgani – Boyazidni o'z qo'shini bilan sahro va chekka yerlarga tomon yo'l olganiga ishora.

934. Qur'on, 77-sura, 41–42-oyatlaridan.

935. Qur'on, 56-sura, 28, 29, 30, 31-oyatlar.

936. Islomning ilk davrida (624-yil) Muhammad payg'ambar boshchiligidagi Madina musulmonlari Shomdan qaytib kelayotgan Makka qurayshlari karvoni-ga xujum qilib, bu rasmana jangga aylanib ketgan. Bu to'qnashuv Badr qudugi yonida yuz berib, Madina musulmonlarining g'alabasi bilan tugagan edi. Mana shu jang paytidagi voqealarga ishora bo'lsa kerak.

937. Bu o'rinda muallif voqealarni bir qadar bo'rttirib tasvirlayotir.

938. Nizomuddin Shomiyning (Zafarnoma, 255–256-betlar) yozishicha Boyazid katta o'g'li Sulaymonni («Ajoib al-maqdur») qo'lyozmasidagi barcha o'rinlarda Salmon shaklida berilgan) o'ng qanotda, qolganlari – Muso, Iso va Mustafoni esa orqa tomonda himoyasiga qo'ygan.

939. Qur'on. 38-sura, 23-oyatdan.

940. Antara (1131–1218) – Johiliya davrining mashhur shoirlaridan bo'lib, janglarda o'z jasorati va mohir suvoriyligi bilan shuhrat qozongan.

941. **Misqol** – qimmatbaho toshlar uchun vazn o'lchovi bo'lib, 24 qiyratga yoki 4,68 grammga teng.

942. **Qiyrat** – misqolning $\frac{1}{24}$ qismi bo'lib, 0,195 grammga teng.

943. Qur'on, 39-surasiining nomi.

944. Qur'on, 93-surasiining nomi.

945. Qur'on, 103-surasiining nomi.

946. Qur'on, 57-surasiining nomi.

947. Qur'on, 48-surasiining nomi.

948. Qur'on, 110-surasiining nomi.

949. Marmar dengizi nazarda tutilayotir.

950. Qora dengiz ko'zda tutilsa kerak.

951. Qur'on, 30-sura, 1-2 oyatlar.

952. Bu arab masali bo'lib, qachonki biron ish haddidan oshib ketganda keltiriladi.

954. Yomonlik va aziyatning haddidan oshib ketishidan mubolag'a tariqasi-da naql qilinadigan arab masali.

955. Aslida Bolqon yarim orolida yashovchi slavyanlar hamda katoliklar bilan pravoslavlar o'rtasida voqe bo'lgan diniy adovatdan foydalangan turklar, tez fursatda Bolqon yarimoroliining aksar yerlarini egallab oldilar. Bu haqda kengroq ma'lumot olish uchun qarang: K. E. Босворт, Мусульманские династии, стр. 187; А. Д. Новичев, История Турции. стр. 34–36.

956. **Barru salomat va islom** – lug'aviy ma'nosi «salomatlik va islom yeri» bo'lib, bu ibora salomatlik (tinchlik) mavjud bo'lib, islom qonun-qoidalari joriy bo'ladigan mamlakat va shaharga nisbatan aytilgan.

957. **Dorul-harb** – lug'aviy ma'nosi «urush uyi» bo'lib, islom dinida bo'lmagan mamlakat va shaharga nisbatan aytilgan.

957 Qur'on, 36-sura, 50-oyat.

958. «**Kalila va Dimna**» – Sharq va G'arb adabiyotida juda mashhur bo'lgan masallar to'plami, eramizning 300-yillarida Hindiston (Kashmir)da nomal'mu muallif tomonidan tuzilgan bu asar ko'p tillarga tarjima qilinib, dunyo adabiyoti merosiga aylangan.

958 Nashrda xato berilgan.

960 Ayrim adabiyotlarda (А. Д. Новичев, История Турции, стр. 37). Boyazidning oltita o'g'li borligi qayd qilingan.

961. **Xarshana** – Rum yerlarida joylashgan Malotiya yaqinidagi bir shahar.

962. Keyingi bayt qo'lyozmada noqis.

963. **Malik Muayyad** – Misr va Shomda saltanat yuritgan mamluklar hokimlaridan (1412–1421).

964. **Murod II** – Usmoniylar sulolasidan oltinchi hukmdor (1421–1451).

965. Abdurazzoq Samarqandiyning yozishicha (Matlayi sa'dayn, v. 183a), Brusaga amirzoda Muhammad Sulton boshchiligidagi ko'pgina amirlar jo'natilib, shahar boyliklariyu xazinalarini zabt qilish Shayx Nuruddin zimmasiga yuklatilgan.

966. Ko'pgina tarixchilar, jumladan, Nizomuddin Shomiy (Zafarnoma, 259-bet), Abdurazzoq Samarqandiy (Matlayi sa'dayn, v. 183a), Mirxondning (Ravzat us-safo, 124-bet) yozishicha, Temur Boyazidni afv etib, unga shohona izzat-ikrom ko'rsatib, ehtirom bildirgan.

967. Boyazidning ko'nglidagi g'amginalikni yengillatish va siyoh bo'lgan dilini ravshan qilish uchun Temur uni xursandchilik majlislaridan biriga taklif qilib, unga bag'oyat iltifot ko'rsatganligi haqida Nizomuddin Shomiy (Zafarnoma, 262-bet), Abdurazzoq Samarqandiy (Matlayi sa'dayn, v. 185a), Mirxond (Ravzat us-safo, 126-bet) ham yozib, Ibn Usmon haramlarining ushbu o'tirishida soqiy bo'lganlari xususida zikr qilmaydilar.

968. **Qaramoniylar** – Anatoliyada hukm surgan (1256–1483) eng kuchli turk sulolasi. Ular usmoniy turklar bilan bir vaqtda kuchayib, keyinchalik usmoniylar tomonidan bartaraf qilindilar.

969. Bu haqda yana qarang: А. Д. Новичев, История Турции, стр. 34, К. Э. Босворт, Мусульманские династии, стр. 183–184.

970. Sharafuddin Ali Yazdiy (Zafarnoma, v. 418 b), Abdurazzoq Samarqandiy (Matlayi sa'dayn, v. 184 b), Mirxond (Ravzat us-safo, 126-bet)ning yozishicha, o'n ikki yil Boyazid bandida bo'lgan Qaramon o'g'li Muhammadni Temur ozod qilib, Qaramon viloyatiga qarashli Oqshahar, Quniya, Antoniya, Alaya va shunga o'xshash shaharlarni unga suyurg'ol tariqasida in'om qilgan.

971. Qo'lyozmada oy va yili yozilmasdan, «sakkiz yuz falon yilning oylarida» deb tarixi aniq ko'rsatilmagan. Sandersda esa 840 (1436) yil deb xato berilgan. Nashrda keltirilgan mazkur 821 (1418) yil ham to'g'ri emas. Chunki amir Muhammad ozgina uzilish bilan to'1424-yilgacha hukm yuritgan. Qarang: К. Э. Босворт. Мусульманские династии, стр. 183.

972. **Sinop** – Turkiyadagi bir shaharcha. U Qora dengiz sohiliga joylashgan bo‘lib, mamlakatning port shaharlaridan hisoblanadi.

973. **Qastamoniya** – Kichik Osiyo (Turkiya)ning shimoli-g‘arbida joylashgan shahar bo‘lib, shu nomli viloyatning markazidir.

974. **Samsun** – Turkiyadagi bir shahar bo‘lib, Qora dengiz sohilida joylashgan va azaldan g‘alla va yung mahsulotlari tijorati bilan mashhurdir.

975. Bu haqda yana qarang: Sharafuddin Ali Yazdiy (Zafarnoma, v. 421^a), Abdurazzoq Samarqandiy (Matlayi sa‘dayn, v. 186^a), Mirxond (Ravzat us-safo, 127-bet). Ularning yozishlaricha, Isfandiyor bilan bir qatorda Mantosh avlodlaridan amir Muhammad ham kelgan.

976. Zikr qilingan Isfandiyor...dan boshlab, to shu o‘ringacha qo‘lyozmada noqis.

977. Mantosho viloyatini Temur qo‘shinlari talon-toraj etib, vayron qilganligi haqida Sharafuddin Ali Yazdiy (Zafarnoma, v. 420a) ham hikoya qiladi.

978. Muallif bu o‘rinda xatoga yo‘l qo‘ygan. 805-yil jumod ul-oxirning o‘ninchi kuni Rum yili hisobida 1403-yil qonun ul-avval (dekabr) emas, balki konun us-soniy (yanvar) oyiga to‘g‘ri keladi.

979. **Joni Qurbon** – bu toifaga mansub guruhlar haqida mufassal ma‘lumotni boshqa mtnbalarda uchratmadik.

980. Qo‘lyozmada: «yasoq» deb berilgan

981. Temurning sevimli nabirasi Muhammad Sulton 805-yil, sha‘bon oyining o‘n sakkizinchisida (1403-yil, 13 mart) Qorahisordan sharqqa tomon uch marhalada (Sharafuddin Ali Yazdiy, Zafarnoma, v. 428 a; Mirxond, Ravzat us-safo, 69; Abdurazzoq Samarqandiyning (Matlayi sa‘dayn, 191-b) yozishicha, Suri yaqinida) vafot etdi.

982. Muhammad Sulton avvaliga (1403-yil, mart) vaqtinchalik Sultoniya atrofida dafn qilingan edi Bir yil o‘tgach, ya‘ni (1404-yilning mart oyida uning jasadi Sultoniya Samarqandga keltirilib, shu joyda dafn qilingan. Demak, Ibn Arabshoh bu o‘rinda voqeani bir qadar umumlashtirib tasvirlayotir.

983. Temur amir Ollohdodni Samarqandga jo‘natib, undan Ashparaga tomon yo‘l olishni buyurgani haqida Sharafuddin Ali Yazdiy (Zafarnoma, v. 389^b) ham yozadi. Lekin, Ibn Arabshoh yozganidek, u amir Sayfuddinning birodari bo‘lmay, Temurning mashhur amirlaridan biri edi.

984. Qo‘shirnoq ichiga olingan «Qo‘shimcha so‘zlar», «cho‘ziq iboralar», «mubolag‘alar», «dilola» kabi so‘zlar bayon ilmidagi maxsus istilohlardir.

985. Yildirim Boyazid, Abdurazzoq Samarqandiyning (Matlayi sa‘dayn, v. 189 a) yozishicha, 805-yil, 13 sha‘bon, chorshanba (1403-yil, 8-mart) kunida, Sharafuddin Ali Yazdiyning (Zafarnoma, v. 427^{a, b}) yozishicha esa, 14 sha‘bon, payshanba (9-mart) kechasi vafot etgan.

986. Qo'lyozmada: kishanlangan so'zi noqis; foracha manbalarning birin-
tasida ham Boyazid Temurning huzurida ekanida qafasda bo'lganligi haqida
hech narsa yozilmaydi. Aksincha, Temur Boyazidga hurmat-ehtirom ko'rsatib,
unga izzatu e'tibor bilan muomala qilgani zikr qilinadi.

987. Qo'lyozmadagi ibora xato.

988. Nashrda: «niyat qilgan» so'zi suqut.

989. Ba'zi adabiyotlarda (A. Д. Новичев, История Турции, стр. 37).
Boyazid, Temur uni Movarounnahrda olib ketmoq niyatidaligini bilgach, zahar
ichib o'lganligi zikr qilinadi.

990. Qur'on, 26-sura, 63-oyatdan.

991. **Simoq ar-romiq** – lug'aviy ma'nosi «nayza ushlagan simoq» bo'lib,
Azro burjidagi ikkita yulduzdir.

992. **Sa'd uz-zobih** – lug'aviy ma'nosi «so'yuvchining baxti» bo'lib, Jady
burjidagi ikkita yulduz.

993. **Al-Ayuq** – Kapella yulduzi (Zvezdnyy katalog al-Biruni, стр. 185, №
38).

994. Rum yerlarida yashovchi qora totorlarni Movarounnahrda ko'chirish
xususida Temur tomonidan farmon bo'lganligi haqida Nizomuddin Shomiy
(Zafarnoma, 275-bet) ham yozadi. Shuningdek, totorlar bilan Temur o'rtasi-
da bo'lib o'tgan munoqashalar tafsiloti haqida Abdurazzoq Samarqandiy ham
(Matlayi sa'dayn, v. 190^b, 191^a) talaygina ma'lumotlar keltiradi. Lekin Ibn
Arabshoh bu voqeani o'ziga xos tarzda bo'yoqli tafsilotlar bilan bezab, bo'rt-
tirib tasvirlaydi.

995. Qur'on, 8-sura, 73-oyatdan.

996. Qur'on, 71-sura, 27-oyagiga ham ishora.

997. Boshqa manbalarda Boyazidning Temurga aytgan mazkur uch nasihati
haqida hech narsa deyilmay, asir tushgach, u Temurdan jangdan qatnashgan o'z
o'g'illari Muso va Mustafoni qidirib ko'rishlarini iltimos qilganda, Temur amri
bilan tavochilar Boyazid o'g'li Musoni topib keladilar. Temur uni otasiga baxsh
etib, unga inoyatlar ko'rsatgani haqida yoziladi. (Nizomuddin Shomiy, Zafar-
noma, 259–260-betlar; Xondamir, Habib us-siyar, 67-bet).

998. Qur'on, 31-sura, 26-oyatiga ishora.

999. Tarabzun–Qora dengiz sohiliga joylashgan Turkiyadagi
shahar.

1000. **Abxos** – Bob ul-Abvob (Darband)ga yondosh joylashgan tog'lik bir
nohiya shunday atalgan. O'rta asrlarda aholisi asosan kurjlardan iborat bo'lgan.
Hozirgi Abxaziya muxtor respublikasi.

1001. **Laylat ul-qadr** – lug'aviy ma'nosi «tole' kechasi». Ramozon oyi-
ning yigirma oltisidan yigirma yettisiga o'tar kechasi.

1002. **Dabboba** – hisor vaqtida ko‘llaniladigan uch yoki to‘rt qavatli ko‘chma minora (Словарь Гиргасъ, стр. 242), Tarixchi Sharafuddin Ali Yazdiy (Zafarnoma, v. 440^{a, b}) sandiqlar yasalib, ularga bir-ikkitadan jur‘atli kishi solinib, mag‘ora og‘zigacha ko‘tarilib, g‘alaba qozongani haqida yozadi.

1003. Qur‘on, 16-sura, 79-oyatdan.

1004. Kurjlarning g‘oyatda mustahkam va baland qal‘asi bo‘lgan Kartin nazarda tutilayotgan bo‘lsa kerak. Ushbu qal‘a haqida qarang: Sharafuddin Ali Yazdiy, Zafarnoma, v. 436 b.

1005. Maoz ibn Jabal–lug‘aviy ma‘nosi «tog‘ o‘g‘li boshpanoh» Muhammad paygambar sahobalari – ansoriylardan bo‘lib, Muhammad uni Yamanga yuborib, u orqali Yaman ahlini islomga da‘vat etgan. Vafoti 640-yil.

1006. Qo‘lyozmada: ularga.

1007. Qo‘lyozmada xato.

1008. Nashrda xato.

1009. Qur‘on, 19-sura, 83-oyat.

1010. Do‘st hayron, dushman vayron so‘zlari nashrda noqis.

1011. Nashrda g‘alat berilgan.

1011a. «Tard» va «aks» ritorika ilmidagi gapni haddan ortik, darajadan cho‘zishda ishlatiladigan usullardandir. Bu haqda yana «Muhit ul-muhit»dan «Tard» moddasiga qarang.

1012. Qur‘on, 20-sura, 20-oyatdan.

1013. **Rand** – Najdda o‘sadigan va yoqimli hid taratadigan dafna daraxti.

1014. **Aror** – Najdda o‘sadigan xushbo‘y hidli o‘simlik.

1015. **Marziba** (birligi – marzubon) – forslarda boshliqni shunday atashadi

1016. Qur‘on, 20-sura, 107-oyatdan.

1017. **Qadariya** – inson o‘z xatti-harakatining ustidan hokim deb fikr yurituvchi diniy guruh vakillari shunday atalgan.

1018. **Murjiy** – gunoh qilgan mo‘minning imoni sof bo‘lsa, u musulmonligida qolaveradi, degan fikrni ma‘qullovchi diniy guruh shunday atalgan.

1019. Sharafuddin Ali Yazdiy (Zafarnoma, v. 430-6) va Abdurazzoq Samarqandiyning (Matlayi sa‘dayn, v. 191 a) yozishlaricha, Rum yerlaridan Mo‘varounnahrda ko‘chirib keltirilgan totorlar 30 ming xonadonni tashkil qilganlar.

1020. Matnda Isiqko‘l shaklida berilsada, asli Mo‘g‘uliston hududidagi Isiqko‘l nazarda tutilayotir. U haqda kengroq ma‘lumot olish uchun qarang: B. В. Бартольд, Соч., т. IV, стр. 63–76

1021. **Duvayra** – Issiqko‘l o‘rtasidagi bir orol. V. V. Bartoldning (Соч., т. IV, стр. 66) Temur o‘z yurishlarida qo‘lga tushirgan asirlarini shu joyga jo‘natardi, degan fikri bir qadar ishonchsizroq. Matn taqozosi ham bu fikrdan yiroq

dir. Duvayra bizningcha, geografik nom bo'lib, V. V. Bartold (Соч., т. II (2), стр. 301, прим. 268) ko'rsatganidek, turdosh ot bo'lmasa kerak. Bu haqda yana qarang: Мангеп, т. II. 393-bet.

1022. **Ikki Iroq** – Ajam va Arab Iroqi ko'zda tutilayotir.

1022^a. Bu o'rinda davlat idorasi, harbiy qonun-qoidalarini o'z ichiga olgan Chingizxonning yasoqini ko'zda tutyapti.

1023. Bu o'rinda muallif yanglishayotir. Yetti yillik (1399–1404) yurish deb nom olgan yurishdan Temur omon-eson g'alaba bilan qaytganiga bag'ishlanib 1404-yilning kuzida Konigilda o'tkazilgan tantanalar bilan birgalikda Temur o'z nevara-chevaralaridan oltitasining nikoh to'yini ham nishonlagan bo'lib, shular jumlasidan 10 yashar Ulug'bek xam bor edi. Bu tantanalar haqida Sharofuddin Ali Yazdiy (Zafarnoma, v. 460^a va davomi) mufassal yozadi.

1024. Bu haqda kengroq ma'lumot olish uchun qarang: Б. А. Ахмедов, Улугбек и политическая жизнь Мавераннахр, стр. 30–66.

1025. **Surodiqa** (fors) – chodir atrofini o'rab turadigan matodan ishlangan to'siq.

1026. Qur'on, 43-sura, 33–34-oyatlaridan.

1027. **Temir gaz** – uzunlik o'lchovi bo'lib 58, 187 sm ga tengdir.

1028. Qur'on, 15-sura, 18-oyatiga ham ishora.

1029. Qur'on, 10-sura, 24-oyatdan.

1030. Ma'mun – Abbosiylar sulolasidan bo'lgan yettinchi xalifa (813–833). U ilm-u fan ahllariga homiylik ko'rsatib, o'z atrofiga IX asrda yashagan ko'pgina mashhur olimlarni to'plagan.

1031. **Abu Nuvo's** (762–813) – abbosiylar davridagi mashhur shoirlardan, hayotining aksar qismi Bag'dodda o'tgan xalifa Horun ar-Rashid va uning o'g'illari Amin va Ma'munga yaqin kishilar toifasidan.

1032. Nashrda: «qudratli» noqis.

1033. Bu o'rinda shu payt Ispaniya (Kastiliya) dan Samarqandga kelgan elchilar ko'zda tutilayotir. Bu haqda yana qarang: Sharafuddin Ali Yazdiy, Zafarnoma, qo'lyozma № 1514, v. 483^b. Shu elchilar, jumlasidan, Klavixo ham bo'lib, o'zining bu safari vaqtida olgan taassurotларini «Samarqandda Temur saroyiga sayohat kundaligi (1403–1406-yillar)» degan maxsus kitobida bayon qilgan.

1034. Qo'lyozmada: «O'z hisobiga ko'ra» deyilgan.

1035. **Sitra** – nohina bilan chalinadigan musiqa asbobi.

1036. **Urg'un** – bir necha klaviaturadan va havo kirib-chiqib turadigan naychalardan iborat muzika asbobi.

1037. Nashrda: kechasi, tuni.

1038. Nashrda: unga muhlat bermadi.
1039. Nashrda: «askariga» deyilgan.
1040. Ayrim mualliflar, masalan, o'sha davr tarixchisi Fasixiy (Mujmal, 2-jild, 151-bet) va Sharofuddin Ali Yazdiyning (Zafarnoma, v. 482^b, 483^b) yozishicha, Temur jome ishini Muhammad Jald va Xoja Mahmud Dovud degan ikki shaxs zimmasiga yuklagan va ularning ishidan norozi bo'lib, ikkovini ham qatlga tortgan.
1041. Temurning Eron, Suriya, Iroq, Turkiyaga qilgan yurishidan keyin 1404-yili qaytishi nazarda tutilayotir.
1042. Qur'on, 82-sura, 1-oyatiga ishora.
1043. Qur'on, 2-sura, 74-oyatdan.
1044. Qur'on, 7-sura, 171-oyatiga ishora.
1045. Qur'on, 62-sura, 11-oyatiga ham ishora.
1046. **Masjid ul-Harom** – Makkadagi mashhur masjid bo'lib, unda Ka'ba mavjuddir. Bu o'rinda shu masjidga ham ishora.
1047. **Salot ul-xavf** – lug'aviy ma'nosi «qo'rquv (xavf) namozi» bo'lib, xatarli damlarda, xususan, jang paytida o'qiladigan namoz. Bir necha guruh, bo'lib-bo'lib bir (martalik) namozni o'qiydilar.
1048. Qo'lyozmada: «jinoyat» deb berilgan.
1049. Bosh xumra (qal'a) – Ibn Arabshohning yozishicha, Ashparadan o'n kunlik yo'lda, mo'g'ullar bilan Temur yerlari hududida joylashgan qal'a. Boshqa manbalarda u haqda hech bir ma'lumot uchratmadik.
1050. **Ruzdoqi** (fors) – qishloq va uning atrofidagi yerlar. Munjid, 257-bet.
1051. Qur'on, 50-sura, 19-oyatdan.
- 1052–1061. Klassik astronomiyada osmondagi o'n ikki burjdan o'n bittasining nomlari bo'lib, muallif ulardan foydalanib jumlarlar tuzgan. O'n ikki burj haqida qarang: G'iyos ul-lug'at, 76–77-betlar.
1062. Abbosiylar davrida (750–1258) yashab ijod qilgan shoir Ibn Sukkara qattiq sovuq va yomg'ir natijasida uydan tashqariga chiqishning iloji bo'lmay qolganda menga «kof» harflari bilan boshlanadigan yetti xil zarur vositalar bo'lsa bas, degan. Bu o'rinda ana shu «kof»li so'zlarga ishora qilinayotir. Ushbu ruboiy Haririyning (u haqida qarang: Ханна ал-Фахури, История арабской литературы, т. 2, стр. 201–203) maqomatlarida (25-maqomatda) zikr qilinib, Hariri Kurjistonda yashaganida u joyning qattiq sovug'ini vasf etib, Ibn Sukkaraning ushbu nashidasini kelgiran. Maqomat al-Hariri, 181–187-betlar.
1063. Qur'on, 2-sura, 231-oyatdan.
1064. Qur'on, 18-sura, 45-oyatdan.
- 10b4^a. **Bargustvon** (fors) – u haqda yana qarang: Abdullanoma, 1-jild, 355-bet, 543-izoh.

1065. **Jubba** – chakmonga o'xshash ustki kiyim.

1066. **Mubattana** – astarli ustki kiyimning bir turi.

1067. **Darak** –jild (teri)dan ishlangan qalqon.

1068. **Zarad** – sovut, zirhli kiyim.

1069. Ibrohim Xalilullohni Nimrud olovga tashlaganda go'yo xudo olovga qarab: «Ey olov, Ibrohimga sovuq va salomatlik bo'lg'in», degan (Qur'on, 21-sura, 69-oyat) so'zlari bilan xitob qilgan.

1070. Sharofuddin Ali Yazdiy (Zafarnoma, v. 467^a) Temurning Samarqanddan Xitoy tomoniga chiqishi 807-yil 27-jumod ul-avval (1404-yil, 28-noyabr)da bo'lgan edi deb yozsa, Abdurazzoq Samarqandiyda (Matlayi sa'dayn, v. 205^b) ham shu tarix zikr qilingan.

1070^a. Matnda: Sof Nasiym.

1071. Qur'on, 27-sura, 44-oyatdan.

1072. Qur'on, 2-sura, 266-oyatdan.

1073. **Ikki nahs yulduzi** – Mars (Mirrix) va Saturn (Zuhul) yulduzlari.

1074. Qur'on, 51-sura, 41–42-oyatdan.

1075. Qur'on, 71-sura, 25-oyat.

1076. Nashrda: yuz ming deb berilgan. Albatta, bu xato bo'lsa kerak.

1077. Qo'lyozmada: «shafqatli» deb berilgan.

1078. Ushbu jumla qo'lyozmada noqis.

1079. Qur'on, 22-surasi, 73-oyatning oxiri.

1080. Nashrda barcha o'rinlarda «Unzor» deb xato berilgan.

1081. **Ibrida** (kasali) – burudat (sovuq) va rutubat g'alabasidan paydo bo'ladigan va jimoni zaiflashtiradigan bir kasallik Muhit ul-muhit, «barada» moddasi).

1082. Qur'on, 47-sura, 15-oyatdan.

1083. Qur'on, 26-sura, 88-oyat.

1084. Qur'on, 40-sura, 85-oyatdan.

1085. Ushbuni aniqlay olmadik.

1086. Qur'on, 8-sura, 50-oyatdan.

1087. Ushbuni aniqlab olmadik.

1088. Qur'on, 6-sura, 92-oyatdan.

1089. Sharofuddin Ali Yazdiy (Zafarnoma, v. 473^a) ham Temurning 807-yil 17-sha'bon kechasi (1405-yil 18-fevral) vafot etganini zikr qiladi.

1090. Qur'on, 6-sura, 45-oyat.

1091. Qur'on, 42-sura, 31-oyatdan.

1092. Ushbu misra qo'lyozmada noqis.

1093. Ushbu misra qo'lyozmada noqis.

1094. Qur'on, 42-sura, 31-oyatdan.
1085. Ushbuni aniqlay olmadik.
1086. Qur'on, 8-sura, 50-oyatdan.
1097. Uning qatli 1408-yil aprel oyida yuz berib, bu to'g'rida Abdurazzoq Samarqandiy (Matlayi sa'dayn, 116-bet) kengroq ma'lumot keltirgan.
1098. **Al-Kavsar** – jannatdagi bir daryo havzasining nomi, salsabil jannat bulog'ining nomi. U haqda Qur'onda ham zikr qilinadi,
1099. Xalil deyishdan murod, Xalil sultonga ham ishora qilingan.
1100. Ushbu jumalardagi so'zlarda arab tili abjadidagi harflar tartibli ravishda ma'no jihatidan muvofiq holda joylashtirilgan. Masalan: alif, bo, dol, jim va hokazo.
1101. **Tur** – Qur'on 52-surasi nomi. Axqof – Qur'oni Karimning 46-surasi nomi.
1102. Qur'on, 42-sura, 1–2-oyatlar.
1103. **Yosin, Toho** (payg'ambarning nomlari degan rivoyat bor): Yosin Qur'oni karimning 36-surasi, Toho – 20-surasi nomi.
1104. Xalili (ya'ni sevgilisi) deyishdan murod, Xalil Sultonga ham ishora.
1105. Sharafuddin Ali Yazdiyning (Zafarnoma, v. 476^b) yozishicha, Temur tobutini Samarqandga amir Xoja Yusuf, Ali Qovchin va maxsus qo'shinlar olib qaytganlar. Xalil Sulton esa Samarqandga 807-yil, 16-ramazon (1405-yil, 18-mart) kuni kirgan (Abdurazzoq Samarqandiy, Matlayi sa'dayn, v. 210^b).
1106. Nashrda xato berilgan.
1107. Qur'on, 81-sura, 1-oyatiga ham ishora qilingan.
1108. Qur'on, 82-sura, 2-oyatiga ham ishora qilingan.
1109. **Zuhal** – Saturn (Baxtsizlik yulduzi).
1110. **Mirrix** – Mars sayyorasi. **Mushtariy** – Yupiter (baxt) sayyorasi.
1111. **Abdullo ibn Ubayyin ibn Salul** – ushbu shaxsni va mazkur voqeani hozircha aniqlay olmadik.
1112. Nashrda: «Buzunduk» deb xato berilgan.
1113. Shu vaqtda yuz bergan voqealar xususida Sharofuddin Ali Yazdiy (Zafarnoma, v. 380^a va davomi) kengroq ma'lumot beradi.
1114. Nashrda: «ularga» deb xato berilgan.
1115. **Obnus** – issiq mamlakatlarda o'sadigan daraxtning bir turi, uning yog'ochi qattiq va qora rangda bo'lib, g'oyat qimmatbaho sanaladi.
1116. **Taqvim** – bir mamlakat yerining kengligi-yu uzunligi va yerlaridan keladigan foydalari hammasi bir bo'lib, taqvimni tashkil qiladi.
1117. Qur'on, 23-sura, 41-oyatiga ham ishora.
1118. «Bo'stonlar jomelarida» qo'lyozmada noqis.

1119. **Rudayniy** – nayza tayyorlash bilan mashgʻul boʻlgan bahraynlik bir ayolning ismi. Unga nisbatan berilib shunday deyiladi (Munjid, 256-bet).

1120. Qurʼon, 50-sura, 42-oyatiga ham ishora.

1121. Xalil Sultonga muxolifat bildirgan amirlar haqida Sharofuddin Ali Yazdiy Zafarnoma, v. 482 a va davomi) mufasssalroq bayon qiladi. Bu haqda yana qarang: B. B. Бартольд, соч. т. II (2), стр. 72–76.

1121^a. **Maʼsum** – ushbu soʻzning lugʻaviy maʼnosi «begunoh», «bezarar» boʻlganligi sababli bu oʻrinda soʻz oʻyini sifatida keltirilgan.

1122. Qurʼon, 34-sura, 9-oyati va 26-sura, 187-oyatiga ham ishora.

1123. **Qulonchuq** – Qirgʻizistondagi Torti (hozirgi Lugovaya) stansiyasi oʻrnidagi qishloq oʻrta asrlarda Qulon nomi bilan atalardi. Shu joy nazarda tutilsa kerak.

1124. **Sevimli hayit** – qoʻlyozmada xato berilgan asli ramazon hayiti koʻzda tutilayotir.

1125. **Od shamoli** – Od qavmining qirilishiga sabab boʻlgan sovuq shamol. Bu haqida Qurʼonda ham zikr qilinadi.

1126. Qurʼon, 74-sura, 18-oyat.

1127. Qurʼon, 74-sura, 19-oyat.

1128. **Suad** – oti bor-u oʻzi yoʻq bir mahbubaning ismi.

1129. Nashrda: «sohib» deb keltirilgan.

1130. **Tayzak** – hozirgi Jizzax nazarda tutilayotir.

1131. Qurʼon, 27-sura, 48-oyatiga ham ishora.

1132. Bu oʻrinda arab mutafakkiri Abu Alo al-Maariyning (979–1058) sheʼriy devoniga ham ishora. Bu devon uch mingdan ortiq baytdan iboratdir.

1133. Qurʼon, 19-sura, 37-oyatiga ham ishora.

1134. Qurʼon, 2-sura, 256-oyatiga ham ishora.

1135. Qurʼon, 79-sura, 46-oyatidan.

1136. Qurʼon, 2-sura, 231-oyatidan.

1137. «Turkiston yerlarida» (Sharofuddin Ali Yazdiy, Zafarnoma, v. 459^b).

1138. Qoʻlyozmada: «tartiboti» deb keltirilgan.

1139. «U undan najot topdi» – qoʻlyozmada noqis.

1140. Qurʼon, 69-sura, 27-oyat.

1141. Nashrda: «ularning lashkargohi» deyilgan.

1142. Qoʻlyozmada: «Shoxruhdan deyilgan.

1143. **Barid** – masofa oʻlchovi boʻlib, toʻrt farsax, yaʼni oʻrtacha yigirma toʻrt km ga teng yoʻldir.

1144. Qoʻlyozmada: «kulfatini» deyilgan.

1145. Qurʼon, 86-sura, 3-oyat.

1146. Qur'on, 25-sura, 27-oyatdan.
1147. In'om-ehsonlar ato qilish va o'lpon-u to'lovlar (jarimalar) yig'ish.
1148. Nashrda va Sandersda xato bo'lib, «Noshkand» deyilgan.
1149. Qo'lyozmada: «vafoti» so'zi noqis.
1150. Qur'on, 9-sura, 57-oyat.
1151. Ushbu baytlar shoir Abul-Alo va al-Maariy qalamiga Mansub (Manger, 2-jild, 604-bet).
1152. Bu to'g'rida yana qarang: Abdurazzoq Samarqandiy, (Matlayi sa'dayn, 179–180 betlar).
1153. Bu haqda Abdurazzoq Samarqandiy (Matlayi sa'dayn, 35–87-betlar) ham shu yo'sinda hikoya qiladi.
1154. Menga inon-ixtiyorlarini topshirdilar ma'nosida.
1155. Nashrda: xato berilgan.
1156. Qur'on, 4-sura, 143-oyatdan.
1157. Nashrda xato berilgan.
1158. Qur'on, 47-sura, 4-oyatdan.
1159. Bu voqealar xususida Abdurazzoq Samarqandiy (Matlayi sa'dayn, 82-bet), shuningdek, Mirxond (Ravzat us-safo, 158-bet) keltirgan ma'lumotlar Ibn Arabshoh yozganidan ko'p farq qilmasa-da, lekin ayrim faktlar bir oz boshqacha talqin etiladi. Jumladan, Xoja Yusuf bilan birga Temirxoja ham qatl qilinadi.
- 1160 Mazkur bayt arab shoiri Ja'far ibn al-Xorisiyning qalamiga mansubdir. (Manger, 2-jild, 630–631-betlar).
1161. Biron maqsadga erisha olmay quruq o'zi qaytganda naql qilinadigan mashhur arab masali.
1162. Qur'on, 38-sura, 38-oyatdan.
1163. «Firibgarining firibidan» qo'lyozmada suqut.
1164. Abdurazzoq Samarqandiyning (Matlayi sa'dayn, 83-bet) yozishicha, bu voqea 808-yil muharram oyining sakkizinchisida (1405-yil 6-iyul), Mirxondning «Ravzat us-safo» (158-bet) asarida esa muharram (1405-yil iyul) oyida sodir bo'lganligi qayd qilingan.
1165. Sulton Husaynning o'limi haqida Abdurazzoq Samarqandiy (Matlayi sa'dayn, 83-bet) mufassal va aniqroq yozadi. Bu haqda yana qarang: Mirxond, Ravzat us-safo, 158-bet.
1166. Qur'on, 25-sura, 53-oyatdan va 35-sura, 12-oyatdan.
1167. Qur'on, 38-sura, 36-oyatdan.
1168. Ya'ni, qandahorliklar mag'lubiyatga uchradi. Bu haqda yana qarang: Abdurazzoq Samarqandiy, Matlayi sa'dayn, 87-bet.

1169. **Marx va ifor** – bu ikkisi daraxt bo‘lib, agar marx yog‘ochi iforga uliqalansa suv chiqib, undan olov paydo bo‘ladi. Ifor Arabistonda ko‘p uchadi.

1170. Ushbu bayt arab shoiri Imru-l-Qays qalamiga mansub (Manger, 2-jild, 656-bet, 35-izoh).

1171. **Jigdolik** – Shahrisabzdan janubda joylashgan bir mavze.

1172. Abdurazzoq Samarqandiy (Matlayi sa‘dayn, 180-bet) ham aynan shu tarixni zikr qiladi.

1173. Bu haqda qarang: Sharofuddin Ali Yazdiy, Zafarnoma, v. 245^b, 246^a.

1174. Bu o‘rinda Temur vafotidan keyin Iroq hokimi Sulton Ahmadning Misr sultoni Faraj asirligidan ozod bo‘lib, Bag‘dodga qaytib kelib o‘z hokimligida qaror topgani ko‘zda tutilayotir.

1175. Qo‘lyozmada: «oqishdan» deb berilgan.

1176. Abdurazzoq Samarqandiy (Matlayi sa‘dayn, 116-bet). sulton Aloud-davlaning 809-yilning oxirlarida (1407-yil may) Bag‘dodga yetib kelganligi haqida yozadi.

1177. Qur‘on, 9-sura, 122-oyatdan.

1178. Qur‘on, 53-sura, 57-58-oyatlar.

1179. **Yafis** – Nuh (payg‘ambarning) uchinchi o‘g‘li.

1180. **Som va Xom** – Nuh payg‘ambarning o‘g‘illariga ham ishora.

1181. Qur‘on, 24-sura, 39-oyatdan.

1182. Qur‘on, 11-sura, 43-oyatidan

1183. Bu voqea 809-yil, ramazon oyining o‘n to‘rtinchi kuni (1407-yil 22-fevral) yuz bergan (Abdurazzoq Samarqandiy, Matlayi sa‘dayn, 99-bet).

1184. Qur‘on, 47-sura, 18-oyatiga ham ishora.

1185. **Manih va Safih** – qadimgi arablarda bo‘lgan «miysar» degan qimor o‘yinidagi toshlar (o‘qlar) bo‘lib, ular yutishga qodir emas passiv toshlar hisoblangan.

1186. Pir Ali Tozning qatl etilishi xususida Abdurazzoq Samarqandiy (Matlayi sa‘dayn, 112-bet) mufassal yozadi.

1187. Nashrda ortiqcha.

1188. Qur‘on, 52-sura, 6-oyat.

1189. Qo‘lyozmada: jarohatlandi.

1190. Qo‘lyozmada: noto‘g‘ri.

1191. Boshqa manbalarda Xalil Sultonning Xudoydod va Shayx Nuruddin bilan bu to‘qnashuvi haqida ma‘lumot uchratmadik.

1192. Nashrda «ko‘za» so‘zi noqis.

1193. Qur‘on, 9-sura, 109-oyatdan.

1194. Qur‘on, 75-sura, 27–28-oyatlari qo‘lyozmada noqis.

1195. Qo'lyozmada: «bordi, yurdi».
1196. Bu haqda Abdurazzoq Samarqandiy (Matlayi sa'dayn, 165–166-betlar) ham deyarli shu tarzda hikoya qilib, ushbu shaxsning ismini Hurqadoq shaklida keltiradi.
1197. Abdurazzoq Samarqandiyda (Matlayi sa'dayn, 109-bet). Mansur Humoriy deb zikr qilingan.
1198. Qur'on, 26-sura, 128-oyat.
1199. Qur'on, 4-sura, 66-oyatdan.
1200. Nashrda va Sandersda xato, «Mirzob» shaklida berilgan.
1201. Bu o'rinda gap Balxning Hinduvon qal'asi to'g'risida borayotir. Bu qal'a 1370-yil aprel oyida Temur tomonidan xarob etilgan edi.
1202. Sandersda «Iroq» deb xato berilgan.
1203. Tarixchi Mirxondning yozishicha, Sulton Ahmad va Qora Yusuf Iroqqa 1406-yil o'rtalarida qaytganlar. Ravzat us-safo 165-bet.
1204. Qur'on, 61-sura, 13-oyatdan.
1205. Temur vafotidan keyin Bag'dodga qaytgan Sulton Ahmad va Qora Yusuf Ozarbayjonga yurish qilib, Tabrizda Amiranshohni va o'g'li Umarni tortmor qildilar. Amiranshoh 1408-yilda o'ldirilib, o'g'li Umar qochib ketdi.
1206. Bistom (Jog'ir) – o'sha paytda u Janubiy Ozarbayjonda joylashgan Ardabil shahrining hokimi edi.
1207. Ular ikkalasi o'rtasida voqe bo'lgan adovat urush bilan tugab, Sulton Ahmad asir tushib, Qora Yusufning o'g'li Isfandiyor tomopidan Tabrizda qatl etildi. (А. Бакиханов. Гюлистан-Ирам, стр. 67).
1208. Nihoyat... dan boshlab to shu joygacha qo'lyozmada noqis.
1209. Pir Umar – Temurning o'g'li Shoxruhning farzandi.
1210. 1207-izohga qarang.
1211. Nashrda: har qanday so'zi noqis.
1212. Forscha manbalarda (Sharofuddin Ali Yazdiy, Zafarnoma, v. 467^b, 489^a; Abdurazzoq Samarqandiy. Matlayi sa'dayn, v. 212^a; Xondamir, Xabib us-siyar, 92-bet) yozilishicha, Shodmulk Amir Sayfuddinning kanizaklaridan bo'lib, keyinchalik uni Xalil Sulton o'z nikohiga olgan.
1213. Qo'lyozmada: Qarhod deb xato berilgan.
1214. Qo'lyozmada: uning ra'ylarisiz.
1215. Nashrda: noqis.
1216. Xalil Sulton saltanati davrida Shodmulkning mulk va davlat ishlariga aralashishi natijasida mamlakat ahvoli tushkunlikka yuz tutgani haqida Sharofuddin Ali Yazdiy (Zafarnoma, v. 488^a – 490^a) ham yozadi.
1217. Qur'on, 2-sura, 90-oyatdan.

1218. Abdurazzoq Samarqandiyning (Matlayi sa'dayn, 124-bet) yozishicha, Xalil Sulton jo'natgan lashkar uch ming otlıqdan iborat bo'lgan.

1219. Qo'lyozmada: holi tili.

1220. **Sultoniya** – Temur tomonidan bino qilingan qasaba bo'lib, Ibn Arab-shohning fikricha, Samarqanddan shimolda joylashgan.

1221. Abdurazzoq Samarqandiyning (Matlayi sa'dayn, 130-bet) hikoya qilishicha, Xalil Sulton to'rt ming otlıq bilan Samarqanddan chiqib, Sheroz qishlog'iga kelib tushgan.

1222. Qur'on, 84-sura, 10-oyatdan.

1223. Abdurazzoq Samarqandiyning (Matlayi sa'dayn, 130-bet) yozishicha bu voqea 811-yil zu-l-qa'da oyining o'n uchinchisida (30 mart, 1409-yil) yuz bergan.

1224. Qur'on, 5-sura, 95-oyatdan.

1225. Xalil Sulton nazarda tutilayotir.

1226. Qur'on, tasodifan shunday ahvol yuz berdi, deb o'yladi.

1226^a. Qur'on, 74-sura, 22-oyat.

1227. Qur'on, 2-sura, 156-oyatdan. Bu musibat tushganda «Xudo asrasin» ma'nosida aytiladigan ibora bo'lib, lug'aviy ma'nosi «biz ollohga mansub bo'lib, unga qaytuvchimiz», demakdir.

1228. Qo'lyozmada xato berilgan, asli xudodan rijo tilagan paytda xitob qilinadigan, tangridan bo'lak hech kimsada kuch va qudrat yo'q, degan iboraning qisqartirilgan shaklidir.

1229. Abdurazzoq Samarqandiyning (Matlayi sa'dayn, 125-bet) yozishicha, Shoxruh Jayhunga 811-yil zu-l-hijja oyining oltinchisida (1409-yil 22-aprel) yetib kelgan.

1230. Nashrda: bu sayyid, deb xato berilgan.

1231. Qo'lyozmada ham nashrda, ham xato berilgan.

1232. Nashrda: «Aydkon» deb xato berilgan.

1233. Arabcha bir maqol.

1234. Ushbu misra tarjimasi qo'lyozmaga asosan bo'ldi. Lekin nashrda aynan shu mazmun bir qadar o'zgartirilib «ilm (hech bir) ustunsiz u bino qiladi», shaklida berilgan.

1235. Ushbu jumla qo'lyozmada noqis.

1236. Abdurazzoq Samarqandiy (Matlayi sa'dayn, 142-bet). mo'g'ullar Xudoydodning boshini kesib, Shohmalikka jo'natganini hikoya qiladi.

1237. Zaydun qasidalari – Kordova (Ispaniya)da tug'ilib, shu yerda ijod qilgan arab shoiri Ibn Zaydun (1003–1071) ko'zda tutilayotir. U Kordova qiroli-ning qizi Valloda (u haqda 202-izohga qarang) ishqiga tushib, oqibatda hibsga

solingan edi. Ibn Zaydun hibsdan turib o'z sevgisini izhor qilgan ko'pdan-ko'p qasida va maktublar yozgan.

1238. Nashrda xato keltirilgan.

1239. Shoxruh Samarqanddan 812-yil rajab (1409-yil noyabr) oyida chiqib, shu yil 16-sha'bonda (1409-yil 24-dekabr) Hirotda qaytib keldi. (Abdurazzoq Samarqandiy, Matlayi sa'dayn, 137-bet)

1240. Abdurazzoq Samarqandiyning yozishicha, Xalil Sulton 814-yil o'n oltinchi rajabda (1411-yil 3-noyabr) ikki-uch kunlik betoblikdan so'ng vafot etgan (Matlayi sa'dayn, 169 bet).

1241. **Amolika** – qadimda jussali pahlavon odamlar shunday deb atalganlar.

1242. Haqiqatda yetmishga.

1243. Qur'on, 57-sura, 23-oyatiga ham ishora.

1244. Qur'on, 86-sura, 3-oyat.

1245. Bu o'rinda Ibn Xaldunning «Muqaddima» nomi bilan mashhur «Kitob ul-ibar va devon ul-mubtada va-l-xabar fi ayyomi-l-arab va v-l-ajam va-l-berber va man o'sarahum min zaviy sulton ul-akbar» tarixiy asari nazarda tutilsa kerak.

1246. Qo'lyozmada: «Temur Ibn Xaldunning o'z suhbatida bo'lishini rag'bat etgandi» noqis.

1247. Chunki sen... dan boshlab, to shu o'ringacha qo'lyozmada noqisdir.

1248. Arilar o'z boshliqlariga g'oyatda hurmat bilan qarab, ularga qattiq bog'langan bo'ladi. Ehtimol, bu o'rinda shunga ishorat qilinayotir.

1249. Nashrda: G'arb.

1250. Qur'on, 6-sura, 112-oyatiga ham ishora.

1251. Nashrda: yo'lidan, tariqatidan.

1252. Qo'lyozmada: Kujujoniy.

1253. Nashrda: makr.

1254. Ushbu jumla qo'lyozmada noqis.

1255. Qur'on, 78-sura, 37-oyatdan.

1256. Qur'on, 32-sura, 12-oyatdan.

1257. **Zakariyo** – Quddusda yashagan mashhur kohin. Yaxyo esa uning o'g'lidir.

1258. Qur'on, 81-sura, 4-oyat.

1259. Qur'on, 56-sura, 4-oyat.

1260. **Balxash** – «Muhit ul-muhit»da balxash, nabototning bir turi deb berilgan. Uning asl mohiyatini aniqlay olmadik.

1261. Nashrda: «Koron» deb xato berilgan. **Kozirun** – Erondagi bir shahar.

1262. **Hurmuz** – Ajamda, fors qo‘ltig‘iga kirishda joylashgan bir port ahmadir. H. Hasanov, O‘rta Osiyo joy nomlari, 80-bet.

1263. Damashq, Sheroz, Misr qasabalarining joylashgan o‘rni haqida qarang: B. Л. Вяткин, Материалы, стр. 44.

1264. Bu haqda tarixchi Fasihiy (Mujmal, 141-bet) ham zikr qilib uning 800 (1397–1398) yilda bunyod etilganini yozadi.

1265. Temur o‘z xotini Cho‘lponni o‘ldirishi va Shodmulk tomonidan Temurning ikki xotinining zaharlanishi haqida boshqa tarixchilar hech narsa yozmaganlar. Bu haqda yana qarang: B. В. Бартольд, Соч., т. II (2), стр. 54, 87.

1266. Bu xususda tarixchi Abdurazzoq Samarqandiy aniqroq yozadi. Uning ta’kidlashicha, Mirzo Boysunqur 836-yil jumod ul-avval oyining sakkizinchisida (1434-yil 10-dekabr) vafot etgan.

1267. Amiru vazirlardan... boshlab, to shu o‘ringacha qo‘lyozmada noqis.

1268. Qo‘lyozmada xato berilgan.

1269. Nashrda ushbu shaxs Xoja Mahmud ibn Shihob ash-Shahraviy deb berilgan.

1270. Qo‘lyozmada: Ma’sud ash-Shimnoniy deb keltirilgan. Sharofuddin Ali Yazdiy (Zafarnoma, v. 378^a, 383^a) ham ushbu shaxsni Xoja Ma’sud Simnoniy deb zikr qilgan.

1271. Nashrda: Muhammad ash-Shog‘irjiy.

1272. Temur devoni arboblariidan biri Tojuddin as-Salmoniy bo‘lib, u yaratgan va uzoq vaqtlar V. V. Bartold tomonidan «Shoxruh anonimi» deb atalib kelgan asar Salmoniyniki ekanligi V. Xins tomonidan aniqlangan. (B. В. Бартольд, Соч., т. II (2), стр. 72, прим. 73; стр. 443, прим. 134) U Toj ul-Salmoniy nomi bilan ham mashhur.

1273. Islom dini hanafiya mazhabining asoschisi mashhur fiqhchi Abu Hanifa Nu‘mondan (699–767) keyin (fiqh ilmida) ikkinchi deb atalgan. Mazkur nisbatga fiqh ilmida g‘oyatda bilimdon boshqa ba’zi olimlar ham sazovor bo‘lganlar.

1274. Qo‘lyozmaning hoshiyasida (hattotning qo‘li bilan) «(8) 38-yilda vafot topgan» deb Xoja Abdulavvalga ishorat qilingan (ehtimol Xoja Abdulmalikkadir)

1275. Sa’duddin Tafsazoniyning vafotini Fasixiy (Mujmal, 124-bet) 787 (1386) yil, Xondamir (Habib us-siyar, 88-bet) 797 (1394–1395) yil deb ko‘rsatsalar-da, hozirgi adabiyotlarda Ibn Arabshoh yozganidek, 1389-yil deb keltiriladi.

1276. Sayyid Sharif Muhammad Jurjoniy (1339–1413) – U Sherozda tug‘ilgan bo‘lib, mashhur faylasuf olimlardan hisoblangan. 790

(1338) yilda Sherozni zabt etganda Temur Jurjoniyni Samarqandga keltiradi (Fasihiy, Mujmal, 129-bet). Uning falsafaga oid arabcha va forschalarisolarari, shuningdek fiqh, falsafa va ilm ul-hay'at masalalariga bag'ishlangan ba'zi kitoblarga yozgan sharhlari mavjuddir.

1277. Nashrda: al-Javzi deb xato berilgan. Shayx Shamsuddin Muhammad ibn al-Jazariy 1350-yilda Damashqda tug'ilgan bo'lib, keyin Rumga kelgan edi. Temur Boyazidni yenggach, al-Jazariyni Samarqandga olib ketadi. (Fasihiy, Mujmal, 146-bet). U Samarqandda ham ancha muddat yashadi.

1278. «Fitna» deb bu o'rinda Temurning Shomga yurishi va shu asnoda Shomda yuz bergan alg'ov-dalg'ovlar nazarda tutilayotir.

1279. Bu o'rinda Temur huzurida xizmatda bo'lgan mashhur dabir (kotibi) Mavlono Shamsuddin Munshiy (Sharofuddin Ali Yazdiy, Zafarnoma, v. 363, 415^a) ko'zda tutilayotir.

1280. Sharofuddin Ali Yazdiy (Zafarnoma, v. 465^b) bu mashhur hattot haqida yozib, uning ismini «Mavlono shayx Muhammad pesari Hoji Bandgir Tabriziy» deb to'lig'icha keltiradi.

1281. Xondamir (Habib us-siyar, 91–92-betlar) Xoja Ali Tabriziy ash-Shatranjiy deb, Hofizi Abru (Zafarnoma, P-jild, 202-bet) Xoja Ali Shatranjiy at-Tabriziy deb zikr qilgan. Ushbu shatranjchi ko'zda tutilayotir. Darhaqiqat, u Ibn Arabshoh yozganidek, fiqh va hadis olimi bo'lgan.

1282. Ushbu so'zni (bog'bon, bog'dorchilik bilan shug'ullanuvchi) deb tuzatib o'qidik. Sanders tarjimasida ham shu ma'noda keltirilgan.

1283. Ibn Arabshoh Samarqandda ekanida 803 (1406) yilda Shayx Uryon Adhamiy bilan uchrashib, fors va mug'ul tillardan o'z bilimini oshirgani ma'lum.

1284. Qur'on, 46-sura, 15-oyati va 12-sura, 22-oyatiga ham ishora qilingan.

1285. **Masjid ar-Ribot** – boshqa manbalarda shu nomli masjid borligi haqida biror ma'lumot uchratmadik.

1286. Qur'on, 23-sura, 50-oyatdan.

1287. Qur'onning bir qancha suralarida ko'p uchraydigan oyatlardagi shu so'zlarga ham ishora.

1268. Qur'on, 12-sura, 44-oyatdan.

1289. Qur'on, 51-sura, 7-oyat.

1290. Qur'onning bir qancha suralarida ko'p uchraydigan oyatlardagi shu so'zlarga ham ishora.

1291. **Vabr** – mushuksimon bir jonivor bo'lib, u faqat nabotot bilan hayot kechiradi. Uning go'shti shirin, tiviti qimmatli hisoblanib, omma orasida «tabsun» nomi bilan mashhurdir. (Munjid, 884-bet).

1292. Nashrda xato berilgan.

1293 Q o z o n x o n – Eronda saltanat yuritgan mo'g'ul hukmdori (1293-1304). U bir qancha muddat Damashqni ham egallab turgan.

1294 Qur'on, 52-sura, 12-oyat.

1295. Bu o'rinda xalifa Horun ar-Rashidga rafiqasi Zubaydat tomonidan hadya qilingan sohibjamol joriya Maryam nazarda tutilayotgan bo'lsa kerak.

1296. Qur'on, 22-sura, 2-oyatdan.

1297. Qur'on, 17-sura, 51-oyatiga ham ishora.

1298. Nashrda bir qadar noaniq keltirilgan.

1299. Qo'lyozmada harflar surati keltirilib, ularning alohida va qo'shilib yozilgandagi ko'rinishi tasvirlangan.

1300. Nashrda: «dunyoviy» deb xato berilgan.

1301. Qur'on, 25-sura, 21-oyatdan.

1302. Tasavvuf (sufizm) ilmidagi «muroqaba» istilohining ma'nosi shuki, biron narsa yoki kimsa (bu o'rinda Temur) haqida haddan ortiq o'ylab, unga berilib ketib, boshqa hamma narsadan voz kechishdir.

1303. Buyuk arab faylasuflaridan biri Abu Homid Muhammad al-G'azzoliyning (1009–1111) «Ihya-l-ulum ad-din» nomli tasavvufga oid asari.

1304. Qur'on, 103-sura, 3-oyatiga ham ishora.

1305. Nashrda: xato berilgan.

1300. Matnda: «na erkak, na urg'ochi tuya bor».

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR VA ILMIY MANBALAR

Abbos al-Azzaviy Tarix al-Iroq (fotonusha)—Ta'rix al-Iroq bayn al-ihtilolayn, Hukumat jaloiriya, at-tob'at ul-uvlo, Bag'dod, 1936-yil.

Abdullanoma 1-jild — Hofiz Tanish ibn Mir Muhammad Buxoriy, Abdullanoma (Sharafnomayi Shohiy), 1-jild, akad. Y. G'. G'ulomov tahriri ostida, Toshkent, 1966.

Abdullanoma II -jild—Hofiz Tanish ibn Mir Muhammad Buxoriy, Abdullanoma (Sharafnomayi Shohiy), II -jild akad. Y. G'. G'ulomov tahriri ostida, Toshkent, 1969.

Abdurazzoq Samarqandiy, Matlayi sa'dayn—Abdurazzoq Samarqandiy, Matlayi sa'dayn va majmai bahrayn. Fors-tojik tilidan tarjima, kirish so'z va izohli lug'atlar tarix fanlari nomzodi A. O'rinboyevniki. Toshkent, 1969.

Abdurazzoq Samarqandiy, Matlayi sa'dayn — Abdurazzoq Samarqandiy, Matlayi sa'dayn va majmai bahrayn, 1-jild, O'z FASHI qo'lyozmasi, № 17.

Alisher Navoiy Majolisun nafois. Ilmiy-tanqidiy tekst. Tayyorlovchi S. G'aniyeva, Toshkent, 1961-yil.

Aufiy Javomi' ul-hikoyot—Jamoluddin Muhammad Aufiy, Javomi' ul-hikoyot va lavomi ur-rivoyat, O'zFASHI qo'lyozmasi, № 2836.

Badrudin al-Ayniy Iqd al-jumon (fotonusha) — Iqd al-jumon fa ta'rix ahl az-zamon li Badrudin al-Ayniy.

Байхаки, История Масъуда. Абу л-Фазл Байхаки, История Масъуда (1030—1041). Перевод с персидского, введение, комментариев и приложения А. К. Арендса. Изд-во «Наука», М., 1969.

Ал-Бакуви Талхис ал-асар — Абдар-Рашид ал-Бакуви, Китоб талхис ал-асар ва аджаиб ал-малик ал-каххар. Издакие текста. перевод, предисловие, примечания и приложения З. М. Бунятова. Изд-во «Наука», 1971.

Бидлиси, Шарафнаме - Шарафхан ибн Шамсаддин Бидлиси, Шарафнаме. Том I. Перевод, предисловие, примечания и приложения Е. И. Васильевой. Изд-во «Наука». 1967.

Бурхануддин ал-Маргинани, Хидая. Русча таржимаси Н. И. Гродеков тахрири остида, 3-г., Тошкент, 1993.

Гийасаддин Али Дневник похода Тимура в Индию. Перевод с персидского, предисловие и примечания А. А. Семенова, Москва, 1958.

Гийасаддин Али Дневник похода Тимура в Индию. Изд. Л. А. Зимина, под. ред. В. В. Бартольда, Петроград, 1915.

- Dehxudo. Lug'atnoma—Lug'atnoma, ta'lif Dehxudo, 1-jild, Tehron, 1325 h.
- Yoqut, Mu'jam ul-Buldon — Yoqut ibn Abdulloh al-Hamaviy, Mu'jam al-Buldon, 1–8, al-Qohira, 1906
- Ibn Arabshoh Ajoib al-Makdur. Qohira qo'lyozmasi — Kitob Ajoib al-makdur fi navoib Taymur li-Ahmad ibn Arabshoh.
- Ibn Arabshoh Ajoib al-makdur. Golius nashri, Layden, 1636 Ajomakdur fi axbor Taymur lil-Fozil, al-ma'ruf bi-ibn Arabshoh.
- Ibn Arabshoh Ajoib al-makdur, Qohira nashri, 1887 —Ajoib al-makdur fi axbor Taymur lil-Fozil, al-ma'ruf bi-ibn Arabshoh, al-qohira, 1305 h.
- Ibn Arabshoh Fokihat al-xulafo va mufokihat az-zurafo, ta'lif Abu-l-Abbos... ibn Arabshoh, Leningrad qo'lyozmasi № S 651 (682).
- Ibn Arabshoh Fokihat al Xulafo va mufokihat az-zurafo, lil-alloma... Ibn Arabshoh, al-Qohira, 1307 h.
- Ibn al-Asir Tarix ul-komil lil alloma Ibn al-Xasan... alMa'ruf bi-ibn al-Asir, 8–9-jildlar, al Qohira, 1290 h. (1873-1874).
- Ibn Botuta Rixlat ibi Bottuta al-musamma Tuhfat un-nuzzor fi g'aroib il-amsar va ajoib al-afsor, 1–2 juz'lar, al-Qohira, 1963
- Ibn Duqmoq Ikd-al-javohir (fotonusxa).
- Ibn Iyos Badoi' uz-zuhur fi vaqoi' ad-duhur. Ta'liyf al-alloma al-muarrix Muhammad ibn Ahmad. Ibn Iyos, 1–3 jild. Bulog. 1893–1894.
- Ibn Tag'riberdi an-Nujum az-Zohira fi muluk. Misr va-l-Qohira, ta'lif Jamoluddin Abu-l-Mahosin Yusuf ibn Tag'riberdi al-Otabeki, al juz' as-soniy ashara, al-Qohira, 1956.
- Ibn ash-Shihna. Ravzat ul-manozir fi axbor al-avoil va-l-avoxir, al-Qohira, 1290 h.
- Ibn al-Asirning «Tarix ul-Komil» asari, 9-jildining hoshiyasida.
- Ibn Hajar al-Asqaloni, Inba al-g'umr bi-abno il-umr li-shayx al-islom Ibn Hajar al-Asqaloni.
- Кабуснамэ Перевод. статья и примечания Е. Э. Бертельса, М., 1958.
- Kashf Uz-Zuiun an anomi al-kutub val-l-funun Li-l-Imom mullo Kotib Chalabiy, 1–2-jild, al-Qohira, 1310–1311 h.
- Книга Марко Поло перевод старо-французского текста И. П. Минаева, редакция и вступительная статья И. П. Магидовича, Москва, 1955.
- Коран перевод с арабского языка Г. С. Саблукова, Казань, 1907.
- Коран перевод и комментарии И. Ю. Крачковского, М., 1963.
- Majallat Ma'had al-maxtutot al-arabiya. Jomi'at ad-duval al-arabiya al-Mujallad as-soniy, al-Juz' al-avval, al-Qohira. 1907.
- Материалы по истории туркмен и Туркмении (МИТТ), Том-1, VII—XV вв. Арабские, персидские источники, М—Л., 1939.
- Материалы по истории кизахских ханств. XV—XVIII в.в. Извлечения из персидских и тюркских сочинений, Алма-Ата, 1969.

- Mashohir ul-islom Istanbul, 1301 h., O'zFASHI fondi, № 15014
- Мецопский Фома История Тимур-ленке, Баку, 1957.
- Mirxond Ravzat us-safo, 6-jild, 1271 h.
- Al-Muarrixun fi Misr al-qarn il-xomisi ashara miylodiy, Muhammad Mustafo Ziyoda, al-Qohira, 1949.
- Munjid fi-l-lug'at va l-adab va-l-ulum, Luvays Ma'luf, at-Tab'at al-jadiyda, Bayrut, 1960.
- Muhit ul-muhit Ta'liyf Butrus al-bustoni, juz' 1-2, 1868-1870.
- Mu'jam al-Muallifiyn, Ta'liyf Umar Rizo Qahhala, al-juz' as-soniy, Damashq, 1957.
- Nizomuddin Shomiy Zafarnoma - Praga nashri, I-P-tomlar, 1937-1956.
- Нузхат ал-Кулуб Таълийф Хамдуллох муставфий ал-Қазвийний, Бомбей, 1311 х.
- Прошлое Казахстана в источниках и материалах, Сборник 1 (V в. до н. э.—XIII в.н.э.) Алма-Ата — Москва, 1935.
- Рашид ад-Дин Сборник летописей, т. I., кн. 1. Перевод с персидского Л. А. Хетагурова, редакция и примечания проф. А. А. Семенова. Изд-во АН СССР, М.-Л., 1952.
- Рашид ад-Дин Сборник летописей, т. I., кн. 2, перевод с персидского О. И. Смирновой, примечания Б. И. Панкратова и О. И. Смирновой. Редакция А. А. Семенова Изд-во АН СССР, М—Л., 1952.
- Рашид ад-Дин Переписка. Перевод, введение и комментарий А. И. Фалиной. Изд-во «Наука», М., 1971.
- Рюи Гонзалес де Клавихо. Дневник путешествия ко двору Тимура в Самарканд в 1403—1406 гг. Перевод и примечания И. И. Сразневского, СПб., 1881.
- As-Sanyid Faraj al-Qoid ar-rahiyb Taymurlang, al-Qohira (yili ko'rsatilmagan).
- Сами Тарихи салатин-и-мангитайа — Мирза Абдулазим Сами, Тарихи салатини мангитийа. Издание текста, предисловие, перевод и примечания Л. М. Епифановой, М., 1962.
- As-Saxaviy az-Zav' al-lomi' li-ahl il-Qarn at-tosi', 2-jild, al-Qohira, 1935.
- Tarix al-Jannobi (Tuhfat al-ariyb va hadiyat al-adiyb). Li-Amir Abu Muhammad Mustafo al-Jannobi, Leningrad qo'l- yozmasi, № D - 173.
- Tarixi Temurlang Li-Nazmizoda Afandi, Istanbul, 1277 h. (1860 -1861)
- Тизенгаузен В. Г. Сборник магериалов, относящихся к истории Золотой Орды (СМИЗО) т. I, (Извлечения из сочинений арабских), СПб., 1884.
- Тизенгаузен В. Г. Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды, (СМИЗО) т. II, (Извлечения из персидских сочинений, собранные В. Г. Тизенгаузенем и обработанные А. А. Ромаскевичем и С. Л. Волиным), М—Л., 1941.

Utbiy Kitob al-Yaminiy — Tarix al-Utbiy al-muqaddim bi-l-Yaminiy II. Abul-Ja'far al-Utbiy, O'zFASHI qo'lyozmasi, № 3252.

Fasihiy Mujmal — Fasihiy, Fasih Ahmad ibn Jaloluddin Muhammad Sayyid bi-tashih va tahshiya Mahmud Faruh Tus-Mashhad, 1339 h. (1961) y.

Фирдоуси Шахнаме, Т. I, Издание Ц. Б. Бану, А. Лахути, А. А. Стариков, Москва, 1957.

Фишель В. Ибн Халдун ва Темурланг, Тегеран—Нью-Йорк, 1952.

Fihris 1-qism, Fihris al-maxtutot al-mussavvara, (Jom'-iat ad-duval al-arabiya), Al-Juz' as-soniy at-Tarix, vazaahu ad-Duktur Lutfi Abdal al-Badiy', al-Qohira, 1956.

Fihris 2-qism — Fihris al-maxtutot al-musaviara, (Jomi'at ad-duval al-arabiya), Al-Juz' al-avval, al-Qism as-soniy, at-Ta'rix, vazaahu Fuod Sayyir, al-Qohira, 1957.

Хождение за три моря Афанасия Никитина в 1466—1472 г. г. М—Л., 1958.

Xondamir G'iyosuddin ibn Humomuddin — Habib us-siyar fi-axbor afrod al-bashar, juz' seyom az jild seyom, Bombay, 1857.

Sharafuddin Ali Yazdiy, Zafarnoma, O'zFASHI qo'lyozmasi, № 1514.

Sharafuddin Ali Yazdiy, Zafarnoma, nashrga tayyorlash, so'z boshi, izoh va ko'rsatkichlar A. O'rinboevniki, Mas'ul muharrir A. K. Arends, Toshkent, «Fan», 1972.

«Sho'ro» jurnali, 1909-yil soni, 683-bet. O'zFASHI fondi, №8752.

Qomus al-a'lon Shamsuddin Somiy, Istanbul, 1891.

G'iyosuddin Muhammad Abu Jaloluddin, G'iyos al-lug'at, Bombay, 1881.

Haririy Kitob Maqomat al-Haririy fi-l-lug'at al-arabiya vz-l-funon al-adabiya, al-Qohira, 1871.

Hindiston Safarnomasi — A. O'rinbooyev. Abdurazzoq Samarqandiyning Hindiston safarnomasi, O'zFA nashriyoti, Toshkent, 1960.

Hofiz-i Abru Tarixiy asar, O'zFASHI, qo'lyozmasi, № 4078.

Hofiz-i Abru Zayl-i kitobi Zafarnoma Shomiy ta'lif Abdulloh ibn Lutfulloh ibn Abdurashid al-madu' bi-Hofiz Abru, Praga, 1934.

Hudud al-olam — факс. изд. Худуд ал-олам, Рукопись Туманского, С введением и указателем В. В. Бартольда, Л., 1930.